

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1894

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1894 № 6

ՎԵՅՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ԳԱՐԱՇԻԼԻ	881	Երկէզրուն և Քուչէ (պատմածք):
2 ՇԱՆԹ	844	Մակուղը (բանաստեղծ.):
3 ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ, Վ.	845	Աննա (պատմածք):
4 Ա***	865	Հելեն Կելլէր:
5 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	886	*** I. II. (բանաստեղծ.):
6 ԳՈՐԲԱԽԵԱՆ, Յ.	888	Սանձարձակ անասուն. զրօսանքը:
7 ՄԱՆՈՒԼԵԱՆՅ, ԼԵՈՆ	892	Գպտցական նամակներ:
8 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺՇ. ՎԱՀԱՆ	901	Բնական Հիպնոտիզմ:
9 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	913	Բանւորների ապահ. Ռուսաստան:
10 Գ. ԱՍՏ.	924	«Հալ աշուղներ»:
11 Ե. ՄԻՆ.	927	«Հանապարհորդ. Արարատի վրայ»:
12 »	928	«Երկրագունդ, ծովերը և ցամաք.»:
13 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՆՏԻԲ	930	Ժամանակակից Տնտեսիւն. Յունիսի ընտրութիւնները:
14 ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆՅ, Մ.	938	Մեղրի գիւղի զբոսիւնը:
15 ՄՈՐԲԱԴԵԱՆՅ, Յ.	945	Նամակներ Սե-Վովի ափերից III:
16 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ.	949	Գերմանացիք Փոքր Ասիայում:
17 Ա. Մ. Ն.	952	Արտասահմանից. Կարնիսի սպանումը:
18 ԽՄԲ.	974	Լուրեր:
19 ԽՄԲ.	978	«Մուրճի» բովանդակութ. № 1—6:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏԳԱՐԱՆ Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротинианца, Готл. пр., д. № 41.

1894

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1894

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1894 № 6

ՎԵՅՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротвианца, Гол. пр. д. № 41.

1894

საქართველოს

საზოგადოებრივი განათლების

საზოგადოებრივი განათლების

საზოგადოებრივი განათლების

Дозволено цензурою. Тифлиς, 23 Іюня, 1894 г.

საქართველოს

საქართველოს

საქართველოს

ԵՐԿԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ՔՈՒԶԷ

Գ Ա Յ Ա Շ Ի Ի Լ Ի Ի

Թարգմ. ՄԿՐՏԻԶ ՆԱԻԱՍԱՍԴԵԱՆՅԻ

I

Վարդիսուբան գիւղում ամենից առաջ Նողաձէն վերջացրեց իր կալը: Այսօր, շաբաթ օրը, վերջնականապէս ներս ածեց յարդը մարաքը, և այս պատճառով նրա կալը այնպէս է ցոլում ինչպէս մարդու նոր սափրած երեսը, այնտեղ մարդու ոտը այնպէս է սայթաքում ինչպէս յունւարին խիստ սառած Փրոն գետակի մակերևոյթի վրա: Հէնց այս պատճառով գեղի ամբողջ երիտասարդութիւնը հաւաքւեց այնտեղ զւարճանալու այս կիրականամուտին: Այսօր հոկտեմբեր ամսի հիանալի, քաղցր, տաքուկ երեկոներից մէկն էր, որ շատ յաճախ է պատահում մեր օրհնւած երկրում: Նողաձէի կալը դռնւում էր մի բարձրաւանդակի վրա, որտեղից ցած էր նայում գեղին: Նրան մօտիկ տարածւում է մի մացառ անտառ և քիչ հեռու մի հինաւեր եկեղեցի, որի պատերի ճեղքերից դուրս են նայում բաւական խոշոր ծառեր, և որի միջից լսում է աղանձների անընդհատ մնչիւնը: Մայր մանող արեւը սփռում է առատօրէն իր ճառագայթները և քմահաճ կերպով լուսաւորում է աշնանային զեղնած անտառը, ձերմակ եկեղեցին և կենսալից աղջիկ-տղայոց երեսները: Սրանք ածում են դահրէն, «բուզիկա» ¹⁾,

¹⁾ «Բուզիկա» վրացի գեղացիք անւանում են գարմոն կոչւած նւագիլու գործիքը.

և դամա ու կաւալէր (նոր մոգացով) արագ պարում են:

—Այդպէս, այդպէս, չարդ տանեմ, ձայն էին տալիս երբեմն պարողներին տղերքը. այդպէս, ցաւդ առնեմ:

Ճշմարիտ որ շատ գեղեցիկ էր այս պարող զոյգը: Աղջիկը բարձրահասակ, զարդարուն, մայիսեան վարդի նման թուշ-շրթունքներով. հագել էր ճերմակ չթի մաքուր դէիրա և գլխին ծածկել յեղին բաղդադի, որի տակից կախւած վեց հատ հաստ ծամերը, ոտնախաղին աւելի շնորհք տալու համար, թիկունքի վրա ցատկոտում էին չարածճի կերպով: Տղան առիւծ, լայն թիկունք-ուսով, բելսերը նորածիլ, զալմուխի փոքրիկ «գարիբալդին» գլխին բոլորի դրած. մետաքսեայ կրծկալով, հագին սև օխալուղ և ուղտի բրդից չուխէք, որի փեշերի ծայրերը դէպի յետ տարած ամրացրել էր արծաթեայ քամարի մէջ, ոտերը փափուճ և զանկապաններով շնորհալի կերպով զարդարել էր: Սրանք սիրուն կերպով պտտում էին միմեանց շուրջը: Թեղօն, երբեմն յափշտակւած, աշխատում էր որ և է կերպով բռնել Քուչէին, բայց սա ճարպիկաբար զուրս էր պրծնում նրա ձեռից և այսպիսով զրգուում ընկերուհիների սրտալից ծիծաղը:

Քուչէն միամօր և օժիտով աղջիկ էր: Այն ինչ Թեղօն ուրիշ տեղից եկած տղայ էր և օրւոյ հացը ծառայութեամբ էր վաստակում: Սա իր վաստակը ամբողջովին հագուստի էր տալիս և այս պտտմանով մի գրոշ անգամ չունէր յետ դցած: Շատախօսն էր վերին աստիճանի ու լիրահաչ, և այս պտտմանով գիւղում սրան կոչում էին երկլեզու. առաջին ըմբշամարտ և հիանալի զուռնայածող էր, որի համար բոլոր խնջոյքներում և ածնախմբութիւններում գլխաւորն էր: Արդէն մի տարի է, ինչ որ սա Գօգիայի եղբոր մօտ, հէնց սրան դրացի, ծառայ մտաւ և այն օրից գեղեցիկ Քուչէի հետ բարեկամ եղաւ: Քուչէն, ի հարկէ, իզուր չէր մտերմանում լիասիրտ Թեղօին, ոչ թէ իբր իր փխացուն, ինչ ասելու խօսք է այս, նա մտքովն էլ չէր անցկացնում: Սա գիւղում առաջին հարուստ հարսնացուն էր, այն ինչ նա մի հասարակ ծառայ: Անկարելի բան էր այս հարուստ գեղացու հպարտութեան պատճառով, և կարծես թէ սրա համար էլ ուշադրութիւն չէին դարձնում սրանց սրտակցութեանը և Թեղօի սիրահարութեան վրա

շատ էին ծիծաղում: Որքան աւելի մթնում էր, այնքան զւարճութիւնը սաստկանում էր, պարոզներին էլ հարկաւոր էր խնդրել, իրենք էին վազում կամովին: Մեծ մասամբ աղջիկ և տղայ էր պարում միասին, երբեմն երկու աղջիկ, այն ինչ մենակ շատ քիչն էր պարում: Մթնեց, բայց ոչ երկար ժամանակ: Հիմա լուսինն սկսեց կամաց-կամաց բարձրանալ և գունատ լուսով լուսաւորել հիւսնայի տեսարանը:

Դահլէ ածելը վերջացաւ և սկսեց «ցանդալա» ¹⁾: Աղջիկներն և տղաները մրցում էին միմիանց դէմ երգերով: Մի մի երգասաց ընտրեցին իրանց միջից: Սրանք մրցում էին միմեանց դէմ երգասածութեամբ և միւսները ձայն էին պահում: Երգասածութիւնը ջգրու աւելի և աւելի էր սաստկանում, ձայներն աւելի էին բարձրանում և տարածւում ամբողջ գեղի վրա:

Շատ սկեսուրներ, բազմաթիւ ծեր հայրեր, աթեշտանի մօտ նստած, դժգոհում էին ջահելների այսպիսի չափազանց գժութեան պատճառով, բաց ոչ ոք սիրտ էր անում զւարճութիւնը դադարեցնել: Սակայն աշնանային մէջ-դիշերեան ցուրտը սաստկացաւ այնպէս որ ջահելների տաք արիւնը չդիմացաւ այլ ևս և խաղը վերջացաւ:

—Աղջիկներ, տասց Քուչէն, եկէք վաղը գնանք Բրոլոսանի անտառը պանտա (վաչրի տանձ) քաղելու:

—Գնանք, գնանք, լսեց ամեն կողմից:

—Մի մի եզը բերենք ամեն մի տանից, մի երկու սալ լծենք, ճամփի պաշար առնենք հետներս, պանտա քաղենք և մի լաւ էլ զւարճանանք, աւելացրեց մի տղայ:

—Ով չգայ, թող նրա օրը պակսի, տասց Քուչէն:

—Լաւ, լաւ: Լուսադէմին հաւաքւենք այս կալի մօտ և ճամփայ ընկնենք կանուխ: Միայն թէ քանի մի ծերեր տանենք հետներս:

Անպատճառ տանենք, այ, հողաուրին և Խարադաուլին ուրախութեամբ կը գան և չեն մրթմրթաց մեր գժութեան վրա:

¹⁾ Ցանդալա—վրացի գեղացի տղայոց և աղջկերանց սիրելի խաղն է. ալս խաղը կապանում է նրանում, որ աղջիկները և տղաները խոսմբերի բաժանւած միմեանց դէմ պարսաւական երգեր են երգում:

—Այդ Կուք գիտէք, ասացին տղաները, իսկ մենք սայլերը կը պատրաստենք:

—Գիշեր բարի, գիշեր բարի:

—Ձեզ լոյս բարի. լուերն ուտեն ձեզ: Աղջիկները միմեանց թիկունքին զարկելով վազեցին Կէպի գիւղը:

Պէտք է ասած, որ Վարդիսուբան գիւղը այն բաղդաւոր քունջերից մէկն էր, որ թէեւ քիչ, բայց և այնպէս զտնուում է դարձեալ մեր աշխարհի զանազան կողմերում: Այստեղ ապրում էին մօտ քառասուն տնւոր հող չունեցող արքունական գեղացիք ազնւականի կալածքի վրա: Սրանից մի քանիսը իրանց սեփական հող էլ ունեն. այս գիւղի բնակիչները համարեա ամենքն էլ ունեւոր են: Սրանց արօտատեղերի վրա բազմաթիւ կով, եզ և փոքր կենդանիներ են արածում, գեղը զարդարւած է նաշխուն սիւների վրա կառուցած տներով. կիրակի օրերով մաքուր հազնւած և ուրախսիրտ, թէ այր և թէ կանայք, լաւ ապացոյց են տեղիս ընդհանուր բարօրութեան: Սիրտը շահած գիւղացիք թափում են անխնայաբար իրանց քրտինքը հողի վրա և վայելում իրանց վաստակը ուրախութեամբ:

Վարդիսուբանի ծամիլի վրա հայն ոտք չէ կոխել տակաւին. իսկ հրէան գալիս է այստեղ ծննդեան և Զատիկի տօներից քանի մի օր առաջ այն էլ իր փալաս-մալասը սաղացնելու: Վարդիսուբանցիք վաղուց ի վեր վերաբնակւած լինելով այստեղ, բոլորն էլ համարեա իրար մէջ խնամութիւն և կնքահայրութիւն ունեն: Այս է պատճառը, որ թէ կանայք և թէ տղամարդիկ, առանց քաշելու, միասին ժամանակ են անցկացնում և այնպէս ջոկ-ջոկ չեն ապրում, ինչպէս ընդունւած է մեզանում առհասարակ ամեն տեղ:

II

Արշալոյսը բացւելուն պէս Նողաձէի կալը կենդանութիւն ստացաւ: Թէեւ արեւը շուտով ցոյց տւեց իր երեսը, բայց չորս մատի հաստութեամբ դրւած եղեամ կար և, բացի սրանից, ցուրտը խիստ զգալի էր: Աղջիկները հնոտիներում փաթաթւած՝ կուչ էին եկել մարաքի մօտ. իսկ տղաները սայլեր էին պատրաստում: Բրոլոսանը ահագին մեծ անտառ էր, որի ծառերը մեծ մասամբ վայրի տանձենի և դառնիճենի են, և որովհետեւ Վարդիսուբանը լեռնոտ էր և

խաղողի որթ չէր աճում, այս պատճառով տեղացիք աւելի օղի են պատրաստում: Գէնց սրա համար իւրաքանչիւր տարի մեծ քանակութեամբ պանտա և դառնիճ (վայրի խնձոր) են հաւաքում օղի պատրաստելու:

Սրանք ունին գիւղի ծայրում կառուցած մի երկու հատ համայնապատկան օղի քաշելու «զաւոդներ» և ամեն տան մէջ, եթէ ոչ հացի օղի, գոնեա լաւ տանձօղի կարելի է գտնել: Այսօր էլ համարեա թէ գիւղի ամբողջ երիտասարդութիւնը մասնակցեց պանտա քաղելուն: Ամենից վերջը եկաւ Քուչէն երեսը կարմիր—ձերմակ գոյներով շպարած և չիքիլան գլխին գցած: Այս իսկոյն և եթ նկատեցին աղջիկները և միմեանց երեսին նայեցին:

—Քա, ի՞նչ ես այդպէս զարդարւել, աղջիկ, ասեց նրանցից մէկը, ուխտի հօ չենք գնում, չգիտես որ ամբողջ օրը պանտա պէտք է քաղենք:

—Ի՞նչի կը քաղեմ, պատասխանեց Քուչէն. հայրս տանձօղի չէ դործածում, ես միայն զւարճանալու եմ գալիս:

—Քա, ճար կըտրած, սիրտդ կը համբերի մի՞թէ պարապնստել, քանի որմենք մեծ ու փոքր բանելու ենք կռացած, ասեց երկրորդը:

Ի՞նչ էք ուղում ինձանից, քա, թէ նախանձում էք, դուք էլ զարդարեցէք:

—Սալերը պատրաստ են, աղջիկներ, դէհ գնացէք, գոչեց Խարազատւը: Օղի հօ շմտ էք վերցրել հետներդ. առանց նրան կարող չենք շատ տանձ քաղել ձեզ համար:

—Բաւականի ունենք, դու մի՛ վախի, պատասխանեց մի ջահիլ տղայ և եզներին ճիպտեց: Սալերը տեղներից շարժեցին և բռնորն էլ հետևեցին նրանց: Սկզբում ամենքն էլ լուռ ու մունջ հետևում էին սալերին և կարծես թէ հիանում էին նոր զարթող բնութեան հրաշալիքներով. իսկ յետոյ լուեց միաձայն գուսաներդ, որը վերջապէս ընդհանրացաւ: Ժամի ութին մեր սալերը արդէն մոտան Բրոլոսանի անտառը: Հոյակապ էր ահագին անտառը այս սքանչելի եղանակին, ուր տիրում էր կատարեալ լուսթիւն, նոյն իսկ հովը չէր շարժում բարձրաբերձ ծառերի ճիւղերը: Ոչ մի թռչուն չէր դալլալում այս միայնութեան մէջ և չէր տալիս կենդանութեան նշոյլ անգամ: Պանտայով և դառնիճով լիքը անտառը

դեղնել էր ամբողջովին, որի տակը տրորած և թառամած խոտի վրա՝ ծաղիկների փոխանակ թափւած էին դեղին պանտալոններն և կարմիր խնձորներ: Մեր ճամփորդները ընտրեցին մի մեծ կաղնի և նրա տակը մեծ կրակ վառեցին: Արձակեցին եղներին սալերից և սկսեցին նախաճաշիկ պատրաստել: Շուտով բարձրացաւ խոզենու խորովածի հոտը և ամենքը նստեցին կրակի շուրջը: Աղջիկները ամբողջ հացեր թափեցին խոտի վրա. ամուր եփած հաւկիթները, դեղին պանիրը և օղիով լիքը շիշերը զարդարում էին բնութեան բացած սփռոցը: Ամենքը լաւ ախորժակով կերան, մի քանի անգամ եղջիւրով օղի վաշելուց յետոյ սկսեցին վիճաբանել: Շատ խօսեց սարից-քոլից և կարծես տեղից վերկենալ ոչ ոք չէր մտածում: Բոլորի դէմքերը գոհունակութիւն էին արտայայտում. միայն Քուչէն ծայրին նստած մուլթին էր կախել և սրտատրոփ ինչ որ բանի էր սպասում:

— Բաւական է, որդիք, ասաց Խարաղաուլը և ոտի կանգնեց: Այդպէս որ երկար բարակ խօսում էք, պանտէն հօ ինքն իրեն չի քաղւի ձեր քթոցներում:

Ամենքը շուտով վեր թռան տեղերից. տղաները բարձրացան ծառերի վրա թափ տալու. իսկ աղջիկները սկսեցին հաւաքել: Երկար ժամանակ քաղը շարունակեց եռանդով, քանի քանի քթոցներ լցւեց բերնէ բերան, բացց ոչ ոք բան չէր ասում: Այն ինչ Քուչէն դէս ու դէն էր ընկնում առանց դործի և անդադար պանտա էր տրորում: Երեկոն արդէն մօտենում էր, արեւը խիստ թեքւեց դէպի մուտքը, սալերը լաւ բեռնեցին և մշակներն վերջացրին քաղը:

— Արդէն բաւական է, ես ու իմ Աստուած, լաւ աշխատեցինք, աղջիկներ, զուք էլ նոյնպէս, տղերք, ասեց Նոզաուրը: Այժմ մի կտոր հաց ուտենք և ճամփայ ընկնենք, թէ չէ կը մթնի և ցուրտը խիստ կը նեղացնի մեզ:

— Լաւ է, լաւ, սանահայր: Դեռ մի փոքր իրիկնահաց ուտենք և յետոյ ճամփայ ընկնենք: Իրիկնահացի համար նորից կրակ վառւեց և երբ նրա շուրջը նստեցին, Քուչէն անհետացել էր: Շատ փնտրեցին ամեն կողմը. բացց իզուր: Ուրիշ ճար չկար, առանց նրան հացի նստեցին. այս անգամ հացկերոյթը այլ ևս այնպէս

ուրախ չէր ինչպէս առաւօտեան: Քուչէի բացակայութեան պատճառով ամենքը ակամայ տխրում էին:

Բոլորը շտապով տեղիցը ելան և ճամփայ ընկան:

— Վաչ, կուրանամ ես, ծնկները ծեծելով ասում էր Նոդաուրը, էլ ի՞նչ պատասխանեմ նրա կուրացած մօրը. չէ՞ որ ինձանից կը պահանջի:

— Ի՞նչի կը պահանջի քեզանից, ողորմելի, պատասխանեց Խարազաուրը. նա միշտ այդպէս գլուխ առածն է և մենք ի՞նչ մեղաւոր ենք:

— Միք վախի, աչ մարդիկ, նա ճամփէն չի կորցնի, աչժմ, ով գիտէ, տանն էլ է նստած, աւելացրեց մի ուրիշը:

Այս խօսակցութեան ժամանակ սայլերը դուրս ելան անտառից և ուղիղ Քուչէի մօտ կանգնեցին. նա կոնակի վրա պառկած՝ իր ընկերուհիներին էր սպասում: Նրան տեսնելուն պէս բոլորը բացականչեցին և սկսեցին կշտամբել. «Ի՞նչ Ասուած խռովեց քեզ, ի՞նչի մեզանից դողունի փախար. կարծեցինք թէ արջերը մի տեղ քեզ կերած կը լինեն»:

Քուչէն, չիտոխչկոպին ¹⁾ մի կողմը թեքւած, կարմրած թուշերով և ցոլուն աչքերով, ընկել էր խորը մտածման մէջ գլխակոր. նա կարծես թէ այստեղ չլինէր և նրան վերաբերելիս չլինէին ասած խօսքերը: Այս շփոթ և աղմուկի միջոցին երևաց և Նրկլեզուն, որ այսօրւայ ճամփորդութեան մէջ մասնակից չէր եղել:

— Բարի աջողում ձեզ, տղերք, մարալ եզս հօ ոչ մի տեղ չէք տեսել, հա:

Այս հարցի դէմ, պատասխանի փոխարէն, լսեց սարսափելի անվերջ ծիծաղ. — տեսել ենք, տեսել, լսում էր երբեմն և անվերջ ծիծաղը դարձեալ շարունակւում: Բոլորն էլ փորները բռնել էին և աչքերից արտասուք թափում շատ ծիծաղելուց: Թէդօն և Քուչէն միմեանց նայեցին և հասկացան, որ իրանց գաղտնիքը յայտնի եղաւ բոլորին:

— Վաչ ձեզ ու Ասածու կրակ, ասեց Նրկլեզուն զայրացած և

¹⁾ Դիւսազարդի պարագաներ:

շարունակեց իր ճամփէն. իսկ մնացեալները խիստ ծիծաղից յոգնած գնացին միւս կողմը:

Միւս օրն և եթ ամբողջ գիւղում տարածւեց այս լուրը. առաջացաւ մի սարսափելի բամբասանք և գղրղոց: Վարդիսուբանը պարծենում էր իր բարի վարք ու բարբո՛ւ, և խնչպէս եղաւ, որ մի դէս ընկած ծառայող տղայ ցելս քսեց ամբողջ գեղին: Ի՛նչ ասել կուզէ, որ այս լուրը յայտնեցին և Քուչէի հօրն ու մօրը: Այն օրից ի վեր էլ ոչ ոք չտեսաւ գիւղում Քուչէին: Պատմում էին թէ հայրը այնպէս ծեծեց նրան, որ ստիպւեց անկողնում պառկել:

Միւս օրն և եթ Երկկեղուն մարդ ղրկեց Գոգիացի մօտ, բայց սա, իր աղջիկը տալու փոխանակ, մահ սպառնաց նրան: Սրանից յետոյ Երկկեղուն անհետացաւ գիւղից: Ասում էին, որ միլիցիացի մէջ զինւոր գրւեց և գնաց պատերազմելու:

III

Եկաւ նոյեմբեր ամիսը և գիւղական հարսանիքները սկսւեցին: Վարդիսուբան բերին քանի մի հարսներ և ճամփու դրին բաւական շատ աղջիկներ. բայց ոչ մի հարսանիքում ոչ ոք չէ տեսել խեղճ Քուչէին: Բարիկենդան գիշերը անսպասելի կերպով գիւղացիք իմացան, որ Գոգիան հարսանիք ունի և այս երեկոյ Քուչէին ճամփում է: Ո՛ւմն էր տալիս. երբ կարողացաւ այս բանը գլուխ բերել. այս ոչ ոք չկարողացաւ իմանալ: Երեկոյեան մթին գիւղից դուրս գնաց օժիտով ծանր բեռնւած սալլը և ճանփայ ընկաւ: Հարսին չէին հետևում ոչ մականեր, ոչ խաչեղբայր, ոչ քուրացեղ. չէր կրում գլխի վրա ոսկեզօծ պսակ և սրանից կախ ընկած ծոպերը չէին զարդարում նրա շնորհալի վիզը: Կողքին նստած էր բաւական ալեւոր, միջին տարիքով մի մարդ. սա մի յիսուն տարեկան կոտորած մարդ էր, այրի և չորս զաւակի հայր: Ընդամենը դեռ վեց ամիս չէր լրացել, ինչ որ սա այրիացել էր, բայց իր որդոցը մի նայող կինմարդ պէտք էր, և բաղդը Քուչէին հանդիպեցրեց:

IV

Անցաւ վեց ամիս, մայիսեան երեկոներից մէկն էր, անձրեւում էր մեղմաբար Վարդիսուբանի շրջակայքում, Գոգին և Նինօն

կրակի առաջ նստած էին. Նինօն կերակուր էր եփում, իսկ Գոգիան ծխամոմքը ձեռին նայում էր վառւող կրակին, սրա երեսի վրա նկատելի էր մի տեսակ թախիժ և նեղութիւն: Այն միջոցում կամացուկ բացւեց դարբասի կաղնեայ ծանր դուռը և երկու անձ ներս եկան: Սկզբում տան օրկինը չնկատեց հիւրերին և այս վերջիններն էլ ձայն չէին հանում, որպէս զի իրանց շնանային:

Նինօն շուտով մոմ վառեց և սարսափելի ձայնով կանչեց, երբ միջնասրնի մօտ կանգնած տեսաւ իր աղջկան գլխակոր և նրա կողքին դէմքը աչլակերպւած փեսային: Գոգիան էլ ոտի ելաւ:

Այս ինչ է նշանակում, հարցրեց Գոգիան փեսային:

—Գուն այդ աւելի լաւ պէտք է դիտենաս քան թէ ես, պատասխանեց նա: Աստուած զործիւղ այնպէս յաջողի, ինչպէս դուն ինձ խաբեցիր, որդիերանցս առաջ պարտական մնաս յաւիտեան: Մինչև օրս պատուաւոր մնացած օջախիս անունը խայտառակեցիր և կրակս մարեցիր: Ընդունիր պատուաւոր աղջկանդ, աշխատիր հանգիստ ծնի, որ անարատ անդրանիկը չփասուի:

—Ի՞նչ ես ասում, ի՞նչ. դռնեցին միասին կրին և մարդը: Քուչէն աւելի ցած կախեց գլուխը:

—Սթիւրը, աւելացրեց փեսան, ինչ որ տարել եմ, անպակաս յետ բերի. մնաք բարով:

Գոգիան և Նինօն մնացին այնպէս ապուշ կտրած և բերանները բաց կանգնած, չէին էլ կարողանում պատասխանել:

Փեսան շտապով դուրս գնաց, հեծաւ իր ձին և մի ակնթարթում անյայտացաւ մթութեան մէջ: Քուչէն այնտեղ և եթ սիւնի մօտ նստեց և սկսեց դառնապէս հեկեկալ: Սրա լացը դուրս բերեց ծնողներին մտածմունքից, որոնք գազանների պէս յարձակւեցին Քուչէի վրա: Վարելի բան է արդեօք, որ իրանց անւանարկ և արատաւորած աղջիկը վերադառնայ հայրական օջախը. ի՞նչ պատասխանեն մարդոց կամ ի՞նչ երեսով պէտք է նայէին հարևաններին: Հպարտութիւնից կատաղած, սրանք անողորմաբար տանջում էին Քուչէին: Երես, ձեռքեր, ծամեր, ամենը մի խօսքով, ինչ որ ձանկում էին, քրքրում էին անխիղճ կերպով:

Ահա քեզ, տնաքանդի աղջիկ. դրութիւնդ գիտէիր և մեզ

բան չէիր ասում, հա: Գոգիան կատաղած բերանից փրփուր էր թափում և քացիներ հասցնում նրա կողքերին:

—Մեռիր, մեռիր, քրքրւած, այդպէս խայտառակւած էլ լինիս ես հարկաւոր. մեռիր, ասում էր Նինօն և նրա մազերը փետում:

Լուած, թէ նւաղած, տարածւել էր Քուչէն գետնի վրա և անմուռն: տանում էր իր ծնողների ձեռքից ելած տանջանքը: Վերջապէս, երբ սրտները հանգստացան, առան երկուսն էլ նւաղած աղջկան և ներս գցեցին հորթանոցում. փակեցին դուռը և նորից կրակի մօտ նստոտեցին:

Նինօն սկսեց բարձրաձայն լալ, իսկ Գոգիան իր գլուխն ու երեսն էր ծեծում: Այս աղմուկի վրա հարևանները ներս եկան. սկսեցին պատճառը հարցնել, մխիթարել և բարձր ձայնով խօսել: Ամբողջ տունը լցւեց զիւղի բնակիչներով:

Մեծ ու փոքր աշխատում էին մխիթարել հօրն ու մօրը և անէծք կարգալ անբախտ աղջկան: Բայց ոչ մէկի մէջ չժազեց մարդասէր զգացմունքը, որ զնար, տեսնէր յղի աղջկան և օգնութիւն հասնէր որ և է կերպով. բաւականին ուշ ցրեցին Վարդիսուբանցիք այսպիսի անսպասելի դէպքին հանդիսատես լինելուց յետոյ: Նինօն և Գոգիան էլ, եթէ ոչ քաղցր, զոնէ ծանր քնով խորգում էին և չիմացան թէ ի՞նչ ողբերգ էր կատարւում իրանց մօտիկ տեղում:

Երբ Քուչէն ուշքի եկաւ, նայեց իր շուրջը և գտաւ իրեն սարսափելի մթին մէջ, անծածկ խոնաւ գետնի վրա, փոքրիկ հորթերի և երինջների մօտ: Հեռու զրիջակից լոյս էր երևում և մի տեսակ աղմուկի ձայն էր զալիս: Սա ապշած լսում էր, որ մեծ ու պստիկ անիծում էին իրան: Ոչ մի սրտացաւ, ոչ մի մխիթարիչ չունէր ամբողջ զիւղում: Յուսակտուր սա ընկաւ գետնի վրա և քիթ-բերանից արիւն ժայթքեց: Սա երեք օր անօթի, այսօր քառասուն վերստ ճամփայ կտրեց ձի հեծած. այս ամենի վրա աւելացաւ այսօրուայ սև ու մութ դժբաղդութիւնը, սպառեց նրա ոյժը և նորից նւաղեց: Լուսադէմին անտանելի ցաւ զղաց Քուչէն. արգանդում դժոխային կրակ էր վառւում և տոչորում նրան,—ի՞նչ անէր: Ի՞նչ վայ տամ անբախտ զլիխս, տնքում էր ողբալի կերպով Քուչէն և դառն կսկիծից ձեռներն էր կտրատում: Մի թոկ էլ

չունիմ, որ կախեամ ու ազատեամ այս անասելի տանջանքից: Բաւական է, աւելին չեմ կարող տանել: Օգնեցէք, քրիստոնեայք, օգնեցէք: Այս խօսքերի վրա նորից ուշաթափւեց: Երբ ուշքի եկաւ՝ հորթանոցում ներս էր ընկել արևի ճառագայթը և նրա ողբալի դրութիւնը լուսաւորում էր: Կողքին ընկած էր մի փոքրիկ կապտած էակ, որ մլաւում էր ցաւալի կերպով: Քուչէն վրա ընկաւ իսկի պէս փոքրիկին, շտապով կրծքին սեղմեց, համբուրեց գորովալից գգւանքով և յետոյ նորից տափովը տւեց նրան ուժգնապէս քարայտոտակի վրայ: Երեխան մի անգամ ճշաց միայն և ձայնը կտրեց յաւիտեան: Հէնց այս միջոցում հորթանոցի դուռը բացւեց, ներս եկաւ մի դրացի պառաւ և տեսաւ այս ամենը:

V

Ուշաթափ Քուչէին մի ժամից յետոյ դուրս բերին հորթանոցից: Ամբողջ երեք շաբաթ նրա կեանքը մազից էր կախւած. Նիսոն և Գողիան դառն օրեր շատ անցկացրին սրա անկողնի մօտ: Սրանք նոր հասկացան իրանց մեղապարտութիւնը, նոր զարթեց սրանցում ծնողական զգացմունքը դէպի իրանց սիրելի միակ ազգիկը: Նոր էին հասկանում որ իրանք և դարձեալ իրանք էին որդու կորստեան պատճառը, և եթէ այնպէս չափազանց հպարտ չլինէին, Քուչէն այսօր մի բախտաւոր և օրինաւոր կին կը լինէր: Միայն այսօր են հասկանում այս և միմեանց հանդիմանելով ողբում էին. բայց ուշ էր արդէն ապաշաւելը: Սրանց միակ աղջիկը ջոկւած էր հասարակութիւնի և բախտը յաւիտեան կործանւած:

Քուչէն առողջացաւ, բայց վնջ այն առողջանալուն. որովհետեւ աւելի սեւ օր էր սպասում նրան: Երբ ոտի կանգնել կարողացաւ, չգիտենք որի շնորքովն էր, այստեղ քննիչ եկաւ: Գերեզմանից հանեցին Քուչէի երեխան. բժիշկը հաստատեց որ երեխային զօրով են սպանել և Քուչէն, իբրև մահապարտ, բերեց քննիչի մօտ: Սրանում չէր մնացել առաջւայ առողջ կազմը և շնորհալի գեղեցկութիւնը. սա նոյն իսկ չէր ներկայացնում այն աղջկայ շուքը, որ իննը թէ տասն ամսից առաջ այնպէս զւարթ կերպով սլար էր բուլորում: Տփգոյն, մէջքակոր, մարած աչքերով, հազիւ էր կարողանում կանգնել և շարունակ օրօրւում էր:

—Նստիր, որ չես կարող կանգնել, ասաց քննիչը. ի՞նչի գործեցիր այս սարսափելի յանցանքը:

—Այն պատճառով, որ...

—Ի՞նչ պատճառով: Ասա ամենը ուղիղ. այս կարող է պատիժի թեթևացնել:

—Այն պատճառով, որ ես ուզեցի պատժել, նրա համար որ ես ուզեցի զերծ պահել նրան անբախտութիւնից և նրա մահով վերջ տալ թշառ կեանքիս: Յանկանում եմ ինձ որ սպանէք, ազատէք դառն տանջանքներից: Սպանեցէք ինձ, պարոններ, ի սէր Աստծու, սպանեցէք: Ել ապրել չեմ ցանկանում:

—Ոչ, ամեն բան ձգմարիտ պէտք է ասես:

—Երեխօս ես սպանեցի. սրանից աւել չեմ կարող ասել և ասելու էլ բան չունիմ: Խեղտեցէք ինձ, ազատե՛մ եմ, կախեցէք ինձ:

Ներկայ եղողները, ամենքն էլ հաստատեցին, որ Քուչէն սպանեց իր որդուն զեանին զարկելով: Բայց ի՞նչը ստիպեց նրան այդպէս վարւելու, այս մասին ոչ ոք մի խօսք չասեց:

VI

Երբ Քուչէին տարան Թիֆլիս և բանտարկեցին, Նինօն և Գոգիան առան հետները ինչքան առձեռն փող ունէին և վազեցին շտապով քաղաք: Շատ աշխատեցին իրանց աղջկան ազատել. բայց ի զուր անցաւ նրանց ջանքը. արդարադատութիւնը անկաշառելի է և Քուչէին տաս տարւայ ժամանակով աքսորի դատապարտեցին զէպի Սիբիր: Դատարանի դահլիճը կատարելապէս դատարկ էր. ընդամենը տասը մարդ միայն ներկայ էին այս գործի քննութեան:

Ասէք, խնդրեմ, ի՞նչ մի նշանաւոր բան էր մի խեղճ զիւղացու աղջկայ գործի քննութիւնը: Եթէ Քուչէն հարուստ ընտանիքի աղջիկ լինէր, այն ժամանակ փաստաբանները ատենանի առաջ իրանց ճարտասանական հմուտութիւնը ցոյց կը տային, այն ժամանակ արդարադատութիւնը աչքի առաջ կ'ունենար շատ մեղմացնող հանգամանքներ: Այն ինչ հիմա Գոգիան հրաւիրեց մի ինչ որ կասկածելի «աղուկանտ» փաստաբան, որ ատենանի առաջ դեղում էր և, պաշտպանելու փոխարէն, որովհետև ինքն էր հրաւիրւած, ներողութիւն էր խնդրում:

Ներողութիւն: Ներումն հայցել այնտեղից, ուր մարդկային սիրտը քարացած է և որտեղ ուրիշների վիշտը զւարճութեան առարկայ է մարդոց համար: Քուչէն բանտարկեալի շորերով և գլխի շալը մինչի աչքերը վար թողած, նստել էր անզգաց կերպով: Նա այսօր միայն երկու անգամ վեր նայեց. մէկ երբ որ վճիռը կայանալուց վերջը Նինօն և Գոգիան սկսեցին լալ—սարսափելի նայածք էր այն: Այն հայացքում և դառը ժպիտի մէջ նկատուում էր կատարեալ ատելութիւն և զգւանք ծնողների անտեղի թափած արտասուքի դէմ, որ այս դրութեան հասցրին իրան: Երկրորդ անգամ նայեց և ժպտաց դառնապէս, երբ երկու սէինակիր զինւորներ իջեցնում էին նրան դատարանի սանդուղքներից. այնօն մի քնջում կանգնած էր մի գունատ, ցնցոտիներում փաթաթւած, մի կռնանի ջահիլ տղայ և ձեռքը մեկնած ողորմութիւն էր լսնդրում: Քուչէն ամբողջ մարմնով սառստաց. կանգ առաւ րոպէապէս, թափ տւեց անմխիթար կերպով գլուխը և էլ չկարողացաւ զսպել իր արտասուքը: Կարելի է, յիշեց այն րոպէները, երբ նրանք անչափ բաղդաւոր էին սիրով. և այժմ նոյն իսկ այն սիրոյ և մարդկային չիմարութեան պատճառով գլորւած էին անբաղդութիւն անդունդը:

Սրանք մի տարի առաջ, կեանքով լիքը, զեղեցիկ և կտրիճ, սիրահարւած գուրգուրում էին միմեանց և մարդու սիրտ լցնում ուրախութեամբ. իսկ այժմ նոյն մարդոց շնորհով յաշմանդամ եղած անջատուում էին հասարակութիւնից: Քուչէն տարան: Թէզօն վազեց շտապով նրան զինւորների ձեռքից ազատելու. բայց նայեց իր կտրւած թւին, ժպտեց դառնազին և անմխիթար սրտով վեր նայեց դէպի երկինք, կարծես, մէկին յանդիմանելու նպատակով:

Մ Ա Կ Ո Յ Կ Ը

Շ Ա Ն Թ Ի

Մահոյկն է խըրած
Օրորուն ափին,
Անձնատուր եղած
Իր ամուր կապին:

Առագաստը թոյլ,
Կախւած մեղկօրէն,
Կը դողայ անդու
Հովի սարսուռէն:

Թիերն ալ, յոգնած
Դադարէն երկար,
Բաց ծովուն դիմաց
Կը նայեն իրար:

Նւ զըժգոհ, խոհուն
Թեք կայմը ամուր
Կը դիտէ հեռուն
Կարօտով արխուր:

Ու կըմբըռնեմ ես —
Նման ալ կազմ, անահ,
Անձկոտ սըրտիս պէս
Բաց ծով կը ցանկայ:

Կ'ուզէ սաստկակոծ
Կեանք ու փոթորիկ.
Մինչ ափին անգործ
Կ'երերայ լըւիկ...

Ա Ն Ն Ա

(ՈՒՍԱՆՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅԻ

I

Եւ որովհետեւ խոստացել եմ քեզ, ահա պատմում եմ:

Գուցէ պատմածս քեզ այլանդակ թւի, սակայն պատմում եմ այն ինչ որ եղել է և, Ասուած է վկայ, որ շատ էլ մի մեծ հաճոյք չեմ զգում դրանով. անցեալը, մանաւանդ հին վերքերը քւրքըրող անցեալը, պեղել՝ կէս վիրաւորել է նշանակում:

...Պարիզ էի գնում. այն ժամանակ ես իրաւաբանութեան ուսանող էի: Ամառը մեզ մօտ Կովկասում անցկացնելուց յետոյ հոկտեմբեր ամսին վերադառնում էի. դասախօսութիւնները շուտով սկսւելու էին և դրա համար էլ հազիւ Վիեննայի մի կայարանը հասած, իսկոյն կառք բռնեցի դէպի միւս կայարանը դնալու. այդպէս անելու ստիպեցի նաև մի մալարուս ընկերուհուս, որ նոր էր գնում Եւրոպա և Յդիսսայում խնդրել էր ինձ օգնել իրան:

Հասնելով Վեստբահնը ¹⁾, մի անկիւնում ցած դրի բեռս, խնդրեցի ընկերուհուս սպասել և վաղեցի տոմսավաճառի մօտ երկուսիս համար էլ տոմսակ առնելու:

Ահա այստեղ էր որ ծանօթացայ Աննայի հետ:

Կռթնած տոմսավաճառի առջևի կայանքին սպասում էի

¹⁾ Վիեննայից դէպի արևմուտք տանող երկաթուղիների կայարանը:

իմ հերթին և մոքով Պարիզ էի. ոչ ոքի ուշադրութիւն չէի դարձնում երբ տեսայ որ մէկը ինձ հարցնում էր՝

—Ներեցէք, պարոն, Պարիզ էք գնում դուք:

Դառնում եմ. մի ռուս օրիորդ էր, թւով յենած կայանքին:

Երկարահասակ էր, սիրուն. կապտագոյն աչքերը խիստ արտայայտիչ էին, մի ամբողջ խոր աշխարհ կար նրանց մէջ... դէմքի վրայ խաղում էր մանկական խիստ քաղցր, գրաւիչ ժպիտ. թշերը կարմիր էին, գոգտրիկ: Մազերը կարճ և բաց թողած. երկու քունքերից դէմքի վրայ իջել՝ ծածանւում էին երկու խոպոզներ. գլխին ունէր մէջ տեղից ակոսացրած՝ տղամարդի մի փափուկ գլխարկ, որ սքանչելապէս ստացում էր նրան:

Շարժւածքների մէջ թէև կար ռուս ինտելիգենտ կնոջ, մանաւանդ ռուսանողուհու, ազատութիւն, բայց այդ այն յախուռն, անբնական շարժւածքներից չէր, որոնք իրանց այլանդակութեամբ ինձ միշտ անտանելի են եղել:

Նա պարզ էր և բնական. ոչ մի կապկալին վարժունք, ձեռքերով օդ սղոցել, բարձրաձայն կեղծ քրքիջ, բռնազբօսիկ միմիկաներ—բոլորը՝ ազատամիտ կին՝ ձեռնալու համար... Նա դրանցից չունէր. ինչպէս յետոյ էլ նկատեցի, մինչև իսկ ոչ Ֆրագեօր էր և ոչ էլ ամենազէտ:

Յենւել էր կայանքին, ժպտում էր և պատասխանիս սպասում:

Նայեցի նրան մի վայրկեան. չեմ չիշում ինչեր անցան իմ մէջ, բայց զգացի որ այդ արարածը ձգում էր ինձ դէպի իրեն, հմայել էր ինձ:

—Այո, օրիորդ, ասացի ես ազնկայ պէս կարմրելով—Պարիզ եմ գնում:

—Դուք ռուսանող էք, ինչպէս տեսնում եմ, խօսեց նա—խնդն գուշակեցի... մեր երկրիցն էլ էք, քանի որ ռուսերէն էք խօսում... ասացէք ինչդեմ քանի արժէ արդեօք տոմսակը այստեղից մինչև Փրնէ, գիտէք արդեօք:

—Փրնէ... այո... 38 Ֆրանկ արժէ, բայց դուք Պարիզ էք ուղում գնալ թէ փրնէ:

Մանուկի պէս գլուխը շարժեց, խոպոպիքը ետ ձգեց և իր դիւթիչ ձայնովը պատասխանեց:

—Ըմ... այսինքն... զիտէք ինչ, իսկն ասած ես ինքս էլ դեռ չգիտեմ ուր գնալ:

Ի՛նչ եզոպոսութիւն էր այդ. ահագին ճանապարհից մինչև Վիէննա էր եկել և չգիտէր ուր գնալ:

Մօտեցայ նրան և խօսակցութիւն սկսեց մեր մէջ. սկսեցինք զբօսնել սրահի մէջ:

—Այսպէս ուրեմն, ասացի ես—չգիտէք դեռ թէ ուր էք գնալու:

—Ո՛չ այդպէս, պատասխանեց—գիտեմ որ գնալու եմ բժշկութիւն սովորելու. բայց ահա հարցը... դո՞ւք ինչ էք կարծում, հրօտեղ է լաւ դրամ համալսարանը, ժընէւ թէ Պարիզ:

Զգիտէի ինչ պատասխանել. մի ընդհանուր կեցաց. բժշկական ուսանող չէի և ժընէւի մասին էլ համարեա թէ ոչինչ չգիտէի:

—Գիտէք ինչ, պատասխանեցի վերջապէս—դուք մի դժուար հարց տւիք. իմ կարծիքով միշտ Պարիզումն է, ուր ամեն ինչ լաւն է... բայց ես ոչինչ չգիտեմ բժշկական ֆակուլտետի մասին... զիտեմ միայն որ ունենք աշխարհուշակ պրոֆէսորներ, որպիսիք են Շարկօ, Բիքօ, Պիէր Ժանէ...

Կարծես թէ ուզում էի համոզել որ ինձ հետ դար: Այդպէս էլ էր. չէի ուզում որ հեռանար ինձնից: Իմ առարկութեանս վրայ օրիորդը սկսեց մտածել, իսկ ես, զգալով ջանկարծ որ կարող է նա գուշակած լինել իմ «յետին միտքը», ուզեցի սխալ ուղղութեան վրայ դնել նրան և մի քիչ էլ ինքս ինձ մօտ արդարացնել:

—Սակայն օրիորդ, աւելացրի քիչ յետոյ—դո՞ւք գիտէք էլի, ես չեմ ուզում պատճառ դառնալ, որովհետեւ... ասում են որ ժընէւի համալսարանն էլ լաւ է... բայց Պարիզը, զիտէք... Պարիզը ուրիշ բան է...

Աշխատում էի որչափ կարելի էր անտարբեր ձեւանալ:

—Իսկ եթէ, շարունակեցի սառնութեամբ—ես ուզում եմ ուսանել, ես տուրիստ չեմ:

—Ուրեմն Պարիզ եկէք, վրայ տւի իսկոյն—չմոռանա՞մ ասելու նաև, որ Պարիզումն էլ էժան կարելի է ապրել... աչո՛, բաւական էժան:

—Օրինակ, քանիսով կարելի է ապրել, հարցրեց Աննան:

Անունը Աննա էր. այդ ես իմացաւ երբ սկսեցինք զբօսնել. նա անւանեց իրեն և իմ անունս էլ ինքը հարցրեց:

—Այսպէս, պատասխանեցի նրա հարցին—ամսական ամենաքիչը 50 ռուբլի պէտք է, մօտ 125 Ֆրանկ:

—Օ, մի՞թէ, բացականչեց նա և կանգ առաւ:

Կարծեցի թէ ուրախացաւ էժանութեան վրայ, ես էլ ուրախացայ, մտածելով որ ահա համոզւեց ինձ հետ զալու:

—Ես կործում էի, աւելացրեց նա—որ ամսական 30 ռուբլիով կարելի էր ապրել, այդպէս էին ասել:

—Օ, գոչեցի ես—30 ռուբլի, այսինքն 75 Ֆրանկ և ոչ իսկ 100°—դա անկարելի է:

—Եւ սակայն ինձ այդպէս ասացին, վերջացրեց նա տխուր շեշտով—ինձ ասացին որ Պարիզում իսկ այդքանով կարելի էր ապրել:

—Շատ կարելի է, մոմօացի ես—եթէ նեղ ապրւի:

—Ուրեմն կարելի է, ժպտեց նա երեսիս նայելով—ես շուայլ չեմ, շատակեր էլ չեմ. ես միայն սովորել եմ ուզում:

Լռեցի: Վճռողապէս ասւած այդ խօսքերը նրա կամքի ոյժի չափն էին ցոյց տալիս և ես հիացել էի:

Նա էլ լռեց և մտածութեան մէջ ընկաւ: Սկսեցի աչքիս տակով քիչ զննել նրան: Սիրուն գողտրիկ գէմքի վրայ, ունքերի մէջ տեղում, գոյացել էին երկու ուղղահայեաց ակոսներ, իսկ կապտագոյն բիբերը բարձրացել: Այդպէս էր մտածում Աննան:

Նայում էի և գննում նրա մետաքսանման գորշ մազերը, սիրուն վայելուչ հասակը, վարդագոյն աննման շրթունքները, որոնք վարդի թերթերունքների պէս բացւել՝ երկու շարք առողջ ատամներ էին ցոյց տալիս:

Լիովին դրաւում էի նրանով, զգում էի որ այլ ևս նրանից բաժանել չէի կարողանալու և—սիւ գիտէր—պատրաստ էի ինքս ժընէլ գնալ, եթէ նա Պարիզ զալու չլինէր:

Մի քանի րոպէ մտածութիւնից յետոյ, յանկարծ կանգ առաւ նա, արագութեամբ հանեց գրպանից դրամապանակը, որ լիքն էր դրամով, տւեց ինձ և ասաց.

—Խնդրեմ երկու տոմսակ զնեցէք մեզ համար:

—Պարիզի:

—Այո, Պարիզի. մէկն էլ ընկերուհուս համար, որ ահա ցածում սպասում է. առէք և բերէք ինձ, ես այնտեղ կը լինեմ:

Ընկերուհին Վարչաւացի մի կաղ ռսուհի էր (աւելի շուտով հրէուհու էր նման). դժգոյն-հիւանդոտ, ձկան պէս լուակեաց. բացի պէտք եղած, բուսական կեանքի վերաբերեալ, բառերից, նա ոչ մի խօսք չէր արտասանում. ամբողջ օրը վագոնի լուսամտի մօտ նստած, լուռ լսում էր մեզ, դուրսն անդամ չէր նայում մեզ հետ, երբ մենք յաճախ հիանում էինք լեռնային տեսարաններով: Խեղճ աչքեր ունէր, որոնք անգոյն և անփայլ՝ ծածկւում էին սպիտակ ակնոցի տակ: Սկզբում պատկառում էի այդ աղջկանից. ինձ թւում էր գիտուն, որովհետեւ ես յաճախ մտածել եմ, որ ճշմարիտ գիտունները նրանք են, որոնք ամենից աւելի լուել գիտեն. բայց, այդպիսի դէպքում չէ որ համբերը գիտուններ են դուրս գալիս:

Մենք, ես ու Աննան, ոչ համբեր էինք և ոչ էլ գիտուններ, այնպէս որ ամբողջ ճանապարհի ընթացքում խօսակցում էինք: Ինչի մասին ասես որ չխօսեցինք: Սկսած սոցիոլոգիականից մինչև գիտական հոգեբանութեան ամենախոր հարցերը, մանաւանդ սպիրիտիզմի շնորհ: Բաւական վիճեցինք այն հարցի մասին, թէ ի՞նչ դեր են խաղում բնական գիտութիւնները սոցիոլոգիական հարցերի մէջ: Աննան նրանց դերը ըմբռնել չէր կարողանում (եւ չէր զարմանում, որովհետեւ համալսարանի մէջ այդպիսի պրոֆեսսորներ անգամ կային): Եւ աշխատում էի նրան ըմբռնել տալ, խօսելով էւոլյուցիայի, դարւինիզմի, լամարկիզմի և այլն մասին:

Աննան շատ կարգացել էր, բայց հարցերից՝ ընդհանրացումն զուգանելու դեռ չէր հասել. մի քիչ էլ սխալ ուղղութեամբ էր քայլել: Ծշտութիւնը նա նշմարում էր. բաւական էր նրան մի քանի կտրուկ հարցեր տալ, բերել նրան ճանապարհի վրայ, մի մղում (impulsion) — և ահա այդ հրաշալի սրամտութեամբ աղջիկը այնպիսի խորաթափանց եզրակացութիւնների, այնպիսի առողջ վճիռների էր հասնում, որ ինձ զմայլեցնում էր: Նրա պակասութիւնը միայն այն էր, որ հեշտութեամբ էր կորցնում մտածութեան թելը, եթէ մի դիպած խախտէր նրան: Այդ իսկ պատճառով էլ նա սաստիկ նեղանում էր, եթէ ես միջահատում էի նրա գաղաղութիւնը կամ

չէի կարողանում իսկոյն ըմբռնել թէ ի՞նչ է ուզում ասել:
— Խնդրեմ, ասում էր նա նեղացած— գերմանացոց պէս եղէք,
մի՛ միջամտէք ինձ և սպասեցէք մինչև որ ես կատարելապէս վեր-
ջացնեմ ասելիքս:

Բայց ինքն իսկ չէր պահպանում իր խրատը, երբ ես էի խո-
սում. անպազար ստիպում էր ինձ՝ ներողամիտ լինել իր վերաբե-
րութեամբ:

Մեր խօսած լեզուի յատկութիւնն էր դրա պատճառը. իսկոյն
հասկանում էինք միմեանց, դեռ նախադասութեան կէսը չհասած:
Գերմանացիք սպասում են մինչև վերջացնելը, որովհետև ուրիշ
կերպ անել չեն կարող. նրանց լեզւում նախադասութիւնը կարող է
լիովին հակառակ մտքի փոխւել՝ վերջումը մի խօսք միայն դնելով.
մի nicht կամ gehabt բառականէ որ ամբողջ նախադասութեան դրա-
կան միտքը բացասականի կամ ներկայ ժամանակը անցեալի
փոխւի:

Այսպէս, Աննայի հետ ամբողջ օրը խօսում էինք: Աւելի շատ
խօսում էր նա քան թէ ես. պատմում էր ամեն բան. իր երկրի
մասին, իր մտադրութիւնների մասին. յետոյ հարցնում էր ինձ
Պարիզի ուսւ ուսանողների կեանքը և՛ երբ իմացաւ որ ես հրէայ
չեմ, այլ հայ, ծիծաղելով ասաց.

— Ես մի քանի հայ ուսանողների եմ ճանաչում Մոսկւայում.
Նրանք լաւ մարդիկ չէին. ինձ ասել են որ հայերը առհասարակ
սատրիկ վաճառական, զծուծ մարդիկ... աշխարհիս երկրորդ տե-
սակ հրէաները... խնդրեմ չնեղանաք, ես իմ լսածս եմ միայն
ասում... բայց ես տեսնում եմ որ դուք լաւ մարդ էք... չեմ շո-
ղոքորթում:

Երևի որ իսկապէս ես նրան լաւ էի թւում, որովհետև ո՛չ մի-
այն ճանապարհին չբաժանեց ինձնից, այլ և Պարիզ հասնելիս, երբ
նրան առաջարկեցի իմ տան մէջ գտնուող սենեակը վարձել, ըն-
դունեց:

Տեղաւորելուց յետոյ ամբողջ օրը այգալիսով կամ ես նրա
սենեակումն էի և կամ նա իմ. խօսում էինք, հետզհետէ աւելի և
աւելի մտերմանում. կարդում էինք միասին, վիճում, ժողովների
և երեկոյթների միասին գնում, համալսարանում նա իմ դասերիս

յաճախում էր ու կողքիս նստում, ես նրա դասերին և
կողքին նստում:

Մի խօսքով՝ սիրում էինք միմեանց, բայց դեռ ոչինչ չէինք
խոստովանել:

Եւ երբ յիշում եմ թէ որպիսի այլանդակ եղաւ մեր խոստո-
վանութիւնը...

Ես հրաժարւում եմ այսօր այլ ես գրել: Ի՞նչ օգուտ քըր-
քրել հին վէրքերը. ինձ պէտք է մոռանալ նրանց և ես աւելի պե-
ղում եմ յիշատակներս:

Մի երազ էր որ տեսայ. այժմ, զարթոնն եմ արդեօք... չգիտեմ
այդ... տանջւում եմ... յիշում եմ Աննային, յիշում այդ հրաշալի
հրեշտականման աղնիւ աղջկան, յիշում եմ նրա և իմ տանջանք-
ները և... ներքի ինձ, բարեկամս, որ գրիչս ցած դնեմ այլ ևս...
դոնէ այսօրեայ համար:

II

Յուրա է. ձմեռնային մի երես կտրող քամի է բարձրացել.
Փրանսերէն դրան կոչում են bise.—խակպէս որ բիզ է, ծակծը-
կում է մարմինը. երբեմն թւում է թէ սառույցի կտորներով ապտա-
կում են քեզ:

Վառել եմ վառարանս և դուրս չեմ գալիս. կարդում եմ, երա-
զում եմ զրակի բոցի առաջ, բազկաթոռիս մէջ ընկղմած:

Աննային եմ մոտժում... չշարունակել արդեօք գրիչը:

Որքան դժւար բան է եղել խոստում կատարելը. եթէ խոս-
տացած չլինէի, մի՛ կարծիլ թէ կուզենայի խօսել-գրել:

Բայց ահա յիշում եմ այսօրեայ պէս այն երեկոն, երբ կա-
տարւեց խոստովանութիւնը:

Ժամ 7-ն էր, այսօրեայ պէս մի սառը քամի էր վիշում զըր-
տում. ես նստել էի վառարանիս մօտ, աչքերս կրակին յառած մնա-
ցել էի, երբ դուռը մեղմուլթեամբ բացւեց:

Աննան էր. մտաւ, գլխարկը չհանած մօտեցաւ վառարանին
ու ասաց.

—Այո, տաք է այստեղ, սակայն գնանք ինձ մօտ, տանտիկինը
անշուշտ վառած կը լինի իմ վառարանն էլ:

Յետոյ դուրս եկաւ. ես էլ ետեւից: Երբ իր սենեակը մտանք, գլխարկը հանեց, վառարանի մէջ փայտ դրեց, յետոյ դրպանից դուրս քաշելով սեղանի վրայ ձգեց Մոսկւայից ստացած 10-րդ նամակը: Մի ամիս էր որ Պարիզ էր և 10-րդ նամակն էր որ ստանում էր նա միևնոյն անձից... և պարբերաբար, շաբաթը երկու անգամ, ամեն անգամ երկու կամ երեք թերթերից բաղկացած:

Մինչև այդ օր չէի համարձակուել հետաքրքրուել, թէև մի խուլ կասկած կռծում էր ուղեղս. երբ 10-րդ նամակը ձգեց սեղանի վրայ, այլ ևս չիմացայ և հարցրի գողգոթուն ձայնով՝

— Լաւ շուտ շուտ նամակներ էք ստանում. ումնից է արդեօք հօրից:

Մէջքը դարձրած, պահարանի վրայ մի գիրք էր փնտռում իմ այդ հարցը տւած ժամանակ. երբ լսեց, ուժգնութեամբ դարձաւ, թափանցիկ հայեացքով զննեց ինձ և ասաց.

— Իմ մի բարեկամից է:

— Բարեկամ, ասացի ես աշխատելով անվրդով մնալ — տարօրինակ բարեկամ... բարեկամները այդքան ջանասէր չեն լինում... ինչ որ սիրոյ հոտ է գալիս զրանցից:

Միծաղում էի այդ ասելու ժամանակ, իր սխալը հասկացող մարդու մի բռնազբօսիկ ծիծաղով: Նա մրսած մատներով խոսուպիքը ետ տւաւ, մօտեցաւ նստեց սեղանի մօտ, կռթնեց նրա վրայ, նայեց դէմքիս և իւրաքանչիւր բառը շեշտելով՝ ասաց.

— Իսկ եթէ այդպէս լինէր. միթէ դա յանցանք կը լինէր:

Ինչո՞ւ յանցանք, ժպտեցի ես բռնազբօսիկ կերպով — երբեք... բայց ո՞վ է այդ պարոնը, ձեր նշանման է, չէ:

Չպատասխանեց իսկոյն, վարանում էր. նամակները ժողովելով շարունակ պահարանի վրայ, յետոյ աչքը վառարանի վրայ յառեց և ասաց կոպիտ ձայնով.

— Ամուսինս է... բայց ձեզ ինչ... այդ ձեր գործը չէ:

— Վեր թռայ տեղիցս, սկի չէի սպասում մի այդպիսի պատասխանի և չգիտէի հաւատալ թէ ոչ: Այդ միջոցին նա մէկէն ի մէկ դարձաւ ու աչքերը սևեռեց վրաս:

— Ուրեմն դուք ամուսնացած էք, թո՞թովեցի ես:

— Գրեթէ, ասաց խուլ ձայնով. յետոյ լամպը մօտ քաշեց,

բուռն մի ճիգ գործեց, թոթւեց իրան, կնճռեց ճակատը և յարեց վճռապէս.

— Լսեցէք ինձ... ինձ թւում է որ դուք ինձ սիրում էք... արդեօք ճիշտ է նկատածս:

Աէի սպասում այս անակընկալ հարցին և կարկամեցի. չկարողացայ մի բառ խոսք արտասանել:

— Ես այդ տեսնում եմ, շարունակեց նա — և չեմ ուզում ձեզ տանջել. քանի շուտ է պիտի մեռցնել ձեր մէջ ծնող այդ զգացումը. ես կարող եմ ձեզ հետ բարեկամ, շատ մօտ և լաւ բարեկամ լինել, բայց սիրել... ոչ. ես ամուսնացած եմ, ես... մի խօսքով ձեզ չեմ կարող և չեմ ուզում սիրել:

Ասաց, բարձրացաւ տեղիցը, հեռացաւ դէպի մի մութ անկիւն և աջնտեղից սկսեց դիտել ինձ՝ կիսովին զլուխը թաղցրած իր ուսի վրայ ծածկւած շալում:

Այդ յայտնութիւնը աջնպէս խիստ ներգործեց վրաս, որ վերկացայ երեքարով, կսթնեցի դարանին — ցած էի ընկնում — դուռը բացի և չգիտեմ ինչպէս հասաւ սենեակս և ինձ ձգեցի բաղկաթոռիս մէջ:

Ոչ մտածել էի կարողանում և ոչ էլ շարժւել. ցաւ անգամ չէի զգում, հարւածը շատ խիստ էր եղել և մի առժամանակեայ համար թմրեցրել էր ջղերս:

Բայց երբ կէս ժամ անցաւ և քիչ-քիչ զգալ սկսեցի, սարսափելով տեսայ որ պաշտում էի Աննային, որ առանց նրան այլ ևս ինձ ապրել անհնար էր և որ... ես մի թշուառ էի, մի դժբաղդ... զգացածս ցաւը այնքան խիստ էր, դառնութիւնը՝ աստաւ և ջուր սահառութիւնը՝ կառարեալ...

Մթան մէջ նստած, չէի ապրում այլ ևս, կսկիծ էի զգում, լալ չէի կարող, լալ — մի քիչ մթնթարեւու համար:

.
Յանկարծ զգացի որ ճրագս վառւեց, յետոյ երկու թւեր դըրկեցին ինձ և մի ջերմ, շատ ջերմ համբոյր սթափեցրեց ինձ:

Աննան էր: Գրկել էր վիզս, զլուխը ետ ձգած և աղաչաւոր կերպարանքով չոգել էր առջևս...

Աննա, գոչեցի ես վայրենի ձայնով — այդ դձ. ես... մի՞թէ ինձ սիրում ես ուրեմն:

Ինձ էր նայում դառնութեամբ, մի յանցանք գործողի ականար-

կով. կրճտեցնում էր ատամները, մօտենում էր ինձ ջղաձգօրէն:

—Ո՛հ, ո՛հ, մեռաց նա, քեզ էլ չեմ սիրում, բայց չեմ ուզում որ քեզ չարարես և ինձ էլ տանջես... օ, դու ինձ շատ, շատ ես տանջում...

—Ինձ չեմ սիրում, բացականչեցի—ուրեմն ինչ գործ ունիս այստեղ. հեռացիր, դնա և թող ինձ կրեմ իմ վիշտը:

Գրկեց ինձ, ընկաւ կրծքիս վրայ և համբուրեց: Համբուրում էր ու կրկնում՝

—Ձկարծես սակայն որ քեզ սիրում եմ, ո՛հ... ո՛հ քեզ և ոչ էլ նրան. ես ոչ ոքի սիրել չեմ ուզում:

Ձէր էլ լաց լինում, բայց տանջւում էր ամբողջ հեթեմաբէր: Դէմքը փոփոխւում էր, աչքերը պտտւում, ջղաձգութեամբ գալարւում էր գրկիս մէջ, քաշում էր ինձ դէպի իրեն, մօտենում շըրթունքներիս, կատաղի համբոյններ էր դրոշմում նրա վրայ... եթէ չէի հարցնում թէ սիրում էր ինձ, թողնում էր որ իրեն գգւէի, իսկ եթէ հարցնում էի—իսկոյն ես էր մղում ինձ և զոչում որ չէր սիրում ինձ, չէր ուզում և չէր կարող:

Եւ սակայն տանջւում էր ծնկներիս մօտ, գալարւում գրկիս մէջ: Երբէք մի կին դրանից աւելի յայտնի նշաններ չէր կարող արտայայտել ջերմ, տրփոտ կրքի—սիրոյ:

Իսկ ես մի ծայրացեղութիւնից միւսն էի ընկնում, յոյս էի ստանում, յուսահատ լինում: Իր երկու փոքրիկ ձեռքերով բռնում էր թշերս, երկար, երկար նայում աչքերիս, սիրալիր կերպով գնում դէմքիս բոլոր մասերը, յետոյ յանկարծ կատաղի կերպով ընկնում գիրկս և... այնպիսի ջերմ համբոյններ էր տալիս ինձ, որ սառսուռ էր ազդում ամբողջ մարմնիս... Այդ բոլորի միջոցում յանկարծ թողնում էր կիսատ համբոյնը, ես էր քաշւում, խլւում հեռանում գրկիցս, ճակատը շփում, ունքերը կիսում, նայում էր շուրջը նոր զարթնողի աչքերով, յետոյ դառնում ինձ և զոչում:

—Հեռացիր, գնա... կարծում ես թէ սիրում եմ քեզ, սխալւում ես... այո, ես քեզ չեմ ուզում:

Ընդհատում էր, ձեռքը կոկորդին տանում, օձիքը քաշում խեղտուղի պէս, ինձ նայում մի վաչրկեան, յետոյ յանկարծ յար-

ձակում վրաս, բռնում թևերիցս, մի բոպէ գէմքս զննում և նորից համբոյրներ, նորից...

Ախ, Ասուած իմ, որպիսի ներդաշին հիւանդոտ տեսարաններ էին այդ բոլորը:

Մի ժամ ամբողջ Աննան տանջեց այդպէս, տանջեց ինձ իր հետ և միշտ կրկնեց որ չէր սիրում ինձ, որ չէր ուզում սիրել:

Վերջապէս քիչ հանդարտեց, յոգնածի պէս ընկաւ զիւանի վրայ, քաշեց ինձ իւր կողքին, բռնեց ձեռքս և ասաց մեղմ, դու դարածի ձայնով:

—Լսիր, ճշմարիտ եմ ասում, դիտե՛ս. ես քեզ սիրել չեմ կարող:

—Որովհետեւ ուրիշի ես սիրում, այնպէս չէ, դիտեցի ես կծու կերպով:

Յնչւեց, դարձաւ և այնպէս նայեց ինձ, որ քիչ մնաց չողէի և ներողութիւն խնդրէի կասկածիս համար: Մօտեցայ, խանդաղատանօք զրկեցի և քաշեցի դէպի ինձ:

Ետ մղեց, տանջողի պէս կնճռեց գէմքը, բարձրացաւ տեղից և մօտ գնաց լուսամուտին, այնտեղ գէմքը կայցրեց լուսամուտի ապակուն և մնաց պահ մի:

Սկսել էր ձիւնել դրսում, քամին նրանից խոշոր հատեր բերում շարտում էր ապակիների դէմ:

—Այո՛, մոմռաց նա առանց ինձ նայելու—չեմ ուզում...

Յետոյ թողեց լուսամուտը, մօտ եկաւ սեղանին և շարունակեց.

—Եթէ քեզ սիրեմ, նա կը մեռնի, անշուշտ կը մեռնի... ապրել չէ կարող այլ ևս, այդպէս է նա, հասկանում ես:

—Հասկանում եմ, պատասխանեցի ես—ահա թէ բանը ինչու՞ն է. նրան խօսք ես տւել և չես ուզում խախտել խոստումդ. ապա թէ ոչ՝ սիրոյ մէջ իրեն զոհել իր չսիրածին!

—Ո՞վ ասաց որ ես նրան չեմ սիրում, միջահատեց Աննան բարկութեամբ—նախ թող այդ կծու հեգնութեան վիշտը, զգւելի է... և երկրորդ ես չեմ ասել որ նրան ատում եմ. ճշմարիտ է, ես նրան չեմ սիրում այնպէս, որպէս... բայց չեմ ատում, չէի ուզիլ մահաւանդ որ նա մեռնէր... իսկ նա կը մեռնի եթէ ես ուրիշին սիրեմ. որդէն տանջում է երբ նկատում է որ ես այլ ևս չեմ սիրում նրան:

Նստեց, շարվր փաթաթեց մի թւը, առաւ մի գիրք ու սկսեց ջղայնութեամբ թղթատել նրան. յետոյ կանգ առաւ ու շարունակեց կցկտուր կերպով ու հետզհետէ յուզւող ձայնով:

—Երկու տարի է, ասաց նա—երկու տարի, որ պաշտում է ինձ... այն, այդպէս սիրել անհնար է, մի՛ երազիլ որ այդքան դու կարող ես ինձ սիրել. առանց ինձ ապրել չէ կարող, շնչել չէ կարող... Կազան¹⁾ էր գնացել մի վեց ամիս և շարաթը երկու անգամ երկար նամակներ էր գրում... այդքան ջերմութիւնը սառեցնում է ինձ... քանի սառն եմ վարւում, նա այնքան աւելի պաշտում է ինձ... կը մեռնի, անշուշտ եմ որ կը մեռնի, եթէ իմանայ որ ուրիշի եմ սիրում... հպատակում է ձակատագրին, եթէ իրենից սառում եմ, բայց կը սպանեմ նրան, եթէ սիրեմ ուրիշի... այդ նա չէ կարող տանել, լաւ գիտեմ:

—Ուրեմն իրեն չես ասել, միջահատեցի ես—չես ասել որ այլ ևս չես սիրում իրեն. այդ յայտարարութիւնը դոնէ նրա անձնասիրութիւնը զրգռելով կարող կը լինէր մոռացնել տալ սէրը, այդ յայտարարութիւնը նոյնպէս քեզ ազատ կը կացուցանէր...

—Ախ, ինչե՞ր ես ասում... ասե՛լ նրան. ինքը լաւ է զգում և տանջւում է, խիստ տանջւում... ամեն նամակի մէջ զանդատում է որ սառն եմ դէպի իրեն, որ սպանում եմ իրեն իմ բացակայութեամբ, իմ սառնութեամբ... «սառնաց քեզ, ասում է նա, ամեն ինչ չոր է, չոր և դատարկ». զանդատում է որ չգիտէ թէ ինչ յանցանք է գործել իմ դէմ... յանցանք... ինչ յանցանք, հրեշտակի պէս տղայ է, ազնիւ, մաքուր... չգիտեմ, ես էլ չգիտեմ, թէ ինչո՞ւ այլ ևս չեմ սիրում նրան:

Ասաց Աննան և դուրսը խոնարհեցրեց ակրութեամբ ձախ թևով լայն բաց արած շալի մէջ: Այդպէս նա մնաց լուռ մի քանի րոպէ, յետոյ դուրսը հանեց և շարունակեց.

—Գուցէ միմեանց հետ շատ ենք եղել—նրա համար... ասաց աչքը ճրագին յառած—գուցէ սովորական է եղել... անազնութիւն է արածս, գիտեմ, բայց ուղղակի նրան ասել որ ուրիշին եմ սիրում—այդ չեմ կարող, գիտեմ որ կը սպանեմ նրան: Երկու յոյսով

¹⁾ Քաղաք Ռուսաստանում:

այդ չեմ անում. մոռճում եմ որ գուցէ ապագայում ես կարող լինեմ էլի սիրել նրան, երբ բաւական ժամանակ հեռու մնամ նրանից... միւս յոյս աչն է, որ նա ինքը գուցէ ինձ հեռու ունենալով՝ մոռանայ, վարժւի ինձ կորցնելու մտքի հետ և հաշուի ճակատագրի հետ... այո՛, երկուսից մէկը: Երբեմն ուզում եմ, կամենում եմ նորից սիրել նրան, բայց չեմ կարողանում, սառնութիւն եմ զգում դէպի նա... կարծես կշտացել եմ նրանից ու չգիտեմ, գուցէ մի տարի այստեղ մնալուց յետոյ սկսեմ սիրել նրան. սիրելու տղայ, սիրուն, ազնիւ, զարգացած... միայն թէ շատ յաճախ է ինձ զրում և յաճախ է խօսում իր զգացմունքների մասին... ձանձրացնում է. վախենում եմ որ այդպիսով լիովին արգելք լինի ինձ վերստին սիրելու իրեն: Ս՛նում է շատ սակաւ գրել նրան և սառը գրել... այո՛, այդպէս պիտի անել:

—Իսկ եթէ ուղղակի, կորուկ կերպով մերժէք նրան, դիտեցի ես—դա չի սպանիլ նրան, սպանում է անորոշութիւնը, իմ կարծիքով:

—Ե՛հ, պատասխանեց Աննան արհամարհանքով—այդ ճիշդ է. մարդս գերադասում է աւելի անորոշութեան մէջ մնալ այդպիսի դէպքերում: Ճիշտ է, որ քանի անորոշութեան մէջ է, ձգտում է որոշութեան մէջ մտնելու և տանջւում է առաջին դրութիւնից, բայց երբ ամեն ինչ որոշւում է և այդ որոշութիւնը նրա համար աննպաստ է լինում, աչն ժամանակ նա հազար անգամ երանի է տալիս իր նախկին անորոշ դրութեանը, ուր նա գոնէ յոյս կարող էր տածել... նոյն իսկ եթէ այդ յոյսը չաւիտենապէս միմիայն յոյս մնար... այո՛, յոյսն է, յոյսը միայն որ այս կեանքը մեզ փոքր ինչ տանելի է անում:

Պահ մի լռեցինք երկուսս էլ. նա դիտողութեամբ զլուսը ձեռքին կռթնեցրած, նայում էր ճրագին:

Քիչ լռութիւնից յետոյ, վստահութեամբ և մեղմ ձայնով յարեցի. —Իմ կարծիքով երբ աչլ ևս չես սիրում մէկին, պիտի յայտնել: Ինչո՞վ մեղաւոր ես եթէ աչլ ևս չես սիրում նրան...

—Դու ինձ չես հասկանում, գոչեց Աննան նեղացած ձայնով— Կոլեան գիտէ որ ես իրան չեմ ատում, որ ես կուղէի սիրել իրան, բայց ես ինքս տեսնում եմ որ նրան սիրելու զգացմունք չկայ իմ մէջ աչլ ևս... ապագայում—չգիտեմ. գիտեմ միայն որ նա ինձ գժի

պէս է սիրում... մի քայլ չէ ուզում անել առանց ինձ... նրան ասել որ ո՛չ, միայն յոյսը կտրի որ իրան սիրելու եմ, այլ և որ ուրիշին եմ սիրում... ո՛չ, հազար անգամ ոչ, նա չի դիմանալ դրան, խնդն կը մեռնի... Թոքախտը վաղուց է որ պակասեցնում է նրա օրերը...

III

—Թոքախտը վաղուց է որ կրժում է նրա օրերը, ասաց Աննան տխուր, խորապէս մեղամաղձոտ շեշտով:

Յուզեցի: Թոքախտաւորը մի այնպիսի պատկառելի դժբախտ է, որին պարտաւոր են խնայել բոլորը: Ընկածին այլ ևս չեն զարնում:

—Այո, շարունակեց Աննան—առանց այն էլ նա զում է որ էլ չեմ սիրում իրան և մահւում է, մահւում:

Ասաց, մեքենայօրէն բարձրանալով մօտեցաւ ինձ, կանգնեց առջևս, ժպտեց գունաթափ ժպտով, յետոյ բռնեց ձեռքս և սկսեց սեղմել: Թոյլ տուի, ես էլ սկսեցի ժպտել:

—Ինչո՞ւ ես ժպտում, ասաց նա ջղաձգութեամբ ձեռքս սղմելով—չե՞ս հաւատում, կարծում ես թէ դիտմամբ եմ այդպէս ասում: Թողեց ձեռքս և նստեց կողքիս:

—Աստուծ իմ, գոչեց նա—դու ինձ չես էլ հաւատում...

Որպիսի յուսահատ կերպով արտասանեց նա այդ բառերը, յետոյ յախուռն կերպով ընկաւ առջևս և դէմքը թազցրեց թևերիս վրայ:

Կռացայ, բռնեցի զլուսը. շրթունքներս կպցրի մազերին և ասացի.

—Իմ խեղճ Աննա:

Յնցւեց, վեր թռաւ:

—Ինչպէս, գոչեց նա—խեղճ... ուրեմն դու ինձ խղճում ես այժմ էլ: Դու ինձ չես հասկանում, ո՛չ, դու այն չես ինչ որ կարծում էի:

Ես ժպտացի հեղնօրէն, ընդհակառակն հասկանում էի իրեն իմ կարծիքով և կարծում էի այն ժամանակ, թէ այդ ջղաջին աղջկայ արածը ո՛չ այլ ինչ էր եթէ ոչ կոկետութիւն:

Բայց նա դողում էր. ջղաջին մի տենդ պաշարում էր ամբողջ օրգանիզմը: Մօտեցաւ նա վառարանին. քանի տաքանում էր, այնքան աւելի ակնելեւ կերպով դողում էր. ատամներն անգամ մեծահնչիւն կերպով կարկափում էին:

Փաթաթւում էր շարվյ մօտենում էր կրակին:

Յուրտ է... մրմռաց նա—ցուրտ... զարմանալի է, այո որքան դողում եմ... և սակայն դու դեռ ինձ չես հասկանում... Ասուած իմ:

Մի պտոյտ դործեց վառարանի շուրջը. յետոյ կանգ առաւ. դողում էր սաստիկ: Վերջ ի վերջոյ մի քանի անգամ ձեռները կրակին տարաւ ու երբ մի քանի անգամ ունեւիջով խառնել էր կրակը, դարձաւ կիսովին ինձ ու ասաց.

—Ժամը քանիսն է:

Տասներկուսը... Թէջ կուղեմ:

—Ո՛չ, գնամ պառկեմ: Թեղ տուր ինձ, դողում եմ. դու ինձ պիտի հաւատաս, չէ որ ես քո մօտ երբէք չեմ ստեղ... Թեղ տուր, այդպէս. այժմ գնանք ինձ մօտ, բայց շուտով վերադարձիր, ես ուղում եմ պառկել... Իսկ դու ինձ անպատճառ պիտի հաւատաս:

Թեւ տւի նրան և տարալ իր սենեակը՝ այնտեղ նա, փոխանակ Թեւ Թողնելու, սեղմեց և ասաց մրմնջելով.

—Մնա՛, դեռ մի՛ գնալ... նստիր ինձ մօտ, ա՛հա այստեղ... մօտ նստիր. տուր ձեռքդ... օ, տաք ես դու, իսկ ճակատդ... էլի տաք է, ուղեղդ շատ է դործում:

Նստեց դիւանի վրայ, նստեցրեց ինձ կողքին, բռնեց ձեռքս, շոշափեց ճակատս, յետոյ երկար նայեց դէմքիս, կաթոգին ժպտեց և կամաց մօտ եկաւ. գլուխը իջեցրեց Թեւի վրայ ու մրմռաց հազիւ լսելի ձայնով.

—Ս... մրմռաց նա—Ասուած իմ, որպէս լաւ է, այո... էլ չեմ դողում. դու շատ լաւ, շատ լաւ տղայ ես... խելօք... ես կուղէի քեզ համբուրել, քեզ սիրել...

Կոացայ գէպի նա և ուղեցի համբուրել:

Յանկարծ ցատկեց, ետ մղեց ինձ ու գոչեց.

—Ո՛, ո՛չ, ետ գնալ... ես չեմ կարող:

Սկսեց հրել ինձ ուժգնութեամբ և կատաղութեամբ շարունակեց:

—Դուրս գնա... դուրս գնա այժմ, թող ինձ, գնա:

Դուրս գնացի—չգիտեմ ինչու: Աննան հիւանդ էր, պէտք էր նրան թողնել—այդպէս դատեցի այն րոպէին—դուցէ սխալ դործեցի, բայց դուրս եկայ և տանտիկնոջը ուղարկեցի նրա մօտ:

Տանտիկինը հանւեցրեց նրան ու պառկեցրեց, և երբ դռն ետեւից նրան հարցնում էի Աննայի մասին, յսեցի որ Աննան անկողնի միջից ասում էր զրեթէ զառանցելով.

—Անպիտանութիւն է այս... ուզում է Կոլեային սպանել, չի հաւատում ինձ... Ասուած իմ...

Բարեբաղդաբար տանտիկինը չէք հասկանում նրա խօսած լեզուն:

IV

Աննան հիւանդ մնաց մի ամբողջ շաբաթ: Ներս մտնել նրա մօտ—չէի կարող, անկողնի մէջ էր: Իմաց տւի իր ընկերուհուն և մի քանի ուրիշ ուսանողուհիների, որոնք զալիս և խնամում էին նրան:

Ձղաջին ցնցող տենդ ունէր:

Երբ առողջացաւ, մի առաւօտ, իր սովորութեան համեմատ, առանց բաղխելու, զուռս բաց արաւ և մեղմութեամբ ժպտը դէմքի վրայ.

—Բարեւ, ասաց նա—որքան ժամանակ է չեմ տեսել քեզ, ինչպէս ես:

Եւ աթոռն առնելով նստաւ դիմացս:

—Լաւ եմ, պատասխանեցի—իսկ դձեք. յոյս ունիմ որ այժմ լաւ էք:

—Յոգնակի խօսելը թող, ասաց նա ձեռքս բռնելով—տո՛ւր ինձ ձեռքդ, միթէ, ասա ինձ, մենք չե՞նք կարող բարեկամ իսկ մնալ:

Չպատասխանեցի և ակնարկս մի ուրիշ կողմ դարձրի:

—Խօսիր, պնդեց նա, մեզ հնարաւոր չէ բարեկամ լինել միթէ:

—Ո՛չ, Աննա, պատասխանեցի ես վերջապէս—ես մի տարօրինակ մարդ եմ. երբ սիրում եմ մէկին, այդ սէրը յետոյ բարեկամութեան իջեցնել անհնար է լինում ինձ... կամ ամեն ինչ, կամ ոչինչ:

Վերկացաւ և քիչ հեռու գնաց:

—Այդ լաւ չէ, զիտեց նա—ես կուգէի քեզ հետ բարեկամ մնալ... հն, գիտես, ես մի բան պիտի յայտնէի քեզ, մի նորութիւն:

Կանդ առաւ, վարանում էր:

—Օղզան, շարունակեց նա դժւարութեամբ—ընկերուհիս, գիտես... մի ուրիշ սենեակ էր վարձել իր կողքին ինձ համար, այնտեղ լաւ կը լինի ինձ համար, միշտ մի ընկերուհի կունենամ կողքիս, որ կը խնամէ ինձ, եթէ նորից հիւանդանամ:

—Ի՛նչ, ասացի ես զունաթափ—ուրեմն ուզում ես հեռանալ արդէն:

—Հեռանալ, ժպտեց նա—ինչո՞ւ, բարեկամս, սենեակս հեռու չէ, կարող ես յաճախ գալ ինձ մօտ:

—Ո՛ր, ասացի ես—այնտեղ շատ հեռու է և այստեղի պէս չի լինիլ. հեռանալով այստեղից, զգում եմ, որ ուզում ես ընդ միշտ թողնել ինձ:

Յուզւեց, մօտեցաւ ու մեղմութեամբ զրկեց վիզս:

—Լսիր, բարեկամ, իմ շատ սիրելի բարեկամ, ասաց սիրալիր—ես քեզից հեռանալ չէի ուղիլ, բայց չեմ կարող քեզ սիրել և խնդրում եմ, աղաչում եմ, մեռցուր դէպի ինձ ունեցած այդ զգացմունքդ, այդպէս պէտք է:

Պահեց մի րոպէ ձեռքս իրենի մէջ, յետոյ յանկարծ թողեց նրան և մի քանի քայլ արաւ դէպի դուռը. այնտեղ նա կանգ առաւ մի քիչ:

—Ա՛խ, մոռացայ, ասաց նա շփոթւած և առանց երեսիս նայելու. մոռացայ որ դասախօսութեան պիտի դնամ... ցոեսութիւն, վաղը կարող ես գալ ինձ մօտ:

Նստապով դուրս գնաց, դուռը ուժգնութեամբ փակեց, յետոյ գահալիժմամբ մտաւ իր սենեակը և մի րոպէից յետոյ արդէն փողոցումն էր:

Աշխատել էր այնպէս արագ հեռանալ, որ գալոյնները չէր հագել և երբ մի քանի ժամից յետոյ հեռւից տեսայ նրան փողոցում, ցնխոտւել էր, բայց գնում էր առանց ուշադրութիւն դարձնելու զրան, ցուրտը կապտեցրել էր նրա ձեռքերը և նա մոռանում էր ձեռնոցն անդամ հագնել:

Եւ այսպէս Աննան հեռացաւ ինձանից: Բնական է որ նախ սակաւ, և յետոյ մանաւանդ աւելի սակաւ սկսեցի՞ գնալ նրա մօտ, որովհետեւ երբէք մենակ չէի գտնում նրան: Գիտէր գնալու ժամերս ու աշխատում էր մենակ չլինել: Դուրս էլ չէր գնում, որովհետեւ ուզում էր, զգալի կերպով ցանկանում էր տեսնել ինձ, խօսել ինձ հետ:

Եւ զեռ տանջւում էր ամեն անգամ, երբ տեսնում էր ինձ, երբ ես սիրոյ վրայ խօսք էի բացանում:

Այդ միջոցին էր, որ, չնայելով ձմրան մօտենալուն, խոլերան կոտորածներ էր անում Ռուսաստանի ներքին զաւառներում: Ռուսաց կառավարութիւնը հրաւերներ էր կարգում բոլոր ուսահայտաւ քօիշկ ուսանողներին, գնալ օգնելու առողջապահական կամ օգնող խմբերին: Ամեն կողմից գնում էին: Պարիզից էլ գնացին ուսանողներ և ուսանողուհիներ:

Աննայի ընկերուհին էլ չէր դիմանում կլիմային և բժշկի խորհրդով պատրաստւում էր վերադառնալ հայրենիք:

Եւ ահա մի օր, երբ ես Աննայի մօտ մտայ, գտայ այնտեղ մի տակնուվրայութիւն: Աննան կապկպում էր իր գրքերն և շորերը. մի քանի ուսանողուհիներ օգնում էին նրան:

Ձարմացած կանգ առի շէմքի վրայ:

— Ի՞նչ է եղել, հարցրի, էլի՞ սենեակ էք փոխում:

Աննան զլուլը բարձրացրեց, թողեց գրքերն ու մօտեցաւ ձեռքը պարզեց ինձ:

— Ո՛հ, ասաց յուզմամբ— Ռուսաստան եմ գնում:

Արիւնս մի բուռն հոսանքով վազեց դէպի սիրոս. գունաթափւելս զգացի:

— Գնում էք, ասացի— և ինչո՞ւ համար:

— Խոլերայի, ասաց նա— ուզում եմ մօնել նրա գէմը կուռղ բանակի մէջ:

— Բայց, գուցէ ես անձկանօք— կուլելու համար պարտաւոր չէք դուք, զուք ոչինչ չգիտէք զեռ:

— Սխալւում էք, միջահատեց նա— ես այստեղ գալուցս առաջ բաւական բան գիտէի:

Յետոյ լուեց և նստեց. ինքն էլ գունաթափ էր:

—Երբ էք գնում, հարցրի դողդոջուն ձայնով:

—Կէս զիշերին, այսօր... երեկոյեան ուզում եմ գալ ձեզ մօտ. տանը կը լինէք:

—Վեցից սկսած:

—Ժամը տասին կը գամ, ոչ աւելի շուտ:

Թոթափեց իրեն, բարձրացաւ, սիրալիր ժպիտով ձեռքը ինձ պարզեց և աւելացրեց:

—Նո՛ւ, ցատեսութիւն, երեկոյեան, իսկ այժմ թողէք մեզ կապկպել:

Դուրս գնացի. ամբողջ օրը գծի պէս էի, զլուխս տեղը չէր. փողոցներում ման էի գալիս առանց նպատակի, դասախօսութիւններ լսեցի առանց մի բառ հասկանալու. շատերը ինձ հիւանդ կարծելով առողջութիւնս էին հարցնում:

Ժամը տասին եկաւ Աննան:

Ներիր, բարեկամ, որ չեմ կարող երկար կանգ առնել այդ ճանին ժամերի վրայ, ոչ չկայ:

Խօսեց Աննան, թէյ խմեց. շատ սիրալիր էր, գորովանօք էր դիտում ինձ. զգալի կերպով ճիգ էր դործում անվրդով մնալու. թոյլ չուեց անդամ համբուրելու իրեն և եթէ ես մօտենում էի, նա մեղմութեամբ ևս էր հրում ինձ և քիչ նեղացած, բայց մեղմութեամբ ասում.

—Նո՛ւ, ինչո՛ւ, ինչո՛ւ, բարեկամս, երբ ասացի որ չեմ ուզում որ ինձ սիրես... ոչ, մուռացիր ինձ, մոռացիր...

Ժամը 11-ին գնաց: Հեռանալուց առաջ բռնեց ձեռքս, սեղմեց ջղաձգութեամբ, երկնք նայեց աչքերիս, չետոյ արտասալից աչլքերով կաւա կրծքիս, թոյլ տուեց որ համբուրեմ իրեն, ինքն էլ ինձ համբուրեց և ասաց մրմնջալով:

—Նթէ ապրեմ, բարեկամս, զիտցիր որ միշտ մի անկիւն կունենաս այստեղ:

Յոյց տուեց սիրտը, խլիկ գրկիցս և արագութեամբ դուրս փախաւ: Խնդրել էր որ կացարան չգնամ, բայց գնացել էի:

Սչքին չ'երևացի, հեռից տեսայ թէ ինչպէս բազմաթիւ ուսանողներ և ուսանողուհիներ սեղմեցին նրա ձեռքն ու բարի ճանապարհ մաղթեցին:

Նա ժպտում էր տխուր, գունաթափ ժպտով. նայեց բոլորին, աչքերով փնտռեց մէկին—ինձ էր փնտռում, յետոյ ախ քաշեց և մտաւ վագոն:

Երրորդ զանգն էր հնչում:

Լուսամուտից էլի նայեց. փնտռում էր. քիչ մնաց երևան գալի, վազէի դէպի նա, բայց զնացքը շարժեց և տարաւ իր հետ իմ Աննային, իմ պաշտելի Աննային...

Ամիսներ անցան. ոչ մեռած էի, ոչ կենդանի. սուերի պէս պոտում էի. ամեն մի կին տեսնելուն պէս հեռւից, կարծում էի թէ Աննան էր:

Ո՛չ մի լուր չկար նրանից: Խնդրել էի որ մի նամակ գրէր, բայց ասել էր որ չի գրի և չգրեց:

Եւ ահա մի օր եկաւ մի լրագիր, որի մէջ տպւած էր խօշորայի դէմ կռուող նահատակւած զինւորների—ուսանողուհիների և ուսանողների—անունները:

Սրտատրոփ կարդացի. ախ, շատերն էին մեռել. բաւական շատերը զոհ գնացել:

Եւ իմ Աննան, իմ Աննան էլ զրանց թւումը:

Հեռու, մի գաւառի հեռու անկիւնում մեռել էր նա իր գործի մէջ, նահատակելով իւրացիների համար:

Եւ այն օրից, բարեկամ, յաճախ տեսնում եմ ես այդ նահատակին, որ սիրում էր ինձ. այդ չքնաղ ոգուն, որին պաշտում էի ես. տեսնում եմ յաճախ, հեռու... ամպերի վրայ թառած, Ռաֆայէլի նկարած հրեշտակներից մէկի պէս գլուխը թւերի վրայ, ոսկեզօծ լուսով լծաղթաղուն. և իր երկնային զիւթիւ ժպտով՝ գողարիկ, սիրուն դէմքի վրայ:

ՀԵԼԷՆ ԿԵԼԼԵՐ

(ՄԻ ԿՈՅՐ, ՀԱՄՐ ԵՒ ԽՈՒԼ ԱՂԶԿԱՅ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ)

— Ֆրանսերէնից թարգմ. Ա***

Ամերիկական „Volta bureau“-ի հրատարակած մի ալբոմում գտնւում է Հելէն Կելլէր անունով մի կոյր համր և խուլ աղջկայ կրթութեան պատմութիւնը: Այդ աղջիկը աչժմ 13 տարեկան է: Նա արտայայտում է իր բոլոր ուզածները՝ խօսելով, կարողանում է ըմբռնել ուրիշների խօսքերը շոշափմամբ և խմբագրում է անգլիերէն նամակներ պարզ ու հաստատուն ձեռագրով ¹⁾:

Այդ իրողութիւնը, որ իսկապէս շատ զարմանալի է, ամբողջ Միացեալ Նահանգների ուշադրութիւնը հրաւիրելուց յետոյ, շարժել է նաև Եւրոպային: „Journal des Débats“ թերթը մասնաւորապէս կարեւորութիւն է տւել դրան:

Եւ իսկապէս մարդ կարող է իսկոյն ըմբռնել այդ դէպքի կարեւորութիւնը, կարգաւով այդ կոյր-համր-խուլ աղջկայ գրած հետեւալ նամակը, որ ուղղւած է իր կրթութիւնը ստացած հաստատութեան տեսչունի՝ Միսս Ֆիլլէրին: Նա հակը գրւած է 1890 թ. հոկտեմբերի 20-ին, այն ժամանակ, երբ գրողը դեռ ևս 10 տարեկան էր միայն:

«Սիրելի օրինորդ,

Օ', ոչ, ես ձեզ չեմ մոռացել, ամեն օր մտածում եմ ձեզ վրայ և միշտ

¹⁾ Helen Keller. Souvenir of the first summer meeting of the American association to promote the teaching of speech to the deaf. Washington. D. C. Volta bureau. 1892.

աւելի և աւելի սիրում եմ ձեզ: Ուզում եմ ձեզ պատմել թէ ինչու մինչև աչժմ ձեզ նամակ չեմ գրել:

«Տուն վերադառնալուցս չետոյ, ես հիւանդ էի և բժիշկը ինձ պատւիրել էր շատ հանդարտ մնալ, եթէ չէի ուզիլ ծանրապէս հիւանդանալ: Այն ժամանակ բոլորս միասին սարը գնացինք: Աչնաւիզ օրը աչնալէս ախորժակի և թարմ էր որ և ես ուրիշ բան չէի անում եթէ ոչ զւարճանալ և իմ էջին առաջնորդել արածելու: Ես մագլցեցի աչնալէս կածաններէց, որ շատ դժւար անցանքի էին և քաղեցի շատ վազրենի ծաղիկներ: Իմ փոքրիկ շուն Լէօնէսը միշտ ինձ ընկերանում էր: Եթէ հոգնում էինք, նըստում էինք հանգստանալու մի ծառի կոճղի վրայ, իսկ շունս էլ զրանի: օգտւելով զընթացում էր շոր խտաերի մէջ և կամ պառկում էր մեր սոքերի մօտ: Եթէ անձրևում էր, մենք մնում էինք տանը և խաղում: Միւտրիզը և մեր փոքրիկ հօրեղբոր աղջիկ Լուիզ Աղամբը շատ երջանիկ էին միասին: Ես նրանց դնում էի ճոճի մէջ ու օրօրում և զւարճանում էի նրանց հետ: Ենձ լիովին հասկանում էին նրանք և երբեմն էլ նրանց հասկանում էի ձեռքերս դնելով նրանց բերնի վրայ: Չէք ուրախ որ աչտէս հեշտութեամբ խօսում եմ: Այնչեսը ցատկում է գէպի ինձ երբ ես պարզ խօսում եմ: Ես շատ բան եմ սովորել Քրիստոսի և իմ Երկնաւոր Հօր մասին, ես շատ, շատ երջանիկ եմ: Ասուած ուզում է որ մենք երջանիկ լինենք: Ես ապահով եմ որ նա ուզում էր որ դուք խօսել սովորեցնէիք, որովհետև նա գիտէր որ ես շատ էի ցանկանում խօսել ինչպէս ուրիշները: Նա չի ուզում որ իր սրղին համբ լինի, և երբ ես երկինք կը գնամ, նա իր հրեշտակներին կ'աւի որ նրանք ինձ երգել էլ սովորեցնեն:

«Մտածում եմ թէ արդեօք դուք ձեր նոր դպրոցական չէնքը աւարտեցիք: Խնդրեմ իմ սիրտ բարեկերպ հաղորդէք բոլոր աղաւթց և ուսուցիչներին: Ըստ ունիմ որ նրանք Հէլէնին մոռացած չեն լինիլ:

«Երբ ձեզ նորից տեսնեմ, ձեզ ասելու շատ բան կունենամ: Ամեն օր, ինչքան կարող եմ սովորում եմ թւարանութիւնից և բուսաբանութիւնից: Ես շատ եմ սիրում միշտ, հետզհետեւ աւելի լաւ ծանաչել միզ չըջապատող աչն հրաշալի բնութիւնը որ Ասուած միզ պարգևել է: Ես աչնքան երջանիկ եմ որ կուղենալի ապրել միշտ, որովհետև աչնքան սովորելու լաւ բաներ կան:

«Իմ վարժուհին ձեզ բարեւում է և իմ քույրս ձեզ համբուրում:

«Ձեր կարօտալից փոքրիկ բարեկամուհի

«Հէլէն Կէլլէր»:

Անկարելի է վերին աստիճանի չղարմանալ կարգալով այս նամակը: մի աղջիկ, 10 տարեկան, կոյր, համբ և խօլ, հասել է կրթութեան աչն աստիճանի որ գրել է մի աչղալիս նամակ: Հարց է

Ճաղում թէ արդեօք ինչ միջոցներ է գործադրած ալլախի ար-
դիւնք տաճարու համար: Այդ հարցի մանրամասն պատասխանը
գտնուում է նոյն իսկ վերոյիշեալ Valto bureau-ի հրատարակու-
թեան մէջ:

Հելէն Կելլեր, մայիսի Կելլերի աղջիկն է, ծնւած 1880 թւին,
Տուսկումբիայի մէջ, որ գտնուում է Ալամարա կանտոնում: Նրա
պապի պապը, Կապար Կելլեր, մի Շէէցարացի էր, որ գնացել էր
հաստատուելու Ամերիկայում: Որքան որ հնարաւոր է չիշել, Հելլէն
Կելլերը ծնւելու ժամանակ ունէր առողջ երեխայի բոլոր յատկու-
թիւնները, բաց երբ 18 ամսական զարձաւ, վտանգաւոր կերպով
հիւանդացաւ և, երբ առողջացաւ այդ հիւանդութիւնից, նկատե-
ցին որ նա կատարելապէս կոյր և միւլենոյն ժամանակ էլ խուլ էր:
1887 թւին նա յանձնեց Բոստոնի Պերկինս Կոչող կոյրերի մի
գալորոցում, յայտնի ուսուցչուհի Միսս Սիլվիանի խնամքներին:
Այս ուսուցչուհու մեծ խնամքներով Հելէն Կելլերի միտքը սկսեց
մեծ արագութեամբ զարգանալ:

Միսս Սիլվիանը թող իր բերնով պատմէ ուրեմն թէ ինչպէս
նա կարողացաւ իր աշակերտուհուն չարաբերութեան մէջ դնել ար-
տաքին աշխարհի հետ:

ՄԻՍՍ ՍԻԼՎԻԱՆԻ ՊԵՏՄԱՐԸ

«1887 մարտ ամսին ես Հելլէնի ուսուցչուհին զարձաւ և սկսեցի որ-
քան կարելի էր շուտով հասկացնել տարրական ալբուբենը, Գրա համար
ես գործածում էի սովորական առարկաները, որոնց նա կարող էր դիպչել,
և նրանց անունները ես ծանրութեամբ հեղում էի իմ մատներով, և ալդ
ժամանակ նա բռնած ունէր իս ձեռքս ու հսկում էր նրա ամենախոք
շարժումն իսկ: Նա հասկացաւ հեշտութեամբ թէ ես ինչ էի ուզում ասել
և սկսեց նմանեցնել իմ շարժողութիւնները մեծ ճշդութեամբ, կարծես թէ
նա սովորեց ամբողջ ալբուբենը և գիտէր իսկ հեղել (մատներով խօսել)
չառ խոսքեր. լեռն էս սկսեցի բաշերը, որոնց միտքը նա շուտով հա-
կանում էր, և ալլախով քիչ լեռն մենք կազմում էինք ալլախի նա-
խադասութիւններ. «Հելլէն սենեակումն է», «Արկղը սեղանի վրա է»:
Աղբիւրները ի հարկէ չառ ծանր էր քարշում դործը, բաց իւրաքանչիւր նոր
նախադասութիւն օգնում էր միւսի հասկանալուն, մանուկը շուտով սկսեց
մեծ քանակութեամբ մտքեր ծանաչել և ես ահուհետեւ կարողանում էի
ճիշտ գաղափար տալ նրան իր շուրջը անցածների մասին:

«Այդ տեղի էր ունենում 1887 թ. արդէն ապրիլ ամսին: Այդ ժամանակից, և մի քիչ էլ դեռ առաջ, ես սկսեցի Հելէնի հետ պարապել Վաուրա Բրիջմէնի մեթոդի համաձայն, այսինքն գործածում էի, նրա հետ խօսելիս, միայն աչն բառերը, որոնց նշանակութիւնը նա կատարելապէս գիտէր: Բայց ես չուտով նկատեցի որ այդ մեթոդը իմ աշակերտահոտ պէտքերին բաւականութիւն չէր տալիս, դրա համար էլ սկսեցի իմ խօսակցութեան մէջ ներմուծել անյայտի արտապատութիւններ, որոնց մասին բացի մտքի կապակցութիւնից ¹⁾, ուրիշ ոչ մի բացատրութիւն չէի տալիս: Ես սկսեցի նկատել որ նա այդ գործածութեանը վարժւում էր և չաճախ առանց իսկ բառացի բացատրութիւնը հարցնելու: Այս կրթութիւնից լեռու եւ սովորութիւն ունէի նրան ասել անյայտի երկար նախադասութիւններ, որոնց նա հասկանալ կարող էր միմիայն արդէն իրան ծանօթ և գործածած խօսքերով: Այդ արտապատութիւնները, որոնց միտքը կատարելապէս և մանրամասն բացատրւած չէր նրան, սկսեցին շուտով նրան ընտանի դառնալ. նա այդ արտապատութիւնները իր լւարաքանչիւր օրւալ խօսակցութեան մէջ գործածում էր և, չառաջ քան ես ինձ հաշիւ տալը թէ որքան կարևորութիւն ունեցան իմ այս բոլոր դասերը նրա համար, Հելէնը տէր էր եղել մի բառարանի, որի բառերի մեծ քանակութիւնը ինձ զարմացրեց:

«Հելէնը մեծ հնչութեամբ սովորեց աչն դուրս ցցած զրերը, որոնք գործածում են կոյրերի համար: Նա չուտով սկսեց նախադասութիւններ կազմել բառերից, որոնք կտորկտոր թղթերի վրա էին տպւած: Այդ կրթութիւնը նրան ուրախացնում էր և նա այդ սնում էր դրելով իսկ, որ: Ընտան 1887 լուլիս ամսին, իր զրի դասից մի ամիս լեռու, նա արդէն բոլորովին մինակ ազատ կերպով մի նամակ էր գրում իր հօրեղբոր աղջիկներից մէկին: Նա այժմ գործածում է Բրալլ յիստեմը և կամ թէ ծակելու գործիքով է գրում և եթէ նա գրում է մէկին, որ ծակած գրելը չէ հասկանում, աչն ժամանակ նա գործածում է սովորական տառեր:

«Շատ անձեր, որոնք խուլերի վարժիչներ էին, ինձ հարցնում էին թէ ինչպէս է եղել որ Հելէնը այդպէս շուտով վարժուել էր լեզուն գործածել: Ես կարծում եմ որ այդ եղաւ մասամբ Հելէնի բնական ձիրքի շնորհիւ, որով նա հասկանում էր լեզուն, նոյնպէս և շնորհիւ աչն բոլոր մեծ քանակութեամբ բառերի, որոնք սովորեցրին նրան խօսակցութեան ժամանակ, շնորհիւ ընթերցանութեան և շնորհիւ չինւած գրքերի շարունակ գործածութեանը:

¹⁾ Contexte, մի չարակցութիւն մտքերի. լեզու չիմացողներին չաճախ է պատահում այդ—մի ոճի կամ բառի միտքը հասկանալ կողքի բառերի զօրութեամբ:

«Այս ոչ մի չատուկ մեթոդ չեմ գործածել իմ ուսուցման մէջ, ալ միշտ նկատել եմ որ վարկեանի մղումը եղել է իմ առաջնորդը Հեղինին վարժեցնելու. և դա եղել է մի շատ ապահով առաջնորդ: Նրա հետ բանակցելու իմ միակ միջոցը եղել է սովորական լեզուն. Այս նրան միշտ խօսել եմ անգլիս, որպէս թէ խօսում էի մի մանուկի հետ որ ինձ տեսնում էր և լսում և միշտ պնդել եմ որ ամենքն էլ անգլիս պիտի անեն: Այդ մէկը ինձ հարցնում է թէ Հեղինը հասկանում է անգլիս կամ ան, ևս անփոփոխ կերպով պատասխանում եմ. «Այո, քանի միշտ և եթէ նա անգլիս բառը չհասկանա՝ կարող է գուշակել նախադասութեան միւս խօսքերից:

«Յաճախ ինձ հարցնում են թէ ինչպէս ես նրան կարողացել եմ քննել տալ բարոյական և կամ մտալին չատկութիւնները վերաբերեալ վերացական բառեր: «Իժար է ասել թէ Հեղինը ինչպէս սկսել էր հասկանալ անգլիսի բառերը, տակաւ ես կարծում եմ որ նա դրան հասել էր աւելի մաքրի միութեամբ (association) և կրկնողութեամբ, քան թէ բացատրութիւնով: Կա չատկապէս ճշտում է իր առաջին դասերի ժամանակից, երբ նրա բառերի թիւը դեռ շատ քիչ էր և իմ կողմից նրան բացատրութիւններ տալը համարեա թէ անկարելի էր լինում: Այս միշտ աշխատել եմ բարոյական կամ մտալին լուղմունքներ և ալն արտալատող բառերը շարաբերութեան մէջ դնել ալ չուղմունքները զրգուող հանգամանքներ հետ:

«Անգլիսով ես սկսում էի գործածել կարելի է, դիցուք թէ և ալն ոճերը, հէնց որ կարծում էի թէ նա կարող էր հասկանալ:

«Հեղինը միշտ սաստիկ փափագում էր մեզ հանդիպած անձերի անուններն իմանալ, իմանալ նաև թէ ալ մարդիկ ուր էին գնում, ինչ էին անում. և մեր պտուղների ժամանակ ես նրան իմ ձեռքիս մէջ հեղում էի ինչ որ տեսնում էի:

«Հետևեալ խօսակցութիւնը ցոյց կը տալ Հեղինի հետաքրքրութեան չափը որ նա ունէր գէպի իր շրջապատող անձերը, նաև գաղափար կը տալ ալն ձևի մասին, որով հասկացում էին նրան մի քանի բառեր:

«Հեղին. Այս փոքրիկ տղալի անունը ինչպէս է:

«Այլ թ ու հ ի ն. Չգիտեմ, մի օտար տղալ է, դուցէ ժառ է նրա անունը:

«Հեղին. Ո՞րտեղ է գնում նա:

«Այլ թ ու հ ի ն. Հաւանական է որ հրապարակ է գնում միւս մանուկների հետ խաղալու համար:

«Հեղին. Արդեօք ինչ կը խաղալ նա:

«Այլ թ ու հ ի ն. Կարծեմ գնդակ կը խաղալ:

«Հեղին. Արդեօք մանուկները ինչ են անում ալժմ:

«Այլ թ ու հ ի ն. Կարելի է որ նրանք ժառին են սպասում:

«Այլ մի քանի խօսքեր նրան ընտանի էին եղել, Հելենը նրանց գործածում էր իր շարադրութիւնների մէջ: Սոքն կտորը նրա շարադրութիւններից է. շարադրութիւնը գրւած է 1888 թ. սեպտեմբեր ամսին:

«Այս առաւօտ, իմ վարժուհին և ես նստել էինք լուսամուտի մօտ և փողոցն էինք նախում: Մենք տեսանք մի փոքրիկ մանուկ որ մալթի վրայից գնում էր. վեց տարեկան կը լինէր, բայց գուցէ, նրան իր մալթը ուղարկել էր ճաշի համար բան առնելու: Նա ձեռքին մի տոպրակ ունէր, ես կարծում եմ որ հէնց զրա համար էր այդ»:

«Ես Հելենի հետ խօսում էի մատներով և աչքքան արագ, որքան որ կարող էի խօսել ձայնով մի սովորական լսող մանուկի հետ: Միակ զատաշարութիւնը նրանումն էր որ ես նրա հետ շատ էի խօսում և նա ամբողջապէս կախում ունէր ինձնից ամեն տեսակէտներով:

«Նյա բառերը շատացան փորձերով. որքան որ դու ես փորձերը սակաւ էին, նրա բառերի պաշարը քիչ էր, քանի աւելի շատ շօշափւում էր նա արտաքին աշխարհի հետ, աչքքան աւելի իր դատողութիւնը ստանում էր սղջամտութիւն, արամաբանութեան կարողութիւնը ուժեղանում էր, դառնում աւելի գործօն, աւելի նուրբ, և նրա լեզուն, որով նա արտաբայւում էր իր մտաւին գործողութիւնը, դառնում էր աւելի պարզ և արամաբանական:

«Ես համոզւած եմ որ Հելենը իր ուզածը արտաբայւելու կարողութիւնը ստացել է թէ իր կարգացած գրքերի և թէ իր բնական ձիրքի շնորհիւ: Կարդալ սովորելուց շատ առաջ ես նրա ձեռքն էի տալիս դուրս ցցւած տառերով գրքեր¹⁾: Նա ժամերով զարճանում էր նրա տառերը շօշափելով և ուրախ ձիչեր էր արձակում երբ ճանաչում էր իրեն ծանօթ մի բառով: Պատահում էր լաճախ որ նա մի նոր խօսքի բացատրութիւնն էր խնդրում ինձանից և երբ նրա միտքը հասկանում էր, աշխատում էր այդ բառից գտնել միւս երեսներում: Այդպէս հեշտութեամբ էլ նա հասկանում էր իր ձեռքի տակ եղած պատմութիւնները և շատ էր զբաղւում դրանով:

«Հելենը սիրում էր նույնպէս իր կարդացածների մասին ինձ հետ խօսել և միշտ իմ կարծիքն էր հարցնում նրանց արժանիքի մասին: Խօսակցութեան ժամանակ մենք լաճախ գործածում էինք գրքերի մէջ եղած բառերը և աղագլխով նա վարժւում էր հասկանալ նաև աչքիս ոճեր, որոնց միտքը նրան մինչև այդ ժամանակ անհասկանալի էր մնացել: Նրա ամենից սիրած գիրքն էր օր. Բիւրնիտոի Little lord Fauntleroy գիրքը: Այդ պատմութիւնը աչքքան գրաւեց նրան, որ նա պ. Անադնոսին խնդրեց որ նրան տալարի դուրս ցցւած տառերով:

«Հելենի համար գրքեր ընտրելու ժամանակ ես երբեք աչքի առջև

¹⁾ Գուրս ցցած տառերով մատներով միջոցով կարդում են կուրերը:

չեմ ունեցել նրա մարմնական պակասութիւնները, ալ վարել եմ ինչպէս մի սովորական մանուկի հետ. նոյն օրէնքը պահպանել եմ նաեւ դուրս յցւած տառերով տպւած գրքերի վերաբերութեամբ: Նա սիրում է ընթերցանութիւնը, շատ շուտ է ըմբռնում նրանց մտքերը և իւրացնում է լատին հեղինակի կամեցած տեղեկեցիակի բոլորովին հակառակը:

«Հելէնի հետ եղածս առաջին տարին ես նրան կարգացի մի գողարիկ դրուց, որ կոչւում է «Յակինթ» (Hyacinthus). ալ պատմութիւնը նրան շատ հետաքրքրեց և նա դեռ շատ երկար ակնարկներ էր անում նրա մասին թէ իր նամակները և թէ իր խօսակցութեան մէջ:

«Նա շատ դիրութեամբ անդիր է անում և լատին մեզ զարմացրել է, երբ անգիր արտասանել է ամբողջ անգլիսի երեսներ իր սիրած հեղինակներից, երեսներ, որոնց մասին մենք չգիտենք որ նա անգիր արած լինէր: Մեզ լատին թւում էր որ նա իւրացնում էր հեղինակի մտքերը, նոյն իսկ խօսքերը և նրանց ամբարած պահում իր մտքումը մինչև անժամանակ, երբ մի մտապառկեր պատճառ էր դառնում նրանց վերադարձողութեամբ: Նա սաստիկ սիրում է բանաստեղծ Օլիւեր Ուանտրիլ Հոլմէսին և նրա բանաստեղծութիւններից շատերը անգիր գիտէ: 1889—1890-ի ձմեռը որ մենք անցկացրինք Բոստոնի Պերկինս դպրոցում, Հելէնը սկսեց լսել կենդանաբանութեան դասեր: Մի օր ուսուցչուհին, օր. Բէնէտտը բացատրում էր Nautile chambre ոտորէի ¹⁾ սովորութիւնները. ձեռքում բռնած կենդանին, նա մոտ էր ալ նկարագրութեան մէջ. Հելէնը կողքին էր նստել և ես նրան կրկնում էի տասը մասներով: Երբ նրան աւելին ոտորէին, նա չօշափեց մեղմութեամբ ձեռքով, չետով բարձրացաւ տեղից և ծանրութեամբ սկսեց ասել Հոլմէսի ալ մասին գրած «The chambered Nautilus ոտանաւորը:

«1891—1892 թւականի ձմեռը մի օր ես նրան բազմ տարալ, անհասկալի մի նուրբ ձիւն էր գալիս. ալ ըստ երեւոյթին նրան զարձացնում էր և երբ ներս էինք մտնում, նա արտասանեց հետեւեալ բառերը՝ «Չմեռը իր հագուստի ամպածն ծալքերից թոթափում է ձիւնը»: Ես նրան հարցրի թէ որտեղ էր կարգացել ալ տողը. նա չէր չիշում որ մի տեղ կարգացած լինէր: Գլխիցի ուսուցչուհին էլ լատարարեցին, որ ալգալիսի մի տող չէ գտնւում կողերի համար տպւած գրքերից ոչ մէկի մէջ. բայց օր. Մարէթը ձեռնարկեց փնտռել ալ խօսքերը սովորական տառերով տպւած գրքերում և լաջողեց՝ մի քիչ աւելի ձեռնարկած՝ գտնել Լոնգֆելլովի մի բանաստեղծութեան մէջ որ կրում է «Չիւնի քուլաներ» վերնագիրը: Երեսց օր Հելէնը, լսած լինելով ալ տողերը, անդիտակցաբար նրան

¹⁾ Ոտորէն փոքրիկ կենդանի է կրկնակի խնցրներով:

տպաւորել էր իր ուղեղի վրայ և ալդ առաւօտ նա, մի մտապատկերի չնորհիւ, վերադառնալից ¹⁾։

«Բայց որովհետեւ Հելէնի համար մտալին երկու հաղորդակցութեան միջոցները լիովին փակւած էին իր ուսման սկզբին և իր չօչափելիքով իմացող մասններով աչքուբեհն էր նրա միակ միջոցը, ալդ միջոցով էլ նա արտապատում էր իր մտքերը։ Նա ալդ բանը գործածելու շատ վարժւեց, խօսակցութիւնները համեմատաբար արագ էին հաղորդւում նրան և նա ինքն իսկ լաջողում էր մի րոպէի մէջ 24 բառ հեզել։

«Երեք տարւալ ընթացքում ձեռով աչքուբեհնը (մասններով) եղաւ նրա միակ հաղորդակցութեան միջոցը արտաքին աշխարհի հետ։ Ալդ միջոցով էլ նա տիրեց մի բառարանի, որ նրան թուլ տւեց խօսել ազատութեամբ, կարողալ և գրել մաքուր անգլիերէն։

«Սակայն բնաղղումը մղում էր նրան շարունակ խօսքերը բերնով արտասանելու և ես չէի լաջողում նրան ալդ արգելել, մտածելով որ եթէ նոյն իսկ նա վարժւէր դրան, պիտի հանդիպէր մի անշաղթելի արգելքի, ալն է ուրիշի շրթունքների շարժումը գոնէ տեսնելու անկարելիութիւնը։

«1888—1890 թւականի ձմեռը նա սկսեց նկատել որ իր խօսակցութեան ձեռ տարրերում է Պերկինս ղպրոցի իր դասընկերուհիների ձեռից և մի օր նա ինձ աւպիտի հարցեր տւաւ ²⁾։

«—Նոյր աղջկներին ինչպէս է լաջողւում խօսել բերնով, ինչո՞ւ ինձ չէք սովորեցնում նրանց պէս խօսել։

«—Խուլ մանուկները խօսել կարող են։

«Նա նրան բացատրեցի որ խուլերին խօսել սովորեցնելու ղպրոցներ կան, բայց նրանք կարող էին գոնէ իրանց ստուցիչների բերանը տեսնել և ալդ հեշտացնում էր գործը։ Նա ինձ պատասխանեց որ ինքը գոնէ կարող էր ղգալ իմ բերնի շարժումը իր ձեռքով։ Մի քանի օր վետով նա ընդունեց մի տիկնոջ ալցելութիւն, ալդ տիկինը պատմեց նրան մի Նորվեգուհի կուր և խուլ աղջկալ մասին, որ կոչւում էր Ռաչնհելը Կէտա, և որին սովորեցրել էին խօսել, և հասկանալու համար էլ նա ձեռքովը չօչափում

¹⁾ Ալդպիտի երկութներ լաճախ են սլատահում, շատ անգամ են մեր ուղեղի վրալ ինքնուրույն կերպով տպաւորւում ալնպիտի խօսքեր կամ նախադասութիւններ, որոնց մենք սկանջ չէինք գրել և սակայն որոնք տպաւորւել էին ինքնուրույնաբար և մի չարմար մտապատկեր նրանց վերադառնալից է ի ղարմանս մեր։

²⁾ Չպէտք է մոռանալ որ մինչև ձալնով կամ բերանով խօսել սովորելը Հելէնը միալն մասններով էր խօսում (հեզում) կամ հարցեր տալիս։

էր ուրիշի բերանը: Անկարելի է Հելէնի ուրախութիւնը նկարագրել երբ նա լսեց ալդ նոր լուրը: «Նա շատ դո՛ւ եմ, ասում էր նա ինձ—որովհետեւ ալժմ ես ապահով եմ որ կարող եմ խօսել սովորել»: Նա նրան խոստացաւ իմ ծանօթ մի տիկնոջ մօտ տանել որ զրազուում էր խուլերին կըրթելով, հարցնելու համար թէ կարիք է արդեօք նրան էլ խօսելը սովորեցնել: «Օ՛հ, ալժ, դո՛ւնց նա ուրախութեամբ—եւ գիտեմ որ կարող եմ, քանի որ Ռաջնէլդ Կէտան կարողացել է ալդ անել»: Ալդ օրը նա ալ եւ չխօսեց ալդ մասին, բայց երեւում էր որ միշտ մտածում էր նրա վրայ: Ուրախութիւնը նրան չթողեց քնելու ալդ գիշեր:

«Իր խօսելու ցանկութիւնը ալնքան մեծ էր որ նա շուտով սկսեց բերնով բառեր արտասանել և եւ տեսաւ որ լուրջ դասեր սկսելը չպէտք էր ուշացնել: Նա եւ նրան տարաւ Բոստոնի, Newbury Street փողոցի մէջ գտնուող խուլերի Հորատ գալորոցում օրիորդ Սարա Ֆիւլլերի մօտ, որ զըստցի տեսչուհին է: Օրիորդը ալնքան հիացաւ Հելէնի սովորութեան վրայ որ խելոյն դործի սկսեց նրա հետ:

«Իր ալ մարդերի պէս խօսելու ցանկութիւնը չափունուց մինչև ալդպէս անելու համար դասեր սկսելը անցել էր 3 տարի: Նա առաջէր կարողանում բացի հնչիւններից ուրիշ բան արտասանել և ցանկութիւնն ինչ վստուում էր որ կարողանար ամբողջ բառեր ասել:

Խօսքերի երկարութիւնը կամ նախադասութեան կազմութիւնը նրան երբէք ետ չէին կանգնեցնում: Մի շաբաթ էր որ նա սկսել էր իր դասերը երբ հանդիպեց իր բարեկամ Բոստօնացիին և փորձեց նրա անունը արտասանել և ետ չկեցաւ ալդ մտադրութիւնից մինչև որ բոլորովին պարզ արտասանեց, թէն սատոիկ նեղութիւն կրեց: Նրա աշխուժ մի լուպէ իսկ չէր դադարում, և ալն տարօրինակ ուժը, որով նա գիմադրում էր եղած ստակալի արգելքներին, ցուց էին տալիս նրա կամքի զօրութիւնը և խելօքութիւնը, որով նա օժտւած էր:

«Նրա ուրախութեանը մասնակից եղան նաև Հելէնին շրջապատողները, երբ նա վերջապէս ձաջնով սկսեց բացատրել իր մտքերը և ցանկութիւնները, ալդ զարգացումը հրաշալի էր, ալդ չաջողութիւնը բոլորի սպասածից վեր եղաւ: Նա բերանով խօսելը ցերացատում է մատներով հեղելուց և վերջին ձեւը միայն ալն ժամանակ է դործածում, երբ ուզում է մի գաղտնի բան ասել: Նա շատ ուրախանում է երբ օտարները նրան կոմպլիմենտներ են անում նրա խօսելու մասին: Յաճախ բարձր ձաջնով նա կարդում է Պերկինս գալորցի մանուկների համար և մատամբ էլ հատկանուն է մեր խօսածը չօգտիւնով մեր չրթունքները»:

Ահա այդ է օր. Միւլիւանի պատմութիւնը: Այժմ մէջ բերենք օր. Ֆիւլլորի պատմածը որ մեզ կը յայտնի թէ ինչպէս է յաջողուել Հելէնին վարժեցնել բարձր ձաջնով խօսելու:

ՄԻՍՍ ՖԻԻԼԻՐԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

«1888 թիւ լուսիսին Հորասի դպրոցում ինձ մօտ եկաւ Հելէն Աել-
լէրը. նրան ընկերացիւ էին իւր մայրը, պ. Անադնուսը և իւր վարժուհին—
օր. Արաիւանը: Հելէնը ալցիկեց զսրոցի գասարանները, և որովհետեւ ես
նկատում էի որ նա շատ հետաքրքրւում էր աշակերտութիւններով և մեծ հեշ-
տութեամբ անդլիերէն լեզուն գործածում, մաքիցս անցաւ թէ արդեօք չէր
կարելի վարժեցնել նրան ծաղնով խօսելու: Աս ալ իրան չ'առացի, որով
հետեւ ալ զմիջոցին համաձայն չէին որ նա ալ օրդանը գործածէր: Բալց
երկու տարի չեալ մի տիկին նրան պատմել էր թէ ինչպէս մի փոքրիկ
Նորեգուհի, որ կուր էր եղել և խուլ, սովորել էր խօսելը: Այս պատմու-
թիւնից գրգռւած, Հելէնը իւր մատերով հեզեց սեռ էլ եմ ուզում սովորել:
Նրա ցանկութիւնը ալնքան սաստիկ էր որ ինձ խնդրեցին խօսիչը դասերը
սկսել նրա հետ:

Աս սկսեցի նրա հետ, նախ սովորեցնելով ալն փոխադարձ չարարե-
րութիւնները, որոնք գտնւում են բերանի և շնչափողի մէջ. չեալ նաեւ
նրանց տեղը: Աւելի լաւ հասկացնելու համար ալ, ես նրան չօշափել տւի
իմ դէմքի վերին մասը և նրա մատները դրի բերնումս: Յետոյ լեզուս ալն
ձեռով դրի, երբ մարդ արտասանում է ի տառը. ես նկատել տւի Հելէնին
թէ ինչպէս լեզուն պառկում է ցածի ծնօտի վարի ատամների ետեւում և
թէ ինչպէս երկու ծնօտները պէտք էր մի քիչ բաժանել միմեանցից: Նրբ
նա հասկացաւ իմ բացատրութիւնը, ահուհետեւ նրա ցուցամատներից մէկը
զնել տւի իմ ատամների վրայ, իսկ միւսը շնչափողի—վզի ամենացած
մասի վրայ—և մի քանի անգամ արտասանեցի ի տառը: Այս բացատրու-
թիւնների մամանակ, Հելէնը իմ դէմ ու գէմ էր գտնւում և խիստ մեծ
ուշադրութեամբ հետեւում էր ինձ: Նրբ ես դադարեցի ձայն հանելուց, նա
իւր մատները դրեց կոկորդիս և ատամներիս վրայ, իւր լեզուն և ծնօտներն
էլ արեց իմինիս պէս—ինչպէս որ նա չօշափելով իմացել էր—և մաքուր
կերպով արտասանեց ի տառը, ալնքան մաքուր, որ կարծես թէ իմ ար-
ձագանքն էր: Նրբ իմացաւ որ իւր ալց առաջին փորձը չաջող եղաւ, մի
քանի անգամ կրկնեց:

«Ահուհետեւ ես մատներով հասկացրի նրան թէ ինչպէս « տառը
հնչելու համար հարկաւոր էր լեզւի մէջտեղը փոսացնել և ծնօտները իրա-
բուց շատ հեռացնել: Նրբ ես արտասանում էի ալց տառը, նա իւր մատ-
ները դրած ունէր իմ ատամների և կոկորդի վրայ և ինքն էլ սկսելով ար-
տասանել ինձ պէս, քիչ չեալ չաջողեց կատարելապէս հնչել « տառն
էլ: Ահուհետեւ մենք հերթով կրկնեցինք ի և « տառերը, միմեանց հետ
համեմատելու համար. ալցպէսով անցանք « տառին, որը նա հեշտու-
թեամբ սովորեց:

«Այդ ժամանակ Հելէնը ինձ հարցրեց թէ, ինչ էին նշանակում այդ տառերը և թէ արդեօք նրանք խօսքեր են կազմում. ես պատասխանեցի որ զրանք միայն տառեր էին:

«Ես աշնուհետև արտասանելու սրուշ զիրքը տւի բերնիս և մինչդեռ Հելէնը մատնելովը հետևում էր իմ բոլոր շարժածքներին, արտասանեցի **arm** (բազուկ) բառը. առանց վարանելու նա կրկնեց և հիացաւ երբ նրան չափոնեցի որ արտասանածը մի բառ էր:

«Յետոյ ես նրան ասել տւի **papa, mama** (պապա, մամա) բառերը որ նա փորձել էր ուղղորդել իրանց տան իսկ: Նա խեղճն բաւական ջորեղ կերպով արտասանեց **pappap, mummum**. Ես նրան խորհուրդ տւի խօսել աւելի մեղմութեամբ և երկար կանգ առնել վանկերից առաջինի քան երկրորդի վրայ: Այդ երկու խօսքերը կրկնեցի աւելի չաճախ և միևնույն ժամանակ իմ մատներովս յօշափեցի նրա ձեռքի երեսը՝ նրան ըմբռնել տալու համար վան կերի չարաբերական երկարութիւնը: Մի յոսկից չետոյ նա արդէն արտասանեց **papa** և **mama** բառերը երաժշտական մեղմութեամբ:

«Այսպէս անցաւ Հելէնի առաջին դասը: Մի աննման աշակերտուհի էր նա որ մեծ ուշադրութեամբ հետևում էր դասերին և ոչինչ չէր մոռանում. Նա միայն 10 դաս առաւ և ահա աշնուհետև կարող եղաւ լեզուի գլխաւոր տարրերը բաղադրել: Նրբ հեռացաւ ինձնից՝ նա հնորհքով խօսում էր:

«Իր առաջին դասը սկսեց 1890 փետրւար 26 ին, իսկ մարտ 19-ին նա բերանացի պատմում էր իր բարեկամուհիներին դռքոտի Հովնեսին արած ալցելութեան մասին: Մինչդեռ նա պատմում էր այդ, ես նրա կողքին նստել էի և գննում ու լսում էի նրան ուշադրութեամբ: Միայն 4 բառ եղաւ, որոնց միտքը ես չհասկացալ և որ խնդրեցի նրանից մատնելովը կրկնել: Ահա նրա պատմածը:

« Մի քանի շաբաթ սրանից առաջ, մի կիրակի, գեղեցիկ կէսօրից չե-
 « տոյ էր երբ ես գնացի տեսնելու մի սիրելի բանաստեղծի որ կոչւում է
 « դ-ր Հովմէս: Ես նրան գտալ նստած իր շքեղ գրագարանում, շրջապատւած
 « գրքերով և լուսաւորւած մի պազմառ լուսով Պէտք է որ նա շատ երջա-
 « նիկ լինի գտնւելով ալգալիսի բարեկամների մէջ: Իմ վարժուհին ասաց
 « որ Շատը գետակը հոտով էր գրագարանի լուսամուտի տակից: Դռքոտի
 « շատ էր սիրում այդ գետակը:

« Դռքոտի բանաստեղծութիւններից մի քանիսը կարդացել եմ ես
 « և մի քանիսն էր անգիր գիտեմ: Շատ եմ սիրում այդ բանաստեղծու-
 « թիւնները, ես նրանց սիրում էի չառաջ քան առիթ ունեցալ իմ բա-
 « զուկներս վաթաթել բանաստեղծի վզով և նրան ասել որ նա ինձ սառ-
 « տիկ ուրախացնում է, նույնպէս և բոլոր կայր մանուկներին, որովհետև
 « նրա գրածքները տպւած կան դուրս ցցւած տառերով:

« Դոքսոր Հովմէսը մի ծեր մարդ է. միասին խօսեցինք, նա ինձ
 « շատ լաւ բաներ ցոյց տւեց, իր տան լուսանկարը և իրենն էլ ինձ տւեց:
 « Այս աչի տունն է որի մասին նա խօսում է իր Գաշնամուրի
 « մօտաքը գրածքի մէջ:»

« Զեկէնը ալգոր զարմանալի զւրութեամբ խօսում էր: Նա ինքը գի-
 տակցութիւն ունէր որ մի նոր զօրութեան տէր էր եղել և գրանով էլ
 կատարելապէս ուրախանում էր: Տուն վերադառնալիս ինձ ասաց. «Այժմ
 ես ալ ես համր չեմ»: Զեկէնի ինձ գրած 1891 թիւ ապրիլ և հոկտեմբ. ¹⁾
 ամսաւ նամակների մէջ կարելի է կարդալ թէ ինչո՞ւ աղջիկը կամենում
 էր սովորել խօսելը և թէ ինչպէս նա երջանիկ եղաւ գրանով: Ահա աչդ
 նամակներից մէկը:

« Սիրելի օրիորդ Ֆիւլլէր:

« Այս առաւօտ սիրտս ուրախութիւնով լցւած է, ես սովորեցի մի քանի
 « բառ. էլ արտասանել և կազմել մի քանի նախադասութիւններ:

« Երէկ հրեկոյ ես գնացի բազը և աշտոնդ լուսնի հետ խօսեցի: Եւ
 « նրան ասացի. «Ո՛վ լուսին, եկ ինձ մօտ»: Կարծում էք որ իմ խօսելս
 « նրան զարճութիւն պատճառէր:

« Ինչպէս մալրս գո՞ն կը լինի. ես կարող եմ զիմանալ մինչև չունիս
 « ամիսը, ես աշտոններից ուրախանում եմ նրան խօսելու համար, նոյն-
 « պէս և երբ փոքր քրոջս հետ կը խօսեմ: Միղդրէտը ինձ չէր հասկանում
 « երբ ես նրան մատերով խօսում էի, բաց աչքս եւ կարող կը լինեմ առ-
 « նել ծնկանս վրայ և նրան երկար պատմութիւններ պատմել, նա կը
 « զարճանալ և մինչ Երկուստ էլ երջանիկ կը լինեմք: Դուք էլ գո՞ն չէք
 « ալսքան մարդկանց երջանկութիւնով. ես ձեզ գտնում եմ աչքան բարի
 « և համբերող և ձեզ սաստիկ սիրում եմ»:

« Անցեալ երեքշաբթի, վարժուհիս ասում էր որ դուք ուզում էք
 « իմանալ թէ ինչպէս է եղել որ ես ցանկացել եմ ձաջնով խօսելը սովո-
 « րել: Եւ ձեզ կը պատմեմ, որովհետեւ պարզ կերպով քիչում եմ իմ մօտ-
 « ծութիւնները ալք մասին:

« Երբ ես փոքր էի, ամբողջ օրը զրիթէ մօրս ծնկների վրայ էի անց-
 « կացնում, որովհետեւ շատ վախկոտ էի և չէի սիրում որ ինձ մեռակ թող-
 « նէին: Եւ սովորութիւն ունէի իմ փոքրիկ ձեռքը դնել մօրս գէմքի և
 « չրթաւքների վրայ երբ նա խօսում էր. և ալք ինձ զարճացնում էր
 « երբ զգում էի որ շարժում էին նրանք: Այն ժամանակ չգիտէի թէ նա
 « ինչ էր անում, որովհետեւ ես չէի իմանում ինչ որ շուրջս կատարում
 « էր: Երբ աւելի հասակաւոր եղայ և խաղում էի իմ դաճակի և փոքրիկ
 « նեղրերի հետ, նկատում էի, որ նրանք շարժում էին իրանց չրթունք-
 « ները աչնպէս ինչպէս մալրս: Մի քանի անգամ ինձ զարճացրեց ալք.
 « եւ փորձում էի նրանց պէս անել, ուրիշ անգամ էլ դա ինձ սաստիկ

« բարկացնում էր և ես համբուրում էի խաղընկերների բերանը: Ես
« ի հարկէ չէի կարծում որ արածս չարութիւն էր:»

«Շատ լեռու, մի վարժուհի եկաւ և ինձ սովորեցրեց մատերով լատ-
« նել միտքս: զա ինձ շատ ուրախացրեց և ինձ գոհացրեց, երբ ես Բոս-
« տոնի դպրոց գնալիս հանգիպեցի խուլերի, որոնք իրանց բերնով էին
« խօսում: Մի օր էլ մի տիկին տեսաւ որ Նորեգիալումը եղել էր և պատ-
« մեց ինձ որ նա աչդ երկրում տեսել էր մի կուր և խուլ աղջկալ, որին
« սովորցրել էին ուրիշներին հասկանալ: Այս լաւ լուրը ինձ հիացրեց և
« աչդ օրից ես համոզւեցաւ որ ես էլ պիտի կարող լինէի սովորել:

«Աչդպէս փորձեցի ես իմ խաղընկերներին պէս խօսել, բայց վար-
« ժուհիս ասաց, որ ձայնը մի շատ նուրբ զործիք է և որը ես կարող
« էի փչացնել եթէ գործածէի առանց ուղղութեան: Նա ինձ խոստացաւ
« տանել մի շատ խելօք և սիրելի տիկնոջ մօտ, որ պիտի կարողանար սո-
« վորցնել ինձ խօսելը: Աչդ տիկինը դաւք էք: Այժմ ես աջնքան ուրախ
« եմ որքան փոքրիկ թուչունները, որովհետեւ խօսել գիտեմ, գուցէ մի օր
« էլ երգել սովորեմ: Այն ժամանակ ահա իմ բարեկամուհիները կը զար-
« մանան և գոհ կը լինին:

«Ձեր փոքրիկ աշակերտուհի, որ ձեզ սիրում է:

Հ. Ա. ԿԵԼԼԷՐ»:

Սրիորդ Սիւլլիւանը իր պատմածի մէջ խօսել է Հելէն Կելլէրի
նշանաւոր յիշողութեան մասին և այն միջոցի մասին, որով մա-
նուկին յաջողւում էր միտը պահել իր սիրելի հեղինակների գոր-
ծերից ամբողջ երեսներ: Աչդպէս շատ էր պատահում Հելէնին և
նա յանկարծ գործածում էր բանաստեղծական այնպիսի նախադա-
սութիւններ, որոնց որտեղից չիշելը չգիտէին. նա աւելի հեշտու-
թեամբ միտն էր պահում բանաստեղծական և երևակայութեան
լեզուն և իր ոգին աւելի հակւած էր դէպի այդ կողմը:

Վերջին տարիներումս, քանի որ Հելէնը ծանօթացել է շա-
տերի հետ և միջոց է ունեցել աւելի դիւրութեամբ խօսել նրանց
հետ, խրացրել է շատ բան զբաղանութիւնից: Գուրս ըցւած տա-
ւերով զբքերի մէջ անգամ նա իր բանաստեղծական ծարաւին յա-
զուրդ աւող շատ ճարակ է գտել: Գրքերի երեսները, որ նա
կարդում է, ընդունում են պատկերների կերպարանք, և նրա վառ
երևակայութիւնը այդ պատկերներին ոչ միայն կեանք է վերա-
դրում, այլ և դոյներ: Նա մտքով անմիջապէս փոխադրւում է այն-
տեղ, ուր տանում է նրան ընթերցանութիւնը կամ պատմութիւնը,

և բնաւորութիւններն ու նկարագրութիւնները նրա համար կենդանանում են: Այն պատկերները որոնք զԺուում են նրան, խողովում են նրա յիշողութեան մէջ անջնջելի հետքեր և յաճախ է պատահում, որ նա, մի բան պատմելիս, որ նման է իր կարգացածներին, որ նա գործածում է ամենայն ճշգրտութեամբ հեղինակի ոճը և լեզուն: Պատահել է որ նա իր բարեկամութիւններից մէկին նամակ է գրել՝ գործածելով Հոլմեսի մի բանաստեղծութեան բառերը, բառ առ բառ:

Մի օր, երբ նա Ալաբամայում ջրվէժների եզերքներին պտոյտ էր գործում, յանկարծ աղաղակեց. «Լեռները ժողովում են ջրվէժների եզերքում, դիտելու համար իրանց սիրուն տեսքը, որպէս հայելու մէջ»: Անկարելի եղաւ գտնել թէ որտեղից էր հանում նա այդ ցիտաւորը, որովհետեւ պարզ երևում էր որ նա այդ Ֆրազը կարգացած պիտի լինէր մի տեղ:

Մի օր էր երբ հիւսիսումն էր, մի գարնանային օր, զգալով օդի բուրմունքը այնպէս որպէս արտայայտում է Լոնդֆելլօ իր «Hiawatha» գրածքի մէջ, Հելէնը իր նամակներից մէկում գրում է սոյն տողերը:

«Երկիրը սարսուում էր մի նոր կեանքի գործողութիւնից, սիրտս ուրախութիւնից երգում էր: Ես երազում էի հօրական տունը, ես գիտէի որ այդ արեգակնային երկրում գարունը իր բոլոր շքեղութեամբ փայլում է: Ես մտաբերում էի բոլոր թռչունները, բոլոր ծաղիկները, ամբողջ մարդերն ու արօտները»:

Հելէնին ոգևորութեան մէջ էր ձգում Բրով եպիսկոպոսի պատմութիւնը, որ գովաբանում էր Աստուծոյ բարութիւնը: Նամակներից մէկում եպիսկոպոսը, կամենալով ցոյց տալ Աստուծոյ զէպի մեղ ունեցած սիրոյ ձեւը, ասում է՝ «նա մինչև իսկ մեր բնակած տան պատերի, այսինքն բնութեան պատերի վրայ՝ արձանագրում է որ նա մեր Հայրն է»: Յետագայ տարին Հելէնը ասում էր. «Ո՞նձ թւում է որ աշխարհս բարութեամբ, գեղեցկութեամբ և սիրով լիքն է. որքան երախտապարտ պիտի լինենք մեր Հօրը երկնաւոր, որ մեզ տւել է այդքան ուրախութիւն: Նրա սէրն և խնամքները արձանագրւած են ամեն տեղ, բնութեան պատերի վրայ»:

1891 թւի աշնան ընթացքում, օր. Սիւլլիւանը երկար բա-

ցատրել էր թէ ինչպիսի գեղեցիկ գոյներ են ստանում տերեւները ձմեռւայ մօտենալու ժամանակ: Այդ պատմութիւնը Հելէնին աստիկ հետաքրքրել էր և քիչ յետոյ նա, իր բարեկամ պ. Անայնոսի տարեդարձի առթիւ, շարադրեց մի զրոյց, որ կրում էր Սառուցի թագաւորը» (King Frost) խորագիրը. տասնհինգ օրւայ մէջ զրեց նա այդ զրոյցը: Անկարելի է թւում որ այդ զրոյցի մէջ յայտնւած մտքերն ու պատկերները նրա երեւակայութեան արդիւնքը լինեն, մանաւանդ զարմանալի է թէ ինչ գեր են խսդում գոյները մի կոյր մանուկի գրւածքի մէջ: Երբ հարցաքննեց Հելէնը այդ զրոյցի մասին նա ասաց. «Ես ոչ մի տեղ չեմ կարդացել այդ զրոյցը, ես եմ գրել նրան Պ. Անայնոսի համար»: Աշխատութիւնը ուղարկեց ում համար որ յատկացրած էր: Երկու լրագիրներ Ga-zette Goodson և Mentor-ը հրատարակեցին այդ զրոյցը, մենք էլ տալիս ենք նրա թարգմանութիւնը այստեղ, յուսալով որ նա բաւական հետաքրքրի կը լինի ընթերցողի համար:

ՍԱՌՈՒՅ-ԹԱԳԱՒՈՐ (The Frost King)

«Սառուց-թագաւորը ապրում է հիւսիսում մի պալատի մէջ, լաւ-տենական ձիւների երկրում:

«Այդ պալատը, որ ամենաչքեղն է, սրանից դարեր առաջ են շինուել, Սառնապատ թագաւորի իշխանութեան օրով: Հեռւից նա նմանում է մի սարի, որի ծալը հասնում է մինչև երկինք, ընդունելու համար վերջացող օրւայ համբոյները:

«Բայց մօտից կարելի է տեսնել որ ալդ ցցւածքները բոցարձակ գունդեր են իսկապէս: Պալատի ճարտարապետութիւնը անմահ է. պատերը չինւած են սառցի մեծ կտորներով և վերջանում են աշտարակներով: Պալատի մուտքը չինւած է մի կամարածն անցքի ծալքում և պահպանւած է գիշեր-ցերեկ արթուն մնացող 12 սպիտակ արջերով:

«Հէնց որ առիթ ունենաք, հարկաւոր է ձեզ գնալ Սառուց - թագաւորին ալցելելու որ ինքնիրդ տեսնէք նրա սքանչելի պալատը. Ծեր թագաւորը ձեզ շատ լաւ կ'ընդունի, որովհետեւ նա մանուկներին սիրում է և իր ամենամեծ ուրախութիւնը նրանց հաճութեամբ ապագային է:

«Արդ, պէտք է գիտենաք որ ալս թագաւորը, ինչպէս ընդհանրապէս բոլոր թագաւորները, ունի իր պալատում մի մեծ գանձ, որ բաղկացած

1) Այն տուրքը, որ իբր թէ ընծաներ է լաւանում Ծննդեան գիշերը:

է մեծ քանակութեամբ ոսկուց և քարեղէններից. բայց որովհետեւ նա մի ազնիւ թագաւոր է, աշխատում է լաւ գործադրել իր հարստութիւնը: Բոլոր գետերի վրայ չինել է տալիս ապակու պէս թափանցիկ և երկաթի պէս ամուր կամուրջներ, թափ է տալիս ծառերը աղնքան, որ ընկողները ընկնեն մանուկների ոտքերի մօտ, իր ձեռքի մի թեթեւ հպումով նա քնեցնում է ծաղիկներին և վախենալով որ չլինի թէ մենք ցաւինք, ծառերի տերեւները ներկում է ծիրանի և ոսկեգոյն գեղին գոյներով: Այդ ժամանակ անտառները աղնպէս գեղեցկանում են, որ մեզ մխիթարում են ամառաց կորստի համար:

«Եւ ուղում եմ ձեզ պատմել թէ ինչպէս Սառուց-թագաւորը ներկելու մտածեց ծառերի տնկները: Մի հետաքրքիր պատմութիւն է ալդ:

«Մի օր, երբ նա իր գանձն էր զննում և մտածում էր թէ ինչպէս գործադրի լաւ բաների համար, լանկարծ միաքը բերեց իր զւարթ զրացի սուրբ Նիկողայոսին ¹⁾: Նրան կուգարկեմ իմ հարստութիւնները, մտածեց նա, ալդ մարդը գիտէ թէ որտեղ են բնակում խեղճերն ու թշուառները և նրա փափակ սիրտը միշտ լիքն է նրանց օգուտ տալու ծրագրիներով:

«Սառուց թագաւորը կանչեց խկոյն զւարթ փոքրիկ հիւրիների, լեւտոյ ցույց տաւ նրանց գանձ սարունակող ամանները և ասաց՝ «Տարեք ալս բոլորը սուրբ Նիկողայոսի մօտ. դէ՛հ, չուտ արէք»:

Հիւրիները խոստացան հնազանդել և շտապեցին ճանապարհ ընկնել, քաշելով իրանց հետ իրանց ծանն բեռները: Նրանք միթմրթում էին և գանգատւում որ ալդքան գործ աւին իրանց, որովհետեւ նրանք փոքրիկ ծուլ հիւրիներ էին և աւելի լաւ էին համարում խաղը քան աշխատելը:

«Քիչ վնաս նրանք հասան մի անտառ և, ախտեղ լոգնած զգալով, կանգ առին մի քիչ կաղին քաղելու իրանց ճանապարհը շարունակելուց առաջ: Բայց, մտածելով որ կարող էին գողացնել տալ իրանց կրած հարստութիւնները, նրանք տարան ամանները և սահեցին ծառերի տերեւների մէջ աղնպէս որ ոչ ոք չէր կարող գտնել պահածների տեղը:

«Յետոյ սկսեցին մազլցել ծառերի վրայ և փնտռել կաղիներ, աչնուհետեւ սկսեցին խաղալ և ցատկուտել: Աղնքան զւարճացան ալդ չար փոքրիկ հիւրիները, որ մոռացան իրանց գործը և թագաւորի շտապեցնելու պատւէրը: Բայց չուտով խմացան թէ ինչու Սառուց-թագաւորը պատւիրել էր նրանց շտապելու: Նրանք կարծում էին թէ լաւ թագերել էին գանձը, բայց մեծ թագաւոր Արեգակը գտել էր ամանների տերեւների միջում և, որովհետեւ կռած էր Սառուց-թագաւորի հետ և նրա բարեգործութեան ձևի հետ երբէք չէր համաձայնում, ալդ առիթով դո՛հ եղաւ և ուզեց մի խող խաղալ իր հակառակորդի դէմին:

«Արեգակի թագաւորը ժպտում էր մեղմութեամբ, տեսնելով թէ ինչ-

պէս դանձի ամանների բարակ պատերը հալում կոտրում էին և քարեղէնը ու ոսկին հալելով, ողողում էին ծառերն ու թփերը իրանց հեղուկով:

«Սակալն չարածնի հիւրիների մտքովն անգամ չէր անցնում եղածը, որովհետեւ նրանք ալփմ պառկել հանգստանում էին խոտերի վրա մեծ կոճղների մօտ: Վերջապէս նրանք պարզ կերպով լսել սկսեցին կաթիլնների ձայնը, կաթիլները որոնք սահելով տերև առ տերև թափւում էին ծառերի ստորտոների թփերի վրա: Սաստիկ շփոթւեցին: Երբ նկատեցին նրանք որ ալփ անձրևը ոչ ալ լինէ էր եթէ ոչ հալած քարեղէն և ոսկի, որ գալիս պնդանում էին տերևների վրա, նրանց ներկելով ամենահեղեցիկ կարմիր մի գոջնով: Իրանց շուրջը նալելով, հիւրիները տեսան որ ամբողջ դանձը հալել էր, յոր բոլոր եղևնի և ալ ծառերը անտառի մէջ ծածկւել էին նրանով և ցոլացնում էին սքանչելի գոջներ:

«Տեսաբանը անմահ էր, բայց փոքրիկ անհնազանդները շատ էին սարսափել և չէին կարողանում զմայլել նրանով: Նրանք վախենում էին որ Սառուց-թագաւորը նրանց պատժէր, դրա համար էլ փախան և պահուեցին թփերի մէջ և զողալով սպասում էին թէ ինչ էր լինելու: Նրանց վախը իրաւացի էր, որովհետեւ նրանց երկար բացակայութիւնը թագաւորին երկմտեցրեց, նա հեծաւ հիւսիսային Քամու վրա և սկսեց ուշացողներին փնտռել: Հասնելով անտառին, նա իսկույն նշմարեց ծառերի հոր տեսքը: Փսնկով նոյնպէս կոտրւած ամանները, որոնք ից զեւ կաթիլովում էին կորած հալող հարստութիւնները, նա հասկացաւ ամեն ինչ:

«Սկզբում նա սաստիկ բարկացաւ և հիւրիները վախից զոգում էին իրանց թագաւորների մէջ: Յատնի չէր շատ թէ դրա վերջը ինչ էր լինելու, եթէ ալ միջոցին փոքրիկ աղաների և աղջիկների մի խումբ չլուծէր անտառի մէջ:

«Նրբ մանուկները տեսան ծառերի ալփէս փալլուն տեսքը, ուրախութիւնից վեր վեր թռան և սկսեցին մեծ-մեծ ճիւղեր կտրտել՝ տուն տանելու համար: «Տերները ծաղիկների պէս գեղեցիկ են» գոչում էին նրանք սոստիկ ուրախացած:

«Նրանց ալփքան ուրախութիւնը մեղմացրեց Սառուց-թագաւորի բարկութիւնը և ջնջեց թագաւորի կնճիւղը: Նա ինքն էլ սկսեց հիանալ ծառերի ալփքան պերճ զարդարանքի վրա և առաջ. «Իմ դանձերը կորսւած չեն քանի որ նրանք փոքրիկ մանուկներին դարձութիւն են պատճառում: Իմ ծուլ հիւրիները և իմ մահացու թշնամին ինձ սովորեցրին բարութիւն անելու մի նոր ձև»:

«Նրբ չար հիւրիները լսեցին թագաւորի ալփ խօսքերը, դուրս եկան իրանց թագաւորից և եկան ներողութիւն խնդրեցին:

«Ալփ օրից, Սառուց-թագաւորը հաճուք էր զգում ամեն աշուն դար-

դարել ծառերի տերեւները, և եթէ դրա համար նա չէ գործածում ոսկի կամ թանկագին քարեր, ես չգիտեմ իսկապէս թէ ապա էլ ինչ է անում ալդալիսի դուչներ արտադրելու համար խակ գո՛ւք, գիտե՞ք արդեօք»:

Երբ այս զրոյցը հրատարակեց, ընթերցողներից մի քանիսները չիշեցին որ դրա նման մի զրոյց, որ կոչւում էր «Յրտի հիւրիներ» (The Frost Fairies) կարգացել են զրոյցների մի հաւաքածուի մէջ: Հաւաքածուի հեղինակն է Մարգարիտ Կէմբլի և զրբի վերնագիրն է «Բիրդի և իր բարեկամներ հիւրիները» (Birdie and his fairy Friends): Երկու զրոյցները միմեանց ոչ միայն մոքով նման են, այլ և իրարու բոլորովին համապատասխան են նոյն իսկ արտայայտու թիւնների մէջ: Հռչակեց ուրեմն որ մի պղպիստ (զոդու թիւն) է եղել և կասկածն էլ բնական էր: Օրիորդ Սիւլլիւանը, սակայն, նաև ընտանիքի ոչ մի անդամ չէր չիշում որ Խարդացած լինէին այդ գիրքը: Հարց ու փորձ արեցին բոլոր այն անձերին որոնք Հելէնի հետ զբաղւել էին: Երկար ժամանակ անկարելի եղաւ բացատրութիւնը գտնել: Վերջապէս տիկին Հոպկինս, որ ի մօտ Հելէնը անցերկացրել իր 1888 թւի ձմեռւայ կէսը, չիշեց որ ունէր այդ գրքից մի օրինակ և որ սովորութիւն ունեցած լինելով կարդալ նրանից կտորներ Հելէնին, անշուշտ կարդացած պիտի լինէր նաև «Յրտի հիւրիներ» զրոյցը: Այդ զրոյցը անշուշտ շատ հետաքրքրել էր մանուկին և այնուհետև մոռացութեան մէջ մնացել, մինչև որ երբ օր. Սիւլլիւանը նկարագրել էր նրան տերեւների աշնանային տեսքը, որ, իբր մտապատկեր, իսկոյն վերարտադրել էր անգիտակցաբար ամբողջ զրոյցը. ալդալիսի անգիտակցական վերարտադրութիւններ յաճախ են, բայց հազիւ թէ այսպիսի պայմաններում յայտնւեն:

Օրիորդ Սիւլլիւանը թղթակցել սկսեց օրիորդ Կէմբլի—զրոյցի հեղինակի—հետ, որ նրան ուղարկեց իր գրքերից մէկը. և շուտով նկատեցին որ Հելէնը այդ գրքից փոխ էր առել ուրիշ շատ զրոյցներ էլ, բայց էլի անգիտակցաբար, ոչ գիտմամբ (inconsient): Երբ նրա առաջ կարդացին «Յրտի հիւրիներ» զրոյցը, նա իսկոյն ճանաչեց նրան իբր իր գրած, միայն մի քանի փոփոխութիւններով. և շատ զարմացաւ երբ նրան ասացին որ զրոյցը տպւած է եղել նրա ծնւելուց շատ առաջ: Նա դեռ չհամոզւեց որ իր

դրածը փոխառութիւն էր և երբ իմացաւ որ նրան մեղադրում էին պլագիատի մէջ, նրա ցաւը մեծ եղաւ, այնքան մեծ որ նա արտայայտեց իր ցաւը իր յուշատետրի մէջ հետևեալ խօսքերով:

30 լունւար 1892 թ.

«Այս առաւօտ բազմիք գնացի, և երբ վաթժուհիս եկաւ մազերս շքուկելու, շատ տխուր լուր էր բերել:

«Մի մարդ գրել է պ. Անաչնտին որ իմ չարադրած գրույցը որ ներկել էի իր ծննդեան տարեդարձի օրը, իմ գրածը չէ, որ ես նրան վերցրել եմ մի տիկնոջ հեղինակութիւնից: Այդ մարդը ասում է որ այդ տիկնոջ պատմութիւնը կոչւում է «The Frost Fairies»: Ես հաստատ գիտեմ, որ այդ գրույցը երբէք չեմ կարդացել:

«Բնձ շատ է տխրեցնում երբ մտածում եմ որ կան մարդիկ, որոնք մեղադրում են ինձ չարութեան և կեղծութեան մէջ: Սիրտս զառնութեամբ լիքն է, որովհետեւ ես սիրում եմ գեղեցիկ ճշմարտութիւնը, սիրում եմ նրան ամենալոյս հոգով:

«Ես սաստիկ վրդովւած եմ և չգիտեմ ինչ անեմ: Ես երբէք չէի կարող մտածել որ կարող էի այդպէս մի մեծ սխալ գործել: Կատարելապէս ապահով եմ որ այդ պատմութիւնը ես ինքս եմ գրել: Պ. Անաչնտին էլ տխուր է և սաստիկ ցաւում եմ որ նրա տխրութեան պատճառ զարձալ:

«Այս գրույցը գրելու մտածութիւնը եկաւ ինձ այս աշնան, երբ վաթժուհիս ինձ նկարագրում էր եղանակի տերևների գեղեցկութիւնը, երբ մենք պտույտ էինք գործում Fern Quarry-ի մէջ: Ես երևակայում էի, որ հուրինները միալն կարող էին նկարել այդպէս և որ Սառուց-թագաւորը պիտի որ ունենար մի մեծ գանձ, քանի որ բոլոր թագաւորներն էլ ունին: Եւ որովհետեւ աշնան տերևները ոսկեզօծ են, կարմիր, կանաչ, ես մտածում էի որ այդ գույները պէտք է որ թանգազին քարեր լինէին: Ես գիտէի որ այդ գեղեցիկ տեսարանը սաստիկ զարմացնում է մանուկներին, քանի որ ես, որ չեմ տեսնում, կարողանում եմ սակալն հաճույք զգալ զրանից. ես ամենքին էլ ինձ նման էի կարծում:

«Ես շատ մտածեցի այդ տխուր լուրերի վրայ»:

1892 թ., մարտ 9-ին Մարգարիտ Կէմբրիջ Հելէնի վաթժուհուն գրում է զրոյցի արտադրութեան մասին այսպէս:

«Որպիսի զարմանալի գործունեալ ողու տէր է այս աղջիկը! Նիթէ Նոյն իսկ պատմութիւնը կարդալուց անմիջապէս չետոյ էլ գրէր, նորից դա զարմանալի կը լինէր, ի նկատի ունենանով իր վիճակը: Բայց որ այդ հուրինների պատմութիւնը նա կարդացել է 3 տարի առաջ և ալժմ նրան արտադրել է այդպէս կենդանի և կատարեալ, աւելացնելով նրա վրայ

անփական աջնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք զրոյցը աւելի կատարեալ են անում—ալդ երևութը շատ տարօրինակ է:

«Հելէնից հասակաւոր մի անձ, իր բոլոր զգալարանքներով օժտւած և մեծ տաղանդի տէր անգամ, շատ մեծ դժւարութեամբ պիտի կարող լինէր անել ալդպէս:

«Ես գտնում եմ շատ անիրաւ և անարդար, որ Հելէնին դատապարտում են պլագիատի մէջ. ալդ երևութի պատճառը իր շիշողութիւնն է. իր աշխատութիւնը մի անձնական շատկութիւն ունի և նոյնը կը մնայ եթէ շարունակի նա ալդպէս արագ և լաւ զարգանալ:

«Ես շատ մանուկներ եմ ճանաչել, իմ ամբողջ կեանքս նրանց մէջն եմ անցկացրել: Ինձ ամենից շատ հետաքրքրել է նրանց զբաղեցնելը և զւարճացնելը և նրանց բնասութեան զանազան գծերն ուսումնասիրելը: Ես միայն մի մանուկ եմ ճանաչել, որ Հելէնի չափ ուսանելու ծարաւ է ունեցել և նրա չափ էլ ունեցել է մեծ կրթութիւն ու շարագրելու մեծ տաղանդ: Ալդ մանուկը խկապէս մի ֆէնոմէն էր:

«Շնորհակալ եմ, որ Հելէնի լուշատեսութիւնը ուղարկել էք. ես ալժմ աւելի ճիշտ եմ ըմբռնում Հելէնի ցաւը քան առաջ. իմ սիրով բարենկերս նրան և ասացէք որ էլ չմտածի դրա վրայ:

«Ոչ ոք իրաւունք չունի մտածելու, որ նա լանցաւոր է, և օր կը գալ որ նա կը գրի մի աջնպիսի սիրուն պատմութիւն կամ աջնպիսի լաւ բանաստեղծութիւն, որ շատերին ուրախութիւն կը պատճառի:

«Ասացէք նրան որ առանց խառնուրդի խմելիք չկալ և որ պիտի գիտենալ վաղելել անուշ կաթիլները, համբերութեամբ տանելով դառներով դառնութիւնը»:

Մարգ. Կէմբրի:

Հելէն Կելլէրի զարգացման այս պատմութիւնը բաւական կարող է զարմանք պատճառել. այդ զարմանքը սկեսորիկականութիւնից էլ զուրկ չի եղել: 1893 թ. ապրիլ 29-ին ամերիկական մի լրագիր, The Palmetto Leaf, յայտարարեց որ անկարելի է հնկատել, որ այդ բոլոր պատմութիւնը եթէ ոչ կեղծ է, գոնէ շատ չափազանցրած է: Պատասխան տրեւել չ'ուշացաւ. 1893 թիւ յունիսի «American Annals of the Deaf» հանդէսի մէջ խմբագիրը հետեւեալ վկայութիւնը աւեց. «Երկար տարիներ զբաղւած լինելով խուլերի կրթութեամբ, ինքս ինձ հմուտ համարեցի Palmetto Leaf թերթի ասածները ճշգրտելու և դրա համար էլ անձամբ գնացի Հելէն Կելլէրի մօտ և, նրա հետ երկար խօսակցու-

Թիւն ունենալուց չկտոյ, պնդում եմ որ Volta bureau-ի պատմածը լիովին ճիշդ է: Նա պնդում է նաև որ պատմեաճի մէջ չկայ ոչ մի չափազանցութիւն և որ Հելէնը շատ դիւրութեամբ խօսում է և ուրիշներին էլ հասկանալու է շօշափելով խօսողի շըրթունքները: Նա եզրակացնում է որ այդպիսի տարօրինակ ֆէնոմէնները կարելի է վերագրել երեք պատճառներին: 1) Մանուկը ունի մտաւորական մի շատ արտաքոյ կարգի ընդունակութիւն. 2) որ տարօրինակ կերպով զարգացած է նրա շօշափելիքի զգացողութիւնը և 3) որ մանուկը ունի ճարպիկութիւն, համբերութիւն և սէր դէպի իրեն կրթողները:

Ի հարկէ սխալ կը լինէր դրանից եզրակացնել, որ բոլոր կոյր և խուլ մանուկները կարող էին Հելէն Կելլէրի աստիճանին հասնել. բայց այս բացառիկ դէպքը թոյլատրում է կազմել մի այսպիսի կարևոր միտք, որ մարդկային ոգին կարող է, իր բնական պայմաններից դուրս, ուրիշ պայմաններով էլ զարգանալ, քանի որ մի աղջիկ, զրկւած լսողութիւնից և տեսքից և միմիայն ունենալով շօշափելիք, կարողացել է ամենազարգացած մանուկների չափ առաջ գնալ ¹⁾:

¹⁾ Այս գրածքը վերցրած է Փրանսերէն ամսագրից՝ «Bibliothèque Universelle», իւնիսար 1894 թ.:

*
* *

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

I

Ես պատահմամբ հրապուրեցայ
Տեսնելով քեզ, ազնիւ վարդ,
Ալ այտերըդ—նուրբ թաւիչեաց,
Իբրեւ փըթթած մի դրախտ:

Ես ասացի—ի՛նչ գեղեցիկ
Նա վառւում է հեռից,
Ո՛հ, ի՛նչ սիրով շքեղ փնջիկ
Ես կը կազմեմ նորանից...

Մինչ այս բերնիս, ես սիրատենչ
Սլացայ դէպ՝ քեզ—սիրուն վարդ,
Բայց շատ ափսոս... տեսայ ես ի՛նչ...
Ֆի՛հ, մի անհոտ ժանգավար:

25 մալիսի, 1894 թ., Թիֆլիս.

II

Ինչո՞ւ, ասա՛, այնքան սիրով
Բորբոքւած ինձ մօտեցար,
Ինչո՞ւ բուռն վարդ-յոյսերով
Երջանկութիւն խոստացար:

Ինչո՞ւ, ձեռքս քնքոյշ սեղմած,
Մի հայեացքովդ ղիւթեցիր,
Եւ անարգել սիրոյ դռներ
Մատաղ սրտիս բացեցիր:

«Մա՛ր անվախ— այնտեղ եղեմ
Քեզ է սպասում», ասացիր,
Նորից տւիր ահեղ խոստում,
Բայց վերջն էր խաբեցիր:

Մթթէ, անգութ, նորա համար,
Որ սրտիս հետ խաղացիր—
Եւ, ջարդելով սիրոյ քնար,
Իմ տանջանքով խնդացիր:

Ա՛խ, տմարդի, դու կամեցար
Նիւթել ինձ սե զերեզման.
Բայց տես, երգի՛ն ծաղրում է այժմ
Քո վարմունքըդ դիւական

Եւ այս երգով նա անվեհեր
Կառուցում է սե արձան,
Ուր քանդակած քո արատներ
Պիտի յիշին յաւիտեան:

ՍԱՆՁԱՐՁԱԿ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ԶԲՕՍԱՆՔԸ

(Պ Ա Տ Կ Ե Ր)

Յ. ԳՈՒՐԲԱԽԵԱՆԻ

Որրանում՝ մանկիկը մորթւեց...

Փողոցում՝ աղջիկը պղծւեց...

Լաց լինելուց՝ մօր աչքերը կուրացան...

Բեռ կրելուց՝ հօր կռները գօսացան...

Եւ դու... լուել ես... նախախնամութիւն.

Միթէ... ախ, միթէ դո՛ւ ես հրամայում...

Աղօթարանը նոր-նոր էր բացւում...

Գունատ լուսինը, փայլուն աստղերը՝ արեամուտ հորիզոնից
հետզհետէ ցած էին գլորւում:

Անկաշուն ամպերը, մոխրագոցն վերարկուների մէջ սքօղւած,
երկնակամարի շուրջն էին թափառում:

Բոլորակաձև ձորի խոնաւ խորքերից՝ մթնշաղ գոլորշիների
սիւնեակներ էին բաժանւում:

Գոլորշիների սիւնեակները, կցւելով, թանձրանալով, ալևոր
մառախուղի էին վերափոխւում...

Նոր պէտք է զարթնէր, զարնանային բնութիւնը իր քաղցր
քնից...

Եւ այդ խաղաղ պահուն՝ մայիսեան վարդերի ամօթխած կո-
կոնները, չքնադագեղ դէմքերը կանաչ ու դալար քօղերի մէջ պա-
րուրած, անխօս արտասւում էին...

Յօղ-արցունքի մարգարիտ-կաթիլներով՝ նրբասուն աչտերը ողո-
ղում էին...

Լաց էին լինում կոկոնները.
 Արևի շողիկներին փափաղում էին կոկոնները...
 Ձեփիւռը թռաւ, կոկոններին գրկեց,
 Լոյս շողիկներին՝ բարեներ բերեց:
 Կոկոնները սիրտ առին.
 Սիրտը վառւեց, սէր դառաւ,
 Սէրը, կրճքում պարփակած,
 Սիրահարին էր կարօտ...
 Գլխիկը դրած զեփիւռի թևերին,
 Տարփատենչ դէտակը ¹⁾ յառած երկնքին,
 Կոկոնները, զեփիւռի հետ գիրկ ընդ գիրկ,
 Նիրհ առնելով ²⁾ օրօրում էին,
 Լոյս շողիկներին՝ երազում էին...
 Ձեփիւռը կոկոններին օրօրում էր,
 Հմայուն սօսալանով զեղզեղում էր.
 Ձեփիւռը քնարում էր՝
 —Տենչալի շողիկի համբոյրը՝
 Ամօթխած կոկոնին կեանք կը տայ.
 Կեանք ճաշակող կոկոնը՝
 Երկնային զարդ կը դառնայ.
 Թռէք, թռէք, ձեզ են սպասում,
 Ո՛վ սիրավառ, լոյս-շողիկներ...
 Լաց էին լինում կոկոնները,
 Սէր էին խնդրում կոկոնները...
 Ձեփիւռը քնարում էր՝
 —Տենչալի շողիկի համբոյրը՝
 Ամօթխած կոկոնին կեանք կը տայ.
 Կեանք ճաշակող կոկոնը
 Վարդ-թաղուհի կը դառնայ.
 Վարդի տեւքը, վարդի բոյրը՝
 Հրեշտակը միայն կունենայ.

¹⁾ Ուշադիր նայածք:

²⁾ Նիրհ առնել = մրափել և զարթնել պարբերաբար:

Թռէք, թռէք, ձեզ են սպասում,
 Ո՛վ սիրածին, լոյս-շողիկներ:
 Երգեց զեփիւռը.
 Լռեց զեփիւռը.
 Նրա գեղգեղանքը ինչամար ելէջներ թեկեկեց,
 Մթնոլորտի հեռու խաւերում՝ զննց ու մարեց,
 Շողիկներին՝ լուր չտարեղ...
 Արեւլքի դռներում՝
 Երկնադաշտի տափերում՝
 Ա՛լ վարդ-դիպակ սփռեցին...
 Երկինք, գետին զրկաբաց՝
 Լոյս արւի շողերին՝
 Փափագ-փափագ են սպասում...
 Կոկոնները սիրահար շողերի մօտալուտ դալուստը զգացին.
 Սաստիկ ամօթից՝ սիրու բոցերից՝ շառագունեցին.
 Զքնագեղ դէմքից՝ դալար քօղերը մէկ-մէկ իջուցին,
 Նրբասուն աչտերը արշալուսին դէմ արին...
 Զեփիւռը կոկոններին օրօրում էր,
 Հմայուն սօսաւիւնով գեղգեղում էր,
 Զեփիւռը քնարում էր՝ —
 — Տենչալի շողիկի համբոյրը՝
 Ամօթխած կոկոնին կեանք կը տայ.
 Կեանք ճաշակող կոկոնը՝
 Վարդ-թագունի կը դառնայ.
 Վարդի տեսքը, վարդի բոյրը՝
 Հրեշտակը միայն կունենայ...
 Թռէք, թռէք, մի՛ ուշացէք,
 Ո՛վ սիրավառ, լոյս-շողիկներ...
 Դողդողում էին կոկոնները...
 Արշալուսին զարձնում էին կիսաբաց նուրբ շրթունքները...
 Երկնային տարփաւորի կենսատու համբոյրներին փափագում
 էին հոգեակները...
 Մի՛ բույէ ևս՝ և ահա երկնային սիրով պէտք է յափշտակէին
 իմ ամօթխած կոկոնները...

Լոյս շողիկների գրկերում պէտք է փայփայէին իմ ամօթ-
խած կոկոնները...

Անդրերկնային հաճոյքներից պէտք է ճաշակէին...

Հրեշտակի տեսք, հրեշտակի բոյր պէտք է վաստակէին...

Բոպէն՝ խորախորհուրդ էր...

Բայց յիշ... Վայ տւեցէք գլխներիդ, ով անբաղդ էակներ...
այդ խորախորհուրդ բոպէին՝ ամօթխած կոկոնների թփիկների մօտ՝
անասնական փռնչոց լսեց...

Փալանները շուռ ուսած էշերի մի խումբ՝ սանձարձակ տռճիկ
էր տալիս, իշական զւարճութիւններ էր վայելում...

Անասունների այդ խումբը՝ աքացի տալով, արմատախիլ արեց
իմ սուրբ կոկոնները...

Սմբակակոխ արեց նրանց ամօթխած թշերը...

Փռչի դարձրեց բուրալի կրճքերը...

Աղբի հետ խառնեց պաշտելի մասունքները...

Ձեփիւռը կոկոններին այլ ևս չէր օրօրում...

Հմայուն սօսաւիւնով այլ ևս չէր գեղգեղում...

Անգութը այժմ միայն փչում էր...

Աղբ և կոկոն միմեանց էր խառնում...

Տեսնող աչքերից՝ հեռու էր տանում...

Նենգաւոր զեփիւռ...

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

V

ԼԵՒՈՆԸ ՍՄԲԱՏԻՆ

Здѣсь мною входятъ въ смертный градъ къ мученьямъ,
Здѣсь мною входятъ къ мукѣ вѣковой,
Здѣсь мною входятъ къ падшимъ поколѣньямъ...
Оставь надежду всякъ, сюда идущій! ²⁾

Սիրելի Սմբատ! Այս տողերն էր կարդում Գանտէն Վժիլքի
չրան ճակատին. այս տողերն են սաղում և ձեր կրթարանի մուտքի
վրայ: Այնպէս չէ, բարեկամս?

Ես շատ խղճացի արտաքսւած աշակերտին: Թշուառ զոհ է
դնացել տղիտութեան և ֆանատիկոսութեան: Ասելով թէ «այստեղ

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 3:

²⁾ Այս տողերը ես բերում եմ ուսուցիչի թարգմանութեամբ, որով-
հետեւ սա աւելի հասկանալի կը լինի, քան հետեւալ գրաբառ թարգմա-
նութիւնը.

Ընդ իս երթալ է 'ի քաղաքն աշխարհահեծ,
Ընդ իս երթալ է չաշխարհն չախտենից,
Ընդ իս երթալ է 'ի դատակոսն կորստեան.
Օն անդր 'ի ձկնջ, որ մտանէրդ, ամենայն չուս:

շատ բաներ թատրոն են յիշեցնում», աշակերտը անգիտակցաբար մի ճշմարտութիւն էր յայտնել: Ձեր Դրակոնին, իհարկէ, անյայտ է եղել, որ քրիստոնէական թատրոնը առաջ է եկել եկեղեցական արարողութիւններից (միստերիա), ուրեմն կրօնական ծագում ունի: Նա չգիտէր նմանապէս, որ թատրոնը, ինչպէս և դպրոցը, ծառայում է բարոյականութեան:

Իսկ ձեր վերակացուները... Ինչպէս տեսնում եմ, ձեր մեծապատիւ խալիֆայի ստորաբարչ սարուկներն են դրանք: Հրէշներ! Երանի թէ նրանք իմանալին թէ որքան է ձգում նրանց վարկը լրտեսելու սովորութիւնը!

Դանք այժմ մեր ուսումնարանին:

Այստեղ հիմա մի նոր մտաւոր շարժում է աչքի ընկնում: Այժմ բոլորեքեան կարդում են ընթերցանութեան գրքեր՝ սկսած ստորին դասարանից մինչև ամենաբարձր դասարանի աշակերտները: Առաջ աւարտում էին բոլորովին անղարզացած և առանց մի որոշ աշխարհայեացքի: Կարդում էին անգիտակցաբար, առանց առաջնորդի, ինչ որ ձեռներն էր ընկնում: Ընթերցանութիւնից շատ քիչ օգուտ էին քաղում, որովհետև թէ անկանոն էին կարդում և թէ սակաւ:

Ընթերցանութեան վրայ այժմ լուրջ ուշադրութիւն է դարձնում մեր ուսուցչական խումբը: Անցեալ օր, օրինակ, այդ առիթով երկար խօսակցութիւն ունեցայ աշակերտներիս հետ:

—«Պարոններ, ասացի,—ինձ շատ հետաքրքրում է մի բան. մինչև այժմ ինչպէս էք վերաբերւել ընթերցանութեանը? Արդեօք շատ դրքեր էք կարդացել? Կամ զգում էք, որ կարդացածից օգուտ քաղել էք?»

Հարց ու փորձից ես եկայ խիստ անմխիթար եզրակացութեան: Բանից երեւաց, որ ոմանք զրեթէ ոչինչ չեն կարդացել, և զարգացողութիւնը անհամադաստասխան է հասակին և դասարանին: Աշաշերաններից մէկը մինչև անգամ չիմացաւ թէ ում գրածն է «Реви-зоръ»-ը և ինչ բան է. միայն ասաց թէ դա կոլեգիա է (ուզում էր ասել՝ կոմեդիա): Միւսները կարդացել էին մի քանի քննադատական յօդաւածներ և արդէն իրաւունք էին համարում իրանց համար հեղ-նութեամբ խօսել ՚ի քանի նշանաւոր հեղինակների մասին. Պուշ-

կինը, օրինակ, այդպիսիների համար շատ աննշան բանաստեղծ էր, թէպէտ սրա երկասիրութիւններից շատերը անյայտ էին նրանց: Կաշին և ուրիշ տեսակները: Սրանք կարդացել էին Գրեպէր, Սպենսէր, սիրում էին վիճել բարձր փիլիսոփայական թեմաների վրայ, օրինակ, հոգեկան ընդունակութիւնները բնածին են թէ ստացական, յաճախ գործ էին ածում աջնպիսի տերմիններ, որոնց իմաստը մոլթ կերպով էին ըմբռնել կամ ամենեւին չէին հասկացել: Սրանք հակառակ էին բանաստեղծական գրեւծներին և արհամարում էին վէպը: — «Ոտանաւորը — յիմար բան է, իսկ վէպի վրայ միթէ արժէ ժամանակ կորցնել?» — Ինչ որ կար սրանց մէջ գրական, թերի էր, իսկ բացասական՝ ստոր քննադատութիւնից: Մինչ այն աստիճան անխնամ էր թողւած այստեղ ընթերցանութեան գործը!

— «Զարմանալի է, պարոններ, որ ձեզնից շատերը մինչև այժմ դեռ չեն կարդացել ուսաց և եւրոպական հեղինակների ընտիր երկասիրութիւնները: Ահա աւարտում էք, բայց ձեզ համար, կարելի է ասել, դրեթէ գոյութիւն չունին Շեկսպիր, Մոլլիեր, Դիկկենս, Վալտեր-Սկոտտ, Գոգոլ և ուրիշ շատերը: Չզիտէք նրանց գրեւծների բովանդակութիւնը, չէք իւրացրել նրանց գաղափարները, յայտնի չեն ձեզ նրանց նկարագրած ձշգրիտ և կենդանի տիպերը, մինչդեռ նրանց երկերի ամենաընտիր տեղերը դուք անգիր պիտի իմանայիք այժմ:

«Նս ինքս բաւական կարդացած եմ: Բայց երբ համեմատում եմ կարդացածս օգտաւէտ գրքերի այն մեծ քանակութեան հետ, որ դեռ մնում է, ես խիստ ափսոսում եմ, որ մի առաջնորդ չեմ ունեցել: Նս շատ ուշ հասկացայ ընթերցանութեան նշանակութիւնը: Միայն այժմ եմ աշխատում լրացնել անցեալի պակասը և թերութիւնները: Դուք համեմատաբար աւելի բախտաւոր էք, որովհետև յանձին ձեր ուսուցիչների դուք ունիք ընթերցանութեան առաջնորդներ:

«Դուք սովորած էք կանոնաւոր գրել խօսել, կարողէք ամենաբարդ թւերի վրայ ամեն տեսակ դործողութիւններ կատարել, գիտէք երկրագնդի բոլոր երկիրները, քաղաքները, գետերը, ձեզ յայտնի է ազգերի դարաւոր անցեալը, պատմութիւնը: Դուք ծանօթ էք և ուրիշ շատ գիտութիւնների, որոնք բոլորն էլ ներգործել են

ձեր մաքի վրայ և լայնացրել են ձեր մտաւոր հորիզոնը: Նրանք կարեւոր են եղել, և զուք, երևի, ամենայն բարեխղճութեամբ նրանց ուսումնասիրել էք:

«Բայց ձեզ յայտնի է թէ ինչպէս են ապրում մարդիկ այժմ՝ ձեր հայրենիքում? Գիտէք այս կամ այն ազգի սովորութիւնները, հաւատալիքը, նիստ ու կացը, բարք ու վարքը? Կարող էք ասել, որոնք են եղել մարդկային իդէալները այս կամ այն դարում? Որոնք են եղել մարդկութեան ցաւերը և ինչ է եղել նրանց պատճառը? Որ աստիճանի կարողացել է բարձրանալ մարդու հոգին և մինչ որ աստիճան ընկել? Յանժ ինչ եղել մարդկային հոգու ամենաբարձր ձգտումները և ամենաստոր հակումները? Գիտէք թէ ինչպէս է արտայայտուում և ինչ հետեւանք է ունենում չար և բարի տարրերի մաքառումը կեանքի մէջ?»

«Այս տեսակ շատ հարցերի պատասխանը կարող է տալ միմիայն կանոնաւոր ընթերցանութիւնը: Առանց սրան՝ կրթութիւնը անկատար է, թէկուզ աւարտման վկայականի մէջ հինգեր շարւած լինին»:

Այնուհետեւ ևս ցոյց տւի թէ ինչպէս պէտք է կարդալ: Ընթերցողը, ասացի, այնքան ուշադիր պէտք է լինի, որ կարողանայ չիշել կարդացածի բովանդակութիւնը, կարողանայ ըմբռնել այն գալափարը, որ արժարժում է հեղինակը, հասկանալ տիպերը, որ նկարագրւած են երկասիրութեան մէջ, և, վերջապէս, ամենապաշտող տիպերը անդիր իմանայ:

«Կանոնաւոր ընթերցանութեան օգուտը ականերև է. մի կողմից կրթութեամբ է մարդու գրական ճաշակը առհասարակ, միւս կողմից՝ լայնանում և խորանում է աշխարհայեացքը: Բայց ականերև է և անկանոն ընթերցանութեան վնասակար լինելը. նա դարձնում է մարդուն կամ անասնձ երեակայող կամ իմաստակ՝ առանց մտաւոր պաշարի, առանց զարգացողութեան: Եթէ շատ վատ է տարւած ընթերցանութեան գործը, այն ժամանակ թշուառացածը նման է այն կարճատես մարդուն, որ կամենում է խնձորնէ՛ր հաւքել ծառի տակից, բայց օձի գլուխ է ընկնում ձեռքը»:

Ամբողջ ժամ ևս խօսում էի ընթերցանութեան մասին: Իմ ոգևորութիւնը անցնում էր և աշակերտների վրայ: Իմ գէմքի և

ձեռներէս շարժումները այնքան վարակել էին, որ շատերը ինձ հետ միասին բարձրացնում էին գլուխները, աչքները բաց անում, երեսներին արտայայտութիւնը փոխում, այնպէս որ ժպիտը յանկարծ տեղի էր տալիս լուրջ և մոտաւոր կերպարանքի:

Ես ընտրեալ եմ զրադարանապետ: Օգնականներս են բարձր դասարանի մի քանի աշակերտները: Առ այժմ մենք կարգի ենք բերում գրքերը և դասաւորում պահարանների մէջ ըստ մասնագիտութեանց: Միևոյն ժամանակ մենք կազմում ենք գրքերի ցուցակ իւրաքանչիւր դասարանի համար. ցանկացողը, սակայն, կարող է կարդալ և իւր դասարանի ցուցակից դուրս, բաց միայն թույլտուութեաք ուսուցչի: Գրադարանում, պէտք է ասել, կան բաւականին մեծ թուով այնպիսի գրքեր, որոնք միայն աւելորդ տեղ են բռնում. նրանց հարկաւոր է դուրս տանել: Իւրաքանչիւր ուսուցիչ ներկայացրել է կարևոր գրքերի ցուցակ, ընդամենը մօտ երկու հազար մանէթի: Գպրոցական վարչութիւնը արդէն կարգադրութիւն է արել բերելիք գրքերի մասին:

Ընթերցանութեան վրայ հսկում է մանկավարժական ժողովը, որ գումարում է ամեն շաբաթ: Իւրաքանչիւր աշակերտ, մի գիրք կարդալուց յետոյ, կարող է, ըստ իւր ցանկութեան, հաշիւ տալ իւր կարդացածի մասին: Այդ տեսակ զեկուցումներ աչքի են առնւում մանկավարժական ժողովի նիստերում:

Սիրելիս! ներքի ինձ, նամակս երկարացաւ: Բացք մեղաւորը ես չեմ, այլ զրիչս, որ տաքացած ձիու պէս թռչում է առանց ետ նայելու:

Ինչ դրութեան մէջ է ձեր զրադարանը, և այդտեղ ուշադրութիւն դարձնում են արդեօք ընթերցանութեան վրայ?

Քո լեռն

VI

ՍՄԲԱՏԸ ԼԵՒՈՆԻՆ

Սիրելիս! Դու ինձ հարցնում ես թէ ինչ դրութեան մէջ է ընթերցանութեան գործը մեր ուսումնարանում: Ինչ ասեմ? Նոստ և շատ վատ: Կարդում են թէ ոչ, օգուտ քաղում են ընթերցա-

նութիւնից թէ ոչ, հարուստ է զրադարանը թէ աղքատ, պէտք է նոր գրքեր բերել թէ ոչ, այս տեսակ հարցեր ձեզ չեն զբաղեցնում:

Դասերդ լաւ պատրաստիր, ուսուցչիդ մի՛ հակառակիր դասարանում, փողոցում հանդիպելիս՝ խոնարհ ողջունիր, — և դու ամենագովելի աշակերտներից մէկն ես: Սաների մտքի զարգացման վերայ ուշադրութիւն դարձնող չկայ:

Մեր զրադարանապետն էլ մի Աստծոյ պատիժ է մեր դպրոցի համար: Թէ ինչպէս են սիրտ առել այսպիսի մի թշառականին յանձնել մատենադարանի բանալիները և հաղարաւոր գրքեր, այդ ոչ ոք չէ կարող հասկանալ: Այսքանս է միայն յայտնի, որ նա մեր զրակոնի քրոջ որդին է:

Մօտ քառասուն տարեկան, կարճահասակ, կոպիտ զծագրութիւններով մի մարդ է մեր Գաճեանը, զրադարանապետը: Իւր ասելով, ուսումն աւարտել է տասն և հինգ տարի առաջ: Վարել է զանազան պաշտօններ՝ զբասկետակներում, դպրոցներում, երկաթուղային կայարաններում: Պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցը ամենաշատը զէպքում եղած է տարի և կէս: Պատահել է շատ անգամ որ անգործ պարապ շրջել է զիւղից զիւղ, քաղաքից քաղաք, անտուն, անտէր, ամեն տեղ ծաղրւած, հալածւած, սովի օրեր քաշած: Չնայած այս բոլորին, նա մնացել է անուղղելի օպտիմիստ:

Եկաւ թէ չէ մեր ուսումնարանը, սաների ուշադրութիւնը նա զարձրեց իւր վերայ իւր հնամաշ պիջակով, որ պսպղում էր կեղտից, մաւղածառի շորի պէս, բայց մանաւանդ իւր կովի աչքերով: Նորան այնպէս էր թւում, թէ բոլորեքեան թափանցեցին նորա հոգին, իմացան նորա անցեալը և օրաներումն արդէն ծիծաղում են վերան: Ահա ինչու կասկածամտութեամբ և անհանգիստ նայում էր սորա կամ նորա երեսին, կարծես ուզում լինէր ասել. «հօ ինձ չէք ծաղրում? հօ բան չէք լսել իմ մասին?»: Եւ արդարեւ, աշակերտները կարծես բնազդմամբ հասկացան թէ ում հետ գործ պիտի ունենան և որքան զարճութիւններ պիտի պատճառէ իրանց այդ տարօրինակ մարդը: Կարողական պաշտօնեացի ոչ մի արժանաւորութիւն սա չունի: Քայց այն բոլոր յատկութիւնները, որոնք կարող են մարդու չարգն ու պատիւը ձգել նոյն իսկ երկխաների առաջ, բնութիւնից ստացել է նա առատապէս: Խելք ասած բանը

չունի, բայց տեսէք թէ ինչպէս իրան խելօք է կարծում: Արժէ անցնել չարածճի աշակերտների մօտով, երբ որ նոքա գրադարանապետի մօտ խմբւած՝ լսում են նորա խրատները: Ինչպէս են միմեանց ականջին փսփսում, իրար աչքով անում, միամիտ հարցեր առաջարկում և յետոյ իմաստուն Խիկարի դատողութեան վերայ հոմերեան ծիծաղով ծիծաղում: Մի զարմանալի բան ևս: Այդ մարդը կարծում է, թէ մեծը պարտաւոր է յաբգել փոքրին, և տեսէք թէ ինչպէս է նա դէմքը ծռում, երբ աշակերտը յարգանքի ողջոյն է մատուցանում՝ նորան: Այդպիսի դէպքում նա խփոյն տեսչին է դիմում: Սորա համար առհասարակ անտանելի են այն աշակերտները, որոնք մեծի հետ խօսելիս՝ զլուսները բարձր են պահում, ուղիղ նայում են մարդու աչքերին և աւած հարցերին համարձակ պատասխանում են: Այդպիսիները «ըմբոստ» են հռչակւում, այդպիսիների դէմ է սրում իւր ատամները մեր դրակոնը իւր արբանեակներով:

Ահա մեր գրադարանապետը: Գրքեր է ցուցակադրում, գրացուցակ չկայ և չի էլ լինելու: Ամենաընտիր գրքերը կորչում են: Առանց մի չարգելի պատճառի նա կարող է չտալ աշակերտին այս կամ այն գիրքը: Եւ ընդհակառակը, երբեմն տալիս է նա աշակերտների ձեռքը այնպիսի գրքեր, որոնք բւլթովին անհամապատասխան են թէ նոցա զարգացմանը թէ նոցա հասակին: Երբորդ դասարանում ես տեսել եմ՝ մի երեխայի ձեռքին Ալարկոնի «Մէրը» — ազատ սիրոյ վէպ: Չորրորդ դասարանում աչքիս են ընկել Հիւգօի «Տորկւեմադան» — անմատչելի, Արիստոտելը — աւելի ևս անմատչելի տասն և վեց տարեկանի համար:

Ոչինչ էլ խանդարում գրադարանապետին ամեն օր բաց պահել գրադարանը: Բայց չգիտես ինչու, շաբաթւայ մէջ միայն երկու օր է բաց լինում: Բնական է, որ նշանակւած օրերում աշակերտները առանձակներով պիտի պաշարեն գրադարանը, իսկ երբ մարդիկ խմբւում են, կարդ պահելը դժւարանում է:

— Բացէք դուռը! լսում են ձայներ սաների միջից:

— Գիրք ենք ուզում! գոչում են միւսները:

Գոցւած դրան ետեւից լսում է Գաճեանի մրթմրթոցը, բայց դուռը էլ բացւում: Ինչ է անում, Աստուծոյ է յայտնի: Անհանգիստ

աշակերտները հրում են դուռը. ծիծաղը տեղի է տալիս բարկութեան. ազմուկը սաստկանում է:

—Սուս կացէ՛ք! այս ինչ աղաղակ է? չէ՞ք ամաչում? բարկացած չանդիմանում է վերակացուն:

Վերջապէս բացւում է դրադարանի դուռը, և աշակերտները հեղեղատի պէս ներս են թափւում:

—Տւէ՛ք ինձ Դարւինի... կամենում է խօսել աշակերտը:

—Չհամարձակես այդ անասունածի անունը տալ այս սուրբ յարկի տակ,—պատասխանում է դրադարանապետը:

—Բայցնի առաջին հատորը, պահանջում է մի ուրիշը:

—Ինչի՞ւր է պէտք Բայցնը? կարդա Վիկերոնի երկասիրութիւնը «Վասն ծերութեան»: Այս ասելով, վեր է կենում բերելու յիշած գիրքը:

—Ես Բայցն եմ ուզում:

—«Սամէլ», Ռաֆի՛նու վէպը, խնդրում է երրորդը:

—Որքան քիչ կարդաք Ռաֆի՛նու վէպերը, աչնքան աւելի լաւ. նա բողբոսկան բաներ է քարոզում: Կարդալ ես ուզում, վերցրո՛ւս. Աւգուստինոսի երկերը, կարդան Ոսկեբերանի ճառերը ու «Սոփերք հաշկականք», գրաբառ էլ կը սովորես:

—Վոլտէրի վէպիկները, լսում է սաների միջից:

—Դու չգիտես, որ այդ խտտիւ արգելած է? կարդան «Պօղ և Վիրգինէ», կարդան «Տելեմաք»: Այ, այս տեսակ գրքեր կարդացէ՛ք: Լաւ լաւ բարոյական խրատներ, ինչքան ուզէ՛ք, կարող էք գտնել:

Այսպիսով դրադարանապետը կապում է մէկին «Վասն ծերութեան», միւսին «Ոսկեբերանի ճառերը», երրորդին «Պօղ և Վիրգինէ»: Նոքա, ի հարկէ, տանում են, թերթում առաջին էջերը, յետոյ փակում և սպասում, մինչև որ կը գայ նշանակւած օրը, դրադարանը կը բացուի, կը վերադարձնեն վերցրածը և կը տանան նորը, ցանկացածը: Եթէ այդ ցանկացածը կրկին չստանան, նոքա գիտեն այն ժամանակ թէ որտեղից ձեռք կը բերեն:

Ահա այսպիսի պայմանների մէջ է մեր Դրակոնը կրկնում ամեն օր—կարգապահութիւն, պարոնների, կարգապահութիւն!

Կարգապահութիւն—բաբելոնեան խառնակութեան մէջ:

Դրադարանապետը խիստ վատ է պահում իրան աշակերտներին

վերաբերմամբ. կռիւի է, հաշոյում է, անարդար է, քմահաճ է: Անսխորթ դէպքերը մեր դպրոցական կեանքում աւելի ևս յաճախ են կրկնում սորա պատճառով: Վեցերորդ դասարանի մի աշակերտի արձակեցին այն պատճառով, որ ձեռք էր բարձրացրել Գաճեանի վրայ (սա անւանել էր նորան «լիրբ»): Մանկավարժական ժողովում ես ուղղակի յայտնեցի, որ գրադարանապետին հարկաւոր է արձակել, որովհետեւ նա միանգամայն անընդունակ է իւր պաշտօնին, ըմբոստական հակումներ է առաջ բերում սաների մէջ, փաստակար է աշակերտների թէ մտաւոր թէ բարոյական զարգացման գործին: Տեսուչը ինձ յանդիմանեց: Նորա հետ ձայն տւին բոլոր պաշտօնակիցներս: Իմ ձայնը խլացաւ: Ես պահանջեցի արձանագրել իմ ասածը գրադարանապետի նկատմամբ: Տեսուչը ինձ յանդիմանեց, նորա հետ ձայն տւին պաշտօնակիցներս: Իմ ձայնը խլացաւ:

Այսօր Գրականը եկաւ ուսումնարան և ողջունիս չպատասխանեց: Ես գիտեմ, թէ ինչ անհամբեր նա սպասում է տարին վերջանայ, որ կարողանայ վրէժն առնել ինձանից, դրելով թէ «աղտոտ կացուցանեմ ի պաշտօնէն»:

Բայց թող խաղաղ վերջանայ այս տարին, չանբախտանան տանեակ աշակերտներ, ինչպէս պատահում էր Գրականի տեսչութեան անցած զնացած տարիներում, — էլ ուրիշ բան չեմ կամենում: Թէ ոչ, երկպառակութեան ոգին թափ է տալիս իւր թւերը մեր ուսումնարանի վերայ, սե օրեր գուշակում մեր անխնամ դպրոցի համար:

Սրտիս վիշտը գնալով մեծանում է, և ես արդէն զգում եմ թէ որքան նա ճնշում է ինձ: — Շուտ մի նամակ գրիր: Երբեք ես այնքան չեմ կարօտել քո մխիթարական խօսքին, որքան այսօր:

Քո Ամբաստ:

ԲՆԱԿԱՆ ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ

ԲԺՅԿ. ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ

(Շարունակութիւն ¹)

ԿԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՃԱՐԱԿՆԵՐ

Հաւաքական դիւականութեան պատմութիւնը սկսում է հռչակաւոր Յովհաննա դ'Արկ կոչւից, որը փրկեց Ֆրանսիան և որին նոյն իսկ Ֆրանսիական հաղթականութիւնը մահի է դատապարտում (1431 թ.), առարկելով, որ կոչը այս հրաշքը կատարեց սատանալի օգնութիւնով ²)։ Այս զազրելի ու միևնույն ժամանակ անմիտ եղեռնադարձութիւնը չէր կարող անհետեւանք մնալ ժամանակակիցների հոգեկան գրութեան վրա։ Եւ ճշմարիտ որ, հիասթափումն սարսափելի էր։ Այն կոչը, որի բերանով Աստուածամայրն էր խօսում, որը Մարիամ կոչի հրամանով էր որ ամբողջ Ֆրանսիան կը բռնալց փրկեց և խորտակած դահը վերականգնեց, որին բոլորը պաշտում էին իբրև երկնքից առաքւած փրկչուհու, իբրև մի սրբութիւն, — չանկարժ աչս աղջիկը դատապարտում է բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան կողմից, իբրև զհապառաւ...! Որքան զօրեղ պէտք է լինէր սատանան, որ աչս պիտի հրաշքներ է գործում և աչսպէս արհամարհում է Աստծու զօրութիւնը!

Այս անարգարութեան ազդեցութիւնը մեծ էր ժամանակակից ոգիների վրա։ Հինգ տարի չանցաւ ու չանկարժ լուր տարածւեց, թէ Վ. կոչւած տեղում մեծ թւով կախարդներ են երևացել, որոնք ուսում էին նախ իրանց երկխոսներին և չեսող ուրիշներին։ Հազարից աւելի կախարդներ սարսափելի ցնորքների մէջ ընկած խոտովանւեցին, թէ մարդու միտ եփում ուսում էին, և կուրացած ինկելիցիան հազարից աւելի կախարդ ենթա-

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 5:

²) Նախ կաթողիկ եկեղեցին աչն 1894 թ.ին նորան սուրբերի շարքն ընդունեց։

Ծան. Խմբ.

դրածներ սպանեց: Քեան տարուց չեսող մի նոր համաճարակ տարածեց Արրա քաղաքում.— կանաչք խոտաովանում էին, թէ իրանք չարաքերութիւններ ունին զների հետ և Սաբբա են գնում, չ'երկնչելով աչն զարհուրհելի տանջանքներից և մահից, որոնք սպասում էին նրանց:

Աւնուհետե սկսում են մի շարք նոր վառակիչ ներդաւին հիւանդութիւններ, որոնք չաւտնի էին միջին դարերում ընդհանուր «Ախարդութիւն» կոչւումով Նւրոպալի ամեն երկրներում: Ամենից զարմանալին են Աստբրէլ միւստտանի էպիդեմիան. աչս մեծատոտանում կոչսերը չանկարծ սկսեցին կատուի նման մաւ, լալ, վազել, բարձրանալ ծառերի գլուխ և թաւալ տալ զետնի վրա: Ախարդութեան մի ուրիշ նշանաւոր համաճարակ ծագեց Աոմբարդիւալում.— նա չաւտնի է Աոմեան էպիդեմիա անունով:

2. Գ Ի Ի Ա Հ Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մադրիդի դիւանարական համաճարակը.— Աուգէնի ու Աուվիլնի դիւանարութիւնները:

Ախարդը պալման է կապում սատանալի հետ, նա լոժար կամքով իր հոգին ծախում է զներին. բալց սատանան կարող է մտնել մարդու մէջ առանց նրա լոժարութեանը, մինչեւ անգամ հակառակ նրա կամքի: Աչս վերջին դէպքում մարդ դառնում է դիւահար, կամ աչսահար կամ ըմբռնած զիւց (одержимый, possédé):

Գիւահարութիւնը չաւտնի էր նոյն իսկ Քրիստոսից առաջ: Իենանը իր «Յիսուսի կեանքի» մէջ ասում է հետեւեալը.

«Ոչ միայն Հիւստոտանում, ալ և ամբողջ աշխարում հաւատում էին, որ զն'բը կարող են տիրել որոշեալ անձերի մարմնին և նրանց իրանց ցանկութեանը հակառակ դործել տալ: Աւետարանի մէջ չաճախ վիշտաւուում են աչսահարներ, որոնց բժշկում էր Յիսուս: Յաճախ լիւշում է Աոմոգէլի անունը:

Աչս նոյն դիւահարութիւնն է, որը սարսափելի համաճարակի ձեով անցաւ Նւրոպալի վրալով 16 և 17-երորդ դարերում: «Գիւահարութիւնը XVII դարի ցաւն էր, ինչպէս կախարդութիւնը XVI դարին էր, և մեծամտութիւնը մեր դարին» (Բենիար):

Գիւահարութեան առաջին համաճարակը Երեւոյ Մադրիդի մեծատոտանում: Հիւանդութիւնը սկսեց կոչսերից մէկից, որը չանկարծ սկսեց սարսափելի ճիչեր արձակել, գետին խփել, լալ և անհասկանալի խօսքեր արտասանել:

Նրա բոլոր մկանները սատուիկ ձգձգման մէջ էին ընկնում, աչնպէս որ նա թաւալէր տալիս գետնին, փրփուրը բերնին, և երբեմն չենեւով միայն զագաթի ծալին և կրունկների վրա. նրա ամբողջ մարմինը կա-

մարի ձև էր ընդունում և կախում օդի մէջ: Այս ողորմելի կոչսը չափաւարում էր, թէ Պերեգրինո ղեն է նրան տանջողը: Այդ բաւական էր: Մենաստանի միւս կողմերը նոցնպէս բռնւում են զանազան դեերից և սկսում են նոցն երեւթները ներկայացնել: Կուսանոցը դառնում է դժոխք.—կուսերը ամբողջ գիշերները մինչև լուս դուռում են, հաչում, մլաւում և սարսափելի ձգձգումների մէջ անցկացնում: 1609 թւին, մի գեղեցիկ աղջիկ, Մաղըլէն Մանդոյ, տարփական սէր է տածում դէպի Մարտելլի քահանայ Գոֆրիտն և անձնատուր է լինում նրան: Մաղըլէնի ծնողները փակում են նրան Ա. Ուրսուլի մենաստանը: Աղջիկը չպտնում է, թէ Գոֆրիդին կախարհել է նրան: Այս լոկ մեղադրանքի վրա քահանային աւրում են:

Աւելի նշանաւոր էր Լուդէնի համաճարակը (1632—1639 թ.) Լուդենում կար մի կուսանոց, որը բաղկացած էր նշանաւոր տիկնանցից և օրիորդներից: Մեռնում է մենաստանի քահանան, արքայ Մուսոն: Մի գիշեր կուսերից մէկը վեր է թռչում անկողնու միջից, ճիչեր է արձակում, զարթեցնում է ամենքին և պատմում է, թէ նրան երեւցաւ արքայ Մուսոնի դիակը, որը մտեցաւ նրան: Այս բաւական էր: Ինչպէս միշտ, մէկի ցնորքը անցնում է միւսին, լեսու երկրորդին և աւսպէս ամբողջ մենաստանը հաւաքական ցնորքներ են ունենում և Մուսոնի դիակը երևում է բոլոր կանանց աչքին: Կուսերը զարհուրելի ճիչեր են արձակում, և սկսում են խոստովանել, որ իրանց մէջ դե է մտել Յանկարծ բոլորն էլ զիւհարանցին: Դեերն էին Աստարտ, Բեգեմոտ, Իսակարում, Դագոն, Մագոն և ուրիշները: Իր ցնցումների և ցնորքների մէջ կուսերից մէկը չափաւորում է, թէ նրան կախարհողը ու նրա մէջ դե մտցնողը Գրանդիէ քահանան է: Այս Գրանդիէն մի գեղեցկագէտ, խելացի տղամարդ էր, որը մեծ համարում ունէր հասարակութեան մէջ: Այդ կինը պնդում էր, թէ Գրանդիէն ամեն գիշեր պատի միջով թափանցում է նրա ննջարանը և սիրահարութիւններ անում նրա հետ: Գրանդիէի բազմաթիւ թշնամիները օգտուցին աչս կիսախելագար կնոջ ցնորքներից և կենդանի ալրեցին անմեղ քահանային: Սակաչն Գրանդիէի մահը վերջ չտւեց զիւհարական համաճարակին, որը օրէց օր տարածւում էր երկրի մէջ: Յափշտակումն աչնքան սաստիկ էր, որ Գրանդիէին դատապարտող հոգեւորականները, նրան փորձող բժիշկը և ալրուզ զինւորը—բոլորը զիւհարւում են և մեռնում սոսկալի ցնցումների, տանջանքների մէջ, հասնելով կատարեալ խելադարութեան!

Լուդէնի սոսկալի պատմութիւնը դեռ չէր մոռացւած, երբ Լուվիէի տուրը Նդիսարէթի մենաստանին տիրապետում է մի նոր զիւհարութիւն (1642 թ.):

Լուվիէի քահանան, կիսախելագար Պիկարը, ձգնաւորի կեանք էր վարում: Կուսերը աշխատում էին իրանց հոգեւոր հօրը նմանել աստածապաշտութեան մէջ: «Նրանք շարաթներով ծով էին պահում, ամբողջ գի-

չերենք աղօթելով էին անցկացնում, տանջում էին իրանց և կիսամերկ ձիւնի մէջ թաւալ էին տալիս: Հասկանալի է, որ Պիկարի մահը պիտի աւելի ևս բորբոքէր այս հիւանդ կանանց երեակալութիւնը: Նրանք սկսեցին ցնորակօն տեսիլներ տեսնել: Սառսան Պիկարի դէմքով երևում էր նրանց աչքին և ստիպում էր նրանց սրբապղծութիւններ անել և, ինչպէս արդէն լիշած համաճարակումների մէջ, դիւահարները զարչում էին մեռածների, հաշտում էին Նորորդութիւնը և սարսափելի ցնցումների ու ճրգճրգումների մէջ ընկնում: Ինկիլդիցիան Պիկարի հոտած դիակը հանել է տալիս դերեղմանից, կապում է միասին դիակը և կենդանի մարդու ու ռտերից քաշ տալով Բուանի փողոցներով՝ աչրում է նրանց այն հրապարակի վրա, որտեղ աչրել էին Օլէանի կոյսին:

Այս դիւահարութիւնները դուցէ դեռ շարունակւէին, եթէ Վուդովիկ XIV—1762 թ. վերջ չտար այս անդոթ ինկիլդիցիական դատաստանին և պաշտօնապէս չհերքէր դիւահարութիւնը:

Քացի այս, XVII դ. երեկցաւ մի նոր տեսակ հիւանդութիւն, որը լատին է Չոժմորֆիում (Անտոնականութիւն) անունով: Մարդիկ սկսեցին երեակալել, թէ իրանք գալլ, շուն, կատու, բուռ, աղւէս ևն դառնալ: Նրանք չարձակում էին ոչխարների, երեխաների վրա ու խեղդում էին նրանց: Այս հիւանդներն էլ ալտահար էին կարծւում և պատշաճաւոր պատժի էին ենթարկւում:

3. ԿԱՒԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԻԻԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Սառսանայի կնիքը և նրա բացատրութիւնը, Հիսուսի ալի երեւոյթները դիւահարութեան մէջ, — կախարդների խոտտումանքը և ինքնաներշնչումը — Ինկիլդիցիան և դիւակալութիւնը — Ինկիլդիցիայի հնարած տանջանքները:

Ինչպէս կը տեսնենք վետոյ, կախարդութիւնը և դիւահարութիւնը մահացու վանքանքներ էին համարւում: Տեսնենք ուրեմն ինչ նշաններով էին ճանաչում դատաւորները կախարդներին:

Նախ և առաջ չպէտք է մոռանալ, որ բաւական էր մէկ կամ երկու մարդու վկայութիւնը, որ կախարդ և դիւահար կարծածներին բռնատարկէին, տանջանքների ենթարկէին և վերջը կենդանի աչրէին: Բաւական էր, որ մէկ խելագար ասէր, թէ այս ինչ մարդը նրան կախարդեց, բաւական էր, որ մի երեխա ցոյց տար մէկի վրա, իբրև իր մօր ու հօր հիւանդութիւնը պատճառողի, կամ նրանց տաւարի մէջ ցաւ գցողի կամ բանց հունձը փչացնողի վրա, — ալդ ողորմելին ջաղուկ էր լատարարւած! Ահնուհետեւ այդ երկրում պատահած բոլոր անբախտութիւնները ալդ ենթադրած կախարդին կամ կախարդուհուն էին վերադրւում: Աւստի որ դիպչէր նրա մասը — կաթածահար պիտի լինէր, ուստի որ հալեացք դրէր —

պիտի հիւանդանար. ում վրա որ փչէր—պիտի դիւահարէր!!! Եւոր ամբողջը հալածում էր նրան ու խորշում նրանից, մինչև որ ժամանակակից «արդարագաստ» ինկլիզիցիան չ'ալրէր նրան:

Բայց ամենամեծ հաստատութիւնը, որ այս իսկ կնիջ, կամ տղամարդու մէջ զե է նստած, համարում էր «սատանայի կնիքը»—աչսինքն վաճած անդգալութիւնը ու կախարդունու իրա խոտովանանքը:

Քննենք այս կէտերը՝

1) Անդգալութիւնը.

Մենք գիտենք այս ուսումնասիրութեան առաջին մասից, որ մարդ կարող է ինքն իրան ներշնչումներ անել, այս է ինքնաներշնչումն (տ. «Մուրճ» 1892 №№ 1 և 2): Նթէ մարդ համոզւած լինի, թէ այս ինչ կինը կախարդուն է և կարող է նրա թիւ կամ ոտը թուլացնել, նա արգէն ինքնաներշնչումով կը թուլանայ, եթէ ալդ կախարդունին զիպչի նրան: Նոյնը պէտք է ասել և զգացողութեան մասին: Նթէ մէկը համոզւած է, որ նա կախարդւած է, և զիտէ, որ կախարդւածների մարմնի մի մասը անդգալ է լինում, նա երկար իր ուշը մարմնի ալդ մասի վրա կենտրոնացնելուց, վերջ ի վերջոյ կ'անդգալանայ: Նրբեմն ալդպիտի անձերը ամբողջ մարմնով անդգալ են դառնում և ալն ժամանակ նրանք ալ ևս ոչինչ չեն զգում:

Բացի ինքնաներշնչումից առաջացած անդգալութիւնը, սա նկատւում է թէ մասնաւոր և թէ ընդարձակ կերպով նոյնպէս և Հիստերիա կոչւած ներդալին հիւանդութեան մէջ, Հիստերիկները սատոյիկ ներդալին արարածների գոլով, ի միջի սլլ ներդալին անկանոնութիւններ (դիւրագրողումն, կաթւածաշարութիւններ, ոտերի, թեերի, թուլութիւններ և ալն) նկատում են նոյնպէս և անդգալութիւններ կամ ամբողջ մարմնի կամ մարմնի մի մասի: Այս անդգալութիւնը հիստերիալի նշաններից մէկն է, մի հիւանդական երեւոթ է, որը ինկլիզիցիան ընդունում էր, իբրեւ դիւականութեան ապացոյց: Այս «զեի կնիքը» որոնում էր դատարանի բժիշկը, որը սրածալր փոքրիկ դաշոնով ծակծկում էր դատապարտածի ամբողջ մարմնը մինչև որ զանէր ալդ անդգալ տեղերը: Այս նշանը բաւական էր, որ կախարդին ալրէին, և սարսափելին ալն էր, որ ալդպիտի կէտեր միշտ զանւում էին, որովհետեւ ինքնաներշնչման օրէնքով նրանց մարմնը անդգալանում էր ալդ փորձի միջոցին, եթէ արգէն անդգալացած չէր, իբրեւ հիստերիկ:

Յաճախ դիւակիւրները ամբողջ մարմնով անդգալ էին դառնում, ալնպէս որ երկար շիշեր խրում էին մարմնի մէջ և նրանք ոչինչ չէին զգում: Դիւակիւրութեան պատմիչները սարսափով և չար չարանքով լիշատակում են ալն փառաը, որ երբեմն ամենասոսկալի տանջանքների մէջ կամ խարոյկի վրա ալդ ողորմելիները ծիծաղում էին, երկում, առանց ցաւ զգալու:

Նոյն անդգալութիւնը մանք կը գտնենք և կրօնական համաճարակներէ մէջ:

Գլխավորութեան երկրորդ կարգի նշանները ալն բոլոր ներդրումներն են, որոնք լաւանի են հիստորիկ անունով: Արանք են՝ մկաններէ ձգձգումներ, անդամներէ քաշքշւէն, քարացումն, բոլոր մարմնամասերէ լարումն և անկանոն շարժումները, սքանչացումն և ալն:

Այս բոլոր ներդրումն հիւանդական արտադրութիւնները առաջադրում են մի որևէ սաստիկ ներդրումն դրդումից, ինչպէս են սարսափ, մեծ կսկիծ, սեռական գրգռումն, զգալարանքների և երեսակաւութեան սաստիկ հարւածումն. — վերջապէս ներշնչումից:

Այս բոլոր պալմանները գտնութիւն ունէին գլխակաւութեան պարտում: Ամբողջ կըրտաւ մի աննկարագրելի սարսափի մէջ էր: Հոռմի Պապը, անհասկանալի կուրութեան մէջ, ընդունել էր գլխակաւութեան կարելիութիւնը և ինքնակենտրոն IX հրամանագրել էր անխնաւ հալածել գլխահարներին: Ամեն երկրներում կրօնական անողոր զատարաններ էին հիմնւած, Թիսուսի անունով ամենաանգութ եղևնագործութիւններ էին կատարում: Ամեն եկեղեցիներում քարոզներ էին կարդացում սատանալի, դեների զօրութեան մասին, բացատրում էին ժողովրդին կախարչութիւնը և գլխահարութիւնը: Ինչպէս տղէտ ամբոխը անդադար ներշնչման մէջ էր, նա ամեն տեղ դեներ էր տեսնում, ամեն վատ երևութիւն, ամեն ներդրումն հիւանդութիւն սատանալի գործ էր համարում և նրա հոգեկան բոլոր ուժերը գլխակաւութեան գաղափարի վրա կենտրոնացնելով, խեղճ կիներ ինքնաներշնչումով իրան ևս կախարչած ու գլխահար էր երեսակաւում: Աւալը համոզմունքը ալնքան արժատանում էր նրանց մէջ, որ նրանք ցնորքների մէջ էին ընկնում, տեսնում էին սատանաներին, խօսում էին նրանց հետ, երջանկանում էին նրանց սիրուց... և համոզւած պատմում էին ալն բոլորը իրանց գատաւորներին:

Հետեալաւ ժամանակի ընդհանուր արամագրութիւնը պատրաստում էր մի սարսափելի ներդրումն սերունդ, որին ամենաթեթեւ գրգռումն անգամ հիստերիալի մէջ էր քցում:

Հիմա՛ երեսակաւիցէք, որ ալսպէս տրամադրւած մարդկանցից (որ աւելի չաճախ էր պատահում՝ կանանցից) մէկը բանտարկւում է և ինկւիզիցիալի առաջ բերում: Այդ անձը համալւած է, որ նա կորած է, որ ինկւիզիցիալի ճանկերից անհնար է պրծնել! Ինչ զարմանք, եթէ ալն խեղճ ներդրումն ցնցումներ ունենալ և ներկալացնի վերև լիշած բոլոր հիստերիկ դրութիւնները! Ինչ աւելի սարսափելի բան կար ալն ժամանակ մարդու համար քան ինկւիզիցիան և ինչը կարող էր աւելի մեծ դրդումն գործել նրա ներդրումն սիրտեմի մէջ, քան ինկւիզիցիական տանջանքների պերսպեկտիւլը...!

Համաճարակ զիւականութիւններն մէջ մէկի ներդաշնութիւնը անցնում էր ամբողջ մենաստանին և հիստերիկ երեւոթները ընդհանուր էին դառնում, վերև վիշած զիւահարութեան համաճարակների ժամանակ դեերից բռնաճնները ամենադարմանալի երեւոթներ են ներկայացնում՝ մարմնի ընդոստութեան երով, անդամների կարկամութիւններով, իրանց անզգալութիւններով և ցնորքներով: Այս մի խառնուրդ է քարացման, սոնամբուլիսմի և թովչութեան երեւոթների, որոնց միանում են և հիստերիական կարկամութիւններ! Այժմեան գիտութիւնը այս երեւոթները բացատրում է հիպնոսի օրէնքներով, և արդարադատութիւնը այդ երեւոթները ներկայացնող անձերին ուղարկում է հիւանդանոց, իսկ մեր պատմագրած ժամանակը այդպիսիներին կենդանի աչրում էին, իբրև զիւականներին...

Նրկորդ անկերքելի ապացուցը, թէ այս ինչ անձն կախարդ է և դեի հետ չարաքերութիւններ ունի, համարում էր զոհի խոստովանանքը: Այն, հազարաւոր մարդիկ, գլխաւորապէս կանաչք, իրանք պատմում էին, թէ չարաքերութիւններ ունեն այս ինչ դեի հետ, թէ երեխաների զիւականներ են հանում գերեզմաններից ու ուտում, թէ այս ինչ օրերը գնում են Սաբա, ալսինք գեերի ժողովարանը և ալետեղ պոռնկանում քաջքերի հետ. պնդում էին, թէ այս ինչ անբախտութիւնը, որը հասել է երկրին, այս երաշտութիւնը, այս հիւանդութիւնը և այլն - նրանց գործն է: Այն, առանց երկնիչու իրանց սպասող սարսափելի մահից, նրանք խոստովանում էին, թէ նրանց մէջ այն ինչ դեն է նստած, և կուրացած դատաւորները հաւատում էին ու սպանում այդ մարդկանց: Կրկնում ենք՝ հազարաւոր մարդիկ, գլխաւորապէս (համարեա բոլորը) կանաչք, իրանք իրանց մահի էին դատապարտում իրանց խոստովանանքով: Մենք ալդէն բացաղբել ենք այս երեւոթը, որը նոյնպէս ներշնչման և ինքնաներշնչման հետեանք է:

Նթէ մեղադրածը չէր խոստովանում, այն ժամանակ կրօնական դատարանը, (ինկւիզիցիան) զարհուրելի տանջանքների էր մատնում նրան և զոռով խոստովանել տալիս ալն չանցանքները, որոնց մէջ նա անմեղ էր: Դատաստանական բարբառով այդ անւանում էր փորձի և նթ ալ կել: Կար ջրի փորձ, դաշտնի փորձ, իսպանական կօշիկների փորձ, փալտէ ձիու փորձ, և այլն և այլն:

Այս տանջանքները, որոնք ինկւիզիցիան արդարութեան գործիք էին, արձանադրած են և մանրամասն նկարագրած են պատմութեան էջերում արեան տառերով: Միալն անտանձ կատաղութիւնը և վրէժը երեւակալական սատանայի դէմ, միալն կաթոլիկ կղերի անհուն սգիւտութիւնը և զարմանալի անգթութիւնը կարող էր այս սատանան կատարելապարծութեան հասցնել մարդու տանջելու հնարները: Ինկւիզիցիան պատմութիւնը թերթելիս մարդ մի օտարոտի ապշութեան մէջ է ընկնում,

Նրա ուղեղը հրաժարւում է հաւատալ այս դժոխալին սոսկութիւններին, իսկ երբ մարդ աշխատում է երեակալել անգամ տանջանքի դատապարտւածներին՝ մի ներդալին ցնցում է զգում նա և սառնուռ է անցնում նրա ողնաշարի վրայով... Ներոնի և Վալիզուլաի խելագար կատաղութիւնը, Արեւելեան բռնակալների անխղճութիւնը աւելի զարհուրելի տանջանքներ չեն հնարել, քան թէ «Քրիստոսի դատաստանը»:

Անկաբեղի է թւել անգամ այս տանջանքի միջոցները:

Տանջանքները սկսւում էին նրանով, որ սկզբնապէս էին կախարդ կարծւածներին ու գաշուցնով ծակոտում նրա մարմինը մինչև որ «սաստանալի կնիքը» կը գտնէին, ալսինքն անզգալ տեղերը: Ամենակարեւոր փորձը «Սպական կօշիկները» փորձն էր: Գատապարտածի ոտը սեղմում էին կամ երկու սղոցների, կամ երկու տախտակների մէջ, որոնք ամրացնում էին պարանոյ և չետոյ այս տախտակների և ոտի արանքը չիւեր (խթան) էին խրում մինչև որ ոտը տախտակնում էր և ջախջախւած ոսկորի միջից ոսկորուղեղը դուրս ցատկում: Խեղճ Ուրբէն Գրանդիէի երկու ոտերը աշնակու ջախջախեցին, որ «նրանք կախ էին ընկել փալասի նման, ոսկորի կտորները դուրս էին ցատկում ամեն կողմից»: Գահիճը հրաժարեց շարունակել, աչն ժամանակ Գրանդիէի թշնամի կապուցիւնները փրկոնները քշտեցին և ահագին չաքուճներով սկսեցին նոր չւեր խրել նրա ոտերի մէջ:

Եթէ կախարդը դարձեալ չէր ուզում խոտաովանւել, նրան ձեռներից կախում էին օճորքից, ոտերին քարեր կապում, չետոյ վալս էին բերում և սարսափելի կերպով ծեծում էին մինչև որ խոտաովանւէր: Եթէ ալ չէր ազգում, նրան պարանոցներով բարձրացնում էին վեր և լանկարծ վալս դցում կրկնելով ալ տանջանքը մինչև խոտաովանւելը: Երբեմն հատեցնում էին փայտէ ձիան սուրանկիւն մէջքին, ոտներից ծանրութիւններ կախելով: Սուրանկիւնը կամաց կամաց մանում էր մարմնի մէջ և կիսում նրան: Մի 13 տարեկան աղջկալ այս տանջանքին ենթարկեցին, և չետոյ կենդանի ալրեցին: Երբեմն կախարդին կապում էին աթոռից և ոտերը կրակի մէջ դնում, կամ «վրնոց» էին սեղմում շէքին (այս փայտէ վրնոց էր, որի վրա մեխեր էին ամրացրած, ալ մեխերը մտնում էին վրեղ): Անգլիայի թագաւոր Յակոբ I-ը իր ձեռով փայտեր էր խրում մեղադրւածի եղունկների տակը, շատերին ուղղակի գցում էին ջուրը, — եթէ անմեղ էր՝ պէտք է խեղդէր, իսկ եթէ չէր խեղդւում, մեղաւոր էր և նրան ալրում էին: Սարսափելի տանջանքներից մէկն էլ աչն էր, որ արգելւում էին քնել:

Հասկանալի է, որ շատերը այս սոսկալի «փորձերի» մէջ խոտաովանւում էին չգործած չանցանքներ, որպէս զի ժամ առաջ ալրեն նրանց և վերջ տրւի այս տանջանքներին: Այսին և աշնակալներ, որոնք մինչև վերջին շունչը զոռւում էին թէ արդար են, ինչպէս Գրանդիէն, իսկ կալին և աշնակալներ, որոնք չափշտակման մէջ էին ընկնում, և տանջանքների

մէջ, անզգալ դառած, իրանց ցնորքներն էին պատմում, իրանց սիրած զեւի հետ էին խօսում...

4 ԷՔՋՈՐՑԻՍՄ ԿԱՄ ԴԻԻԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նրբ գիւահարութիւնը վարակիչ հիւանդութեան ձև էր ընդունում, հոգևորականները, նախ քան խարոյկներ կանգնեցնէին, աշխատում էին դուրս խրկել դեերին «բռնաւածների» մարմնի միջից:

Այս կոչում էր էքզորցիսմ (экзорцизм), որը կարելի է դիւահանութիւն բառով թարգմանել:

Ռեհանի ատելով, հին աշխարհում էքսորցիսմը նոյն չափ կանոնաւոր արհեստ էր համարւում, ինչ որ էր բժշկականութիւնը («Յիսուսի կեանքը»):

Դիւականութեան դարերում չալտնի էքզորցիստներ կային: Սրանք բարձրաստիճան հոգևորականներ էին: Հալը Յովսէփի, Ս. Իգնատիոսի և Ս. Մարտինի անունները շատ չալտնի էին: Ռուբենի և Յորդանի վերածննդները անմահացրել են այս երկու վերջին դիւահանների կատարած հրաշքները:

Այս ծէսը կատարւում էր մեծ փառաբանութիւնով:

Յաճախ այս ծէսը կատարւում էր տաճարներում, ուր բերւում էին դիւահանները: Դիւահանը նախ աղօթներ էր կարդում, պատարագ մատուցանում, լիտուրգիայում էին սատանային դուրս գալ բռնաւածի մարմնից և խոնարհիլ Աստծու ու սուրբ մեռոնի առաջ: Ազգային հրամաններ կրկնւում էին, մինչև որ դիւահարը կամ կախարդը չէր լքէին, չզղջային և չպաշտէին Աստծուն: Բալց ցաւակցաբար չաճախ աչդ չէր չաջողւում, ընդհակառակը դիւահարը սարտափելի ցնցումներ, կարկամումներ էր ունենում, վաչր էր ընկնում գետին և պտղտներ էր անում, թքում էր հաղորդութեան վրա, հաչոցում էր Ս. Նրորդութիւնը, և, մի խօսքով, սաստիկ ներդալն զղրդումից ընկնում էր հիստերիայի մէջ:

Այս երևութները այն ժամանակները զեւին էին վերադրւում,—դեն էր սրբապղծում, դեն էր գետին գլորում իր զոհին և տալում նրան հաչոցել սրբութիւնները, դեն էր անզգալ դարձնում կախարդին և սլն:

Այսպէս դիւահանութեան անմիա ծէսը չէր համնում իր նպատակին, այլ ընդհակառակը աւելի սաստիկ ներդալն զղրդում էր առաջացնում: Սակայն այդ ծէսը սնէր և լաւ հետեանքներ: Հասկանալի է, ի հարկէ, որ այն դիւահանները, որոնք հաւատով զիմում էին տաճար և դիւահանութեան ենթարկւում, սրանք (ինքնաներշնաման զօրութիւնով) կարող էին բժշկել:

Առաջ բերենք մի դէպք դիւահանութեան մասին մի գաղափար տալու համար:

«Հալը Սիւրէնը մի դիւահար կոչի մտցրեց մատուռը: Դիւահարը

հաջողեանքեր էր անում: Սիրէնը հրամայեց կապել նրան աթուից և, մի քանի աղօթքներ ասելուց չետոյ, հրամայեց դե խաակարումին երկրպագել Յիսուս-Մանկան: Դեռ հրաժարեց, սոսկալի անէծքներ թափելով: Այն ժամանակ Սիրէնը հրամայեց երգել Magnificat, և «փառք Հօր և Որդու»-ի ժամանակ աչդ խեղճ կինը, որի սիրտը ճշմարիտ որ լիքն էր չար ոգիներով, սկսեց հաջողել աչդ ամենը:

Նա աւելի ևս կատաղի կերպով շարունակեց իր հաջողանքը: Հալը Սիրէնը կրկին հրամայեց խաակարումին երկրպագել Յիսուսին և ներողութիւն խնդրել թէ Յիսուս-Մանուկից և թէ Ս. Կոստից իր արտասանած հաջողանքների համար: Խաակարումը չհնազանդեց: Փորձը շարունակում էր. այն ժամանակ կոյսը աջնալիս ջղաձգութեան մէջ ընկաւ, որ ստիպեցան արձակել նրա կապերը: Աչժմ բոլորը կարծում էին թէ դեռ սանձաւ է, բայց խաակարում դեռ չանկարծ գետին քցեց խեղճ կնոջ և հաջողեց սրբութիւնները: Դիւահանը հրամայեց, որ նա օձի նման թաւալի գետնի վրա և երեք անգամ համբուրի մատուռի լատակը, ներողութիւն աղերսելով Աստածածնից, բայց նա չէր հպատակում, մինչև որ սկսեցին շարականները: Այն ժամանակ դեռ սկսեց ձախճուել, ծամծուել և սողալ: Նա մօտեցաւ մատուռի դռան և, ահապին սե լեզուն հանած, սկսեց քարէ լատակը լիզել, գարշելի դէմքը ծռւնտելով, ուռնալով, սարսափելի կարկամման մէջ: Նոյնը արեց նա տաճարի առաջ, իսկ չետոյ ուղղեց, սակալն չոքած մնալով, և սկսեց հպարտ իր շուրջը նալել, կարծես ուզում էր ասել, թէ չի կամենում վալր գալ աշտեղից: Բայց դիւահանը, սուրբ Հաղորդութիւնը ձեռնին, հրամայեց նրան պատասխանել: Այն ժամանակ նրա դէմքը ալլանդակեց և սարսափելի դառաւ ու լսեց մի ուժգին ձայն, որը կարծես կրճի խորքերից էր դուրս գալիս. «Նրկնի և երկրի Թագուհի, ների ինձ»:

Այս մի հիւանալի նկարագիր է այն ներքին կուսին, որը կատարում էր աբեղայից ստացած նոր ներշնչման և հին ինքնաներշնչման մէջ (դիւակահանութեան, քանի որ մենք տեսնք, որ դիւակահանութիւնը ինքնաներշնչման պտուղ է): Այս կուսի մէջ խեղճ կոյսը ընկնում է խտերիկալի մէջ մինչև որ էքզորցիամը, այս նոր ձևի ներշնչումն, լաղթող է հանդիսանում:

ԴԻՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԻԺԷ

«Ճանշանքներից չետոյ դատաստանը իր վճիռը տալիս էր: Պատիժը զանազան էր: Նրբեմն, երբ ոչ մի փաստ չկար, կախարդուհուն աքսորում էին, երբեմն էլ, բայց շատ սակաւ—գլխատում: Նդել են ղեպքեր, որ նրան գցել են եռացող ջրի մէջ: Իսկ ընդհանրապէս կախարդներին ալլում էին, կամ նրանց խեղտելուց չետոյ, կամ կենդանի: Մի քանի ղեպքերում նրանց ալլում էին մեղս կրակով, որպէս զի տանջանքները երկար տեսն: Մի

քանի կախարդ կանաչը կենդանի թաղեցան: Վալանսիենում մի 15 տարեկան աղջկալ, կախարդութեան համար, կենդանի թաղում էին: Խեղճի ճշերը աչքան սարսափելի էին, որ դաժիճի ուշքը դնաց և նա հրաժարուեց «դորժը» շարունակել: Այն ժամանակ անվրդով դատաւորը հրամայեց վերջացնել: Յաճախ կախարդներին կապում էին սալի տակը և քաշելով պետնի վրա ջարդած, քարերին դիպչելով, ցեխով ու թոզով ծածկւած հասցնում էին նրանց մահւան տեղը» (P. Regnard):

Բայց միթէ հնարաւոր է թեւ ճշգրտաւ աչքն բոլոր ստակութիւնները, որոնք կատարւում էին «Սուրբ դատարանի» ձեռով: Գերեզմանից զխակներ էին հանում և աչրում, որպէս զի սպանեն նրանց մէջ զեռ ապրող սատանային:

1607-ին Կատալոնիայի գիււականութեան ժամանակ 30 հոգի կենդանի աչրեցին: Լոմբարդիայի համաճարակի ժամանակ աչրում էին տարեկան 1000 ից աւելի կախարդներ: Սափուում աչրում են 80 կախարդ, Տուլուզում 400, Աւինիոնում նոյնքան: Գատաւոր Բեմին 900 կախարդ և զիւլահար է աչրել տալիս Լոտրինգիաւում, Կալոնի Բոնէն 600: Բերրիում մի օրւալ մէջ 21 կախարդ աչրեցին...

Պատմաբան Միշլէն ասում է:

«Նրբէք աչալիս կոտորած չի եղել: Այլ չեմ խօսում խապանիալի մասին, որտեղ մաւրը և հրէան բոլորը կախարդ էին համարւում, Տրեւում 7000 մարդ և կին են աչրում, Փընէւում երեք ամուսլ միջոցում—500, Վիւրցբուրգում—800 համարեա խմբով, 1500 Բամբերգում: Բանը աչնտեղն է հասնում, որ նոյն իսկ Ֆերդինանդ II, աչս կրօնամոլ և անգութ ինքնակալը, ստիպւած եղաւ սանձել իր հոգևորականներին, որպէս զի նրանք չ'աչրեն բոլոր իր հպատակներին»: Առաջ բերելով աչս սողերը Պ. Մարէնը աւելացնում է «Ֆրանսիաւում 17 դարի սկզբին աչրւածներ թիւը երեք հարիւր հազարից պակաս չէր»:

Բենիարը իրաւունք ունի ասելու: որ ոչ մի պատերազմ աչնքան զոհ չտարաւ, ինչքան ինկւիզիցիան: Աչս կատաղի կոտորածի մէջ չէին խնաւում ոչ կոյրերին, ոչ անդամալոյծներին, ոչ ծերերին, ոչ մանուկներին: «Գատապարտածների թւում գտնւում էին մեծ քանակութիւնով երկաւաներ, որոնց մասին Բոնէն ասում է, թէ աչալիս վաքրերին չպէաք է կենդանի աչրել, ալ վաղօրօք խեղտել նրանց, երբ կը սկսեն զգալ կրակի զօրութիւնը (Բենիար): Աչս խեղտել մի առանձին խնամք էր համարւում: Գատաւորները վճռել էին խեղտել Գրանդիէին աչրելուց առաջ, բայց երբ իրարուկի բոցերը սկսեցին շրջապատել նրան, դաժիճը զիստզոյաւ կատարել դատարանի հրամանը, որովհետև խեղճի թշնամիները պարանը կապ էին գցել: «Մի քանի րոպէի մէջ, ասում է պատմաբանը,

բոցը լափեց Գրանդիէի շապիկը և կարելի է տեսնել նրա մարմնի կարկամումն բոցերի մէջ»:

Նս կամեցաւ մի հաւաք գաղափար տալ աչն հիպնոսական բարդ երևոյթի մասին, որը չափնի է Գիւականութեան անունով: Այս մի վարակիչ հիւանդութիւն էր, ներշնչումից կամ ինքնաներշնչումից առաջացած, որը դարերի ընթացքում սարսափի մէջ պահեց ամբողջ Նւրոպան, սարսափ սատանալից, սարսափ ինկւիզիցիալի տանջանքներից:

Բայց ուսումնասիրելով այս տխուր պատմութիւնը, մարդ միւս կողմից նոյնպէս ապշում է և սարսափում Նւրոպալի կառավարիչների, զարգացած հոգևորականութեան հիւանդակտն կատաղութեանը, որը ոչ միայն մեռցրել էր նրանց մէջ խիղճը, այլ և խել էր նրանցից բանականութիւնը, նրանց արիւն թափող մի կաղապար դարձնելով:

Անտարակոյս այս էլ նոյն աստիճանի հիպնոսական հիւանդութիւն էր, ինչ որ էր զիւակրութիւնը, և նոյնչափ արժանի էր ուսումնասիրութեան հիպնոտիսմի տեսակէտից:

(Ար շարունակելի)

ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԴԺԲԱՂԴ ԴԵՊՔԵՐԻՑ

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ

II

Մեր նախնիքաց յօղաճում ասել էինք, որ բանւորների ապահովագրութիւնը մի զեղեցիկ հիմնարկութիւն է թէ բանւորի և թէ արդիւնաբերողի համար, առաջինին՝ իբրև նիւթական բաւարարութիւն տուող բանւորական կեանքում յաճախ պատահող դժբաղդ դէպքերի ժամանակ, երկրորդին՝ իբրև ամեն մի պատասխանատուութիւնից ազատ կացուցանող միջոց: Խոստացել էինք նոյնպէս խօսել այն մասին թէ ինչ պայմաններով են ղեկավարւում այդ ընկերութիւնները Ռուսաստանում, և ի՞նչ հիմունքների վրայ զոյու-
թիւն ունեն նոքա:

Այժմ ցանկանալով, որ բանւորների ապահովացման խնդիրը լայն ծաւալ ստանայ, զարգանայ, նոյն իսկ, եթէ կարելի է, տարրականանայ բոլոր խոշոր կամ միջակ արդիւնագործ-հիմնարկութիւնների մէջ, մենք հարկաւոր ենք համարում քաղաքացիներին առաջ բերել այն պայմանները, որոնցից ընկերութիւնը օրէնքի համաձայն մի մագի չափ շեղւելու իրաւունք չունի և որի վրայ հիմնւած գործում է մինչև այսօր:

Այդ պայմանների քաղաքքը մենք հանում ենք այն Уставъ ից, (կանոնադրութիւն), որը ներկայացրած է Թաղաւոր Այաքսեր և հաւանութեամբ նորա հաստատւած է ներքին գործերի նախարարից ¹⁾:

¹⁾ Ընկերութեան կանոնադրութեան (уставъ) ճակատին գրւած է՝
Государь Императоръ Уставъ сей разсматривать и Высочайше утвер-
дить соизволилъ въ Петербургѣ июля 20 дня 1887 г.

Նախ սկսենք «Россия» ընկերութիւնից, որից չեսոյ կը դիմենք և «Помощь» ընկերութեան գործունէութեանը:

«Россия» ընկերութիւնը իւր գործունէութիւնը սկսեց 1881 թւականից ակցիօներական սկզբունքով:

Գործունէութեան սկզբում ընկերութեան ակցիաների թիւը հասնում էր 16.000-ի ամեն մի ակցիան 250 ռուբ. արժողութեամբ. հետեւապէս ընկերութեան գրամագլուխը իր գործունէութեան առաջին օրից հասնում էր 4.000.000 ռուբլու:

Սկզբում «Россия» ընկերութիւնը ընդունում էր միայն առանձին առանձին անձերի կեանքի ապահովագրութիւն բնական մահւան դէպքերում, ծերութեան ժամանակ եկամուտների ապահովագրութիւն, ապահովագրում էր նաև գրամագլուխներ աղջկերանց օժիտի համար, թոշակ սանիկների համար և այլն. դորան կից ընկերութիւնը ընդունում էր անհատականապէս կեանքի ապահովագրութիւն զփաղղ դէպքերից, որը բոլորովին կապ և նմանութիւն չունի կեանքի ապահովագրութեան հետ բնական մահւան դէպքերում. ընդունում էր նաև կրակից ապահովագրութիւն: Այդ ապահովագրական ճիւղերով ընկերութիւնը շարունակ գործել է և գործում է մինչև այսօր:

1887 թւականից արդէն ընկերութիւնը, տեսնելով իր գործունէութեան գործնական յաջող հետեւանքները, որի գրամագլուխը 4 միլիոնից հասել էր 13.500.000 ռուբլու, սկսեց բանալ մի նոր ապահովագրութեան ճիւղ, որը և անւանեց «հաւաքական ապահովագրութիւն բանւորների և ծառայողների զփաղղ դէպքերից»: Հարկաւոր էր ի հարկէ այդ ճիւղը հիմնելու համար ևս թոյլտուութիւն խնդրել կառավարութիւնից, և թագաւոր կայսրը վաւերացրեց այդ և հաստատուեց ներքին գործերի նախարարից:

Աւելորդ է այստեղ չիշել այն, որ ռուսաց կառավարութիւնը կարեւոր համարելով այդ ճիւղի գործունէութիւնը, իբրև նախանձախնդիր իր երկրի արդիւնաբերութեան, թոյլ տուեց նոր կանոնադրութեան կողմէ յուն, որ և վերջնականապէս հաստատուեց 1887 թ. 20-ն յուլիսի, նոյն ներքին գործերի նախարարից:

Ահա այդ կանոնադրութիւններից հանւած մի քանի յօդւածներ, որ մենք քաղածօրէն առաջ եկք բերում:

§ 1. Բանորների հաւաքական ապահովացումը դժբաղդ դէպքերից մի պայման է (ДОГОВОРЪ), որով ընկերութիւնը պարտաւորւում է իր տւած վկայագրի (ПОЛИСЪ) համաձայն վճարել զրամական վարձատրութիւն այն բանւորաշխատաւորներին, որոնք իրանց պարտաւորութիւնները ծառայութեան մէջ կատարելու ժամանակ՝ ենթարկւում են Ֆիզիքական վնասների և որոնց հետեանքը լինում է կամ մահ, կամ հաշմանդամութիւն և կամ վերջապէս ժամանակաւոր անընդունակութիւն հաց վաստակելու համար. իսկ դժբաղդ դէպք անւանւում է այն միջանկեալ արտաքին արկածը, որը հակառակ ապահովագրեալի կամքի և ցանկութեան՝ անակնկալ կերպով պատահում է ի վնաս բանւորի առողջութեան:

§ 2. Հաւաքական ապահովագրութիւնը կատարւում է ապահովագրող գործարանավարի համաձայնութեամբ, որը տպագրած թերթի (БЛАНКЪ) վերայ արձանագրում է իր բանորների թիւը, օրավարձի քանակութիւնը, աշխատանքի տեսակը, գործարանում զանազ բոլոր մեքենաների և գործարանային պարագաների անունները և ապա, ստորագրելով այդ զեկուցումը, յանձնում է կամ ընկերութեան վարչութեանը Ս. Պետերբուրգում, կամ մօտիկ գործակալներից մէկին. միևնոյն ժամանակ նա վճարում է առաջին տարւայ տուրքի, կամ պակաս, չափով բեհ (ЗАДАТОКЪ), որի համար և ստանում է անդորրագիր:

§ 3. Ընկերութիւնը սակայն չի ընդունում ապահովագրութիւն այնպիսի բանւորների, որոնք դեռահաս են (МАЛОЛѢТНІЕ) և որոնց, տէրութեան օրէնքով, արգելւում է բանելը յայտնի աշխատանքների ժամանակ. չեն ընդունւում ապահովագրութեան համար նաև այնպիսի անձեր, որոնց տարիքը 65-ից անցնում է, կամ որոնք Ֆիզիքական պակասութիւններ ունեն: Ապահովագրած բանւորը, հաշմանդամ դառնալով, ստանում է իրեն բաժին ապահովացրած գումարը և հանւում ապահովագրական բանւորների ցուցակից. սակայն կարելի է նորից անցկացնել ցուցակը և այդպիսիներին իբրև ապահովագրեալների, եթէ գործարանատէրը համաձայնի ընկերութեան առաջարկած մի քանի բացառական պայմաններին:

§ 4. Հաւաքական ապահովագրութեան ժամանակ բոլոր բանւորները մի յայտնի արդիւնաբերութեան մէջ պատկանում են մի

ընդհանուր կատեգորիայի վտանգի տեսակէսից, այդ պատճառով եթէ մէկի կամ միւսի աշխատանքը կապած է առաւել կամ պակաս վտանգի հետ, ընկերութիւնը նշանակութիւն չէ տալիս այդ բանին. բացասական դէպքերում միայն մասնաւորապէս մի քանի մասնացոյց արած անձեր հարկաւոր են համարուում առանձին առանձին պայմաններով ապահովագրելու:

Այն ապահովագրածը, որը ապահովագրական պայմանաժամի ընթացքում թողնում է իր պաշտօնը, զրկւում է իրեն յատկացրած օժանդակութիւնից:

§ 5. Հաւաքական ապահովագրութիւն ընդունւում է կամ ամէն մի բանւորի մի տարւայ ընթացքում ստանալիք եկամուտների չափով և կամ 2, 3, 5 անգամ՝ ուելացրած վարձաքնով. առաջին դէպքում շատ անախորժութիւններ և զժւարութիւններ են առաջ բերում բանւորին վարձագրելու գործի մէջ, որովհետև հարկաւոր են լինում հաշւէգրքերով, ցուցակներով (табелъ) ապացուցանել թէ որչափի է հասնում բանւորի տարեկան վարձը, կամ որքան պէտք է աշխատէր նա մինչև տարին լրանալը. վերջապէս տուրքի վճարման համար պէտք է սպասել մի տարի, որով որոշէր քանակութիւնը և այլն. այդ անախորժութիւնների առաջն առնելու համար ընկերութիւնը առաջարկում է բազմապատկման (вратности) սխտեմը, որով և բանւորն է միշտ գոհ մնում, և ապահովագրողի տուրքն է չնչին առաւելութիւն կազմում:

§ 6. Բազմապատկման հաշիւը շատ վճռողական է. մի բանւոր եթէ ստանում է օրեկան 1 ռուբլի, տարին 300 օր հաշւելով, այդ 300-ը 2, 3, 4, 5 անգամ բազմապատկելով կը ստանանք 600, 900, 1200, 1500 ռ. և այլն, և համաձայն այդ բազմապատկումների՝ ֆինանսների նախարարից հաստատւած է տարիֆ, որը մենք ցոյց տւինք երկու առաջին և վերջին թւերով «Մուրճ»-ի նախընթաց №-ում:

§ 7. Ընկերութիւնը, նախքան համաձայնութիւն կապանելը, կարող է մերժել ապահովագրել ցանկացողի առաջարկութիւնը առանց բացաղրելու պատճառները. այդ դէպքում նա վերադարձնում է ստացած նախավճարը:

§ 8. Մի անգամ որ արդիւնագործը ստորագրել է իր ներ-

կաշաքրած ղեկուցումն, նա պարտաւոր է ընդունել ընկերութեան տւած պոլիսը և համաձայն կանխապէս յայտնած տարի՛ն վճարել տուրքը տարւայ սկզբին կամ միանգամայն, կամ մաս-մաս:

Ամէն մի պոլիսում, բացի տուրքից, նշանակւած են լինում և արքունի հարկ (казенные пошлины) ամէն ապահովագրած 1000 ռուբլուն՝ 50 կ. և զրոշմագին (гербовая марка) 80 կոպ. + 5 կ. կւիտանցիայի համար: 3 տարի շարունակ տուրք վճարելուց յետոյ ընկերութիւնը տուրքի չափը քչացնում է 50% զիւլիգէնդի փոխարէն:

§ 9. Մի արդիւնագործութիւն, եթէ նա ինքը զադարում է արդիւնաբերել, կամ եթէ անցնում է ուրիշի ձեռք (ոչ ժառանգների), ընկերութիւնը ոչ [թէ միայն չէ վերադարձնում վճարւած տուրքը, այլ և ընկերութեան պատասխանատուութիւնը ժամանակաւորապէս ընդհատւած է համարւում, մինչև որ այդ մասին առանձին տեղեկութիւն չէ տրւում ընկերութեան, որից յետոյ միայն նա հանդիսանում է նոյն պատասխանատուն, ինչպէս և նախկին գործարանատիրոջ օրերով: Սոյն պատասխանատուութեան ժամանակաւոր ընդհատումը տեղի է ունենում և այն ժամանակ, երբ գործարանատէրը սկսում է ընդարձակել իր գործարանը և քանի որ գործարանի ընդարձակելովը աւելանում է նաև զժբաղդացնելու վտանգը, հետևապէս փոխւում է նաև տուրքի չափը:

§ 10. Իսկ եթէ ապահովագրողը մի որ և է պատճառով վերջնականապէս դադարեցնում է իւր արդիւնաբերական գործունէութիւնը, այդ պէպքում ապահովագրութիւնը ոչնչացած է համարւում այն օրից, երբ ապահովագրող գործարանատէրը այդ մասին յայտնում է ընկերութեան գլխաւոր վարչութեանը, ներփակելով իր դոկումէնտները ի հաստատութիւն դադարեցման: Այդ դէպքում ընկերութիւնը վերադարձնում է վճարած տուրքից մնացած ժամանակամիջոցի համապատասխան մասը:

§ 11. Երբ ապահովագրողը կորցնում է ընկերութիւնից տւած վկայագիրը (պոլիսը), ապահովագրողը ստանում է պատճէնը (дубликатъ) իր նախկին պոլիսի. բայց նախքան այդ՝ ընկերութիւնը պարտաւորւում է կորցրած պոլիսի մասին յայտարարել երկու մայրաքաղաքեան թերթերում ապահովագրողի հաշւով:

Ահա սորա են գլխաւոր կէտերը ընկերութեան կանոնադրու-

Թեան: Այնուհետև զալիս են կէտեր, որտեղ բացատրուում են վարձատրութեան եղանակները ձիշղ ացնպէս, ինչպէս նախընթաց յօդուածում բացադրել էինք:

Միայն հարկաւոր ենք համարում՝ ացտեղ կցել և ացն, որ ընկերութիւնը մի քանի կէտերում շատ է խստապահանջութեան դիմում զժբաղդ դէպքեր պատահած ժամանակ: Օրինակ զժբաղդութիւնը պատահելուն պէս, ապահովագրողին կանոնադրութիւնը պարտաւորեցնում է գրաւորապէս 7 օրից ոչ ուշ յայտնել պատահած դէպքի մասին, ապա թէ ոչ ընկերութիւնը կարող է և զժգոհութիւններ չարուցանել, հետևապէս նշանակած թոշակի կամ ապահովագրած գումարի քանակութիւնը պակասեցնել: Ընկերութիւնը իսկոյն և եթ պահանջում է ներկայացնել բժշկական վկայական փնասւածի դրութեան նկարագիրով հանդերձ, պահանջում է նոյն իսկ մանրամասնօրէն զեկուցանել պատահած զժբաղդութեան տեսակը, փնասւած տեղը, ժամը, օրը, զժբաղդութեան յայտնի կամ ենթադրելի պատճառները, նոյնպէս և ացն թէ ինչ միջոցների են դիմած եղել փնասւածի առողջութիւնը վերականգնելու համար: Բայց եթէ ացդ ամենը իւր ժամանակին չկատարելու համար չարգելի պատճառներ են եղել, ացն ժամանակ ապահովագրողը ազատուում է նաև ացդ պատասխանատուութիւնից: Սակայն ացդ կարող է և պէտք էր ընկերութեան պարտաւորութիւնը համարէր. մինչև վարչութեանը կամ մօտիկ գործակալութեանը զժբաղդ դէպքի մասին տեղեկութիւն տալը, գործարանատէրը պարտաւորուում է հոգալ փնասւածի առողջութիւնը խնամելու մասին:

Այս կէտերը կարող են շատ էլ ձեռնտու չլինել և գործարանատիրոջ և բանւորի համար: Պէտք էր, որ ընկերութիւնը ինքը անմիջապէս խնամէր և բժշկէր փնասւածին, հետագրով պատւիրելով իր հաւատարմատար բժիշկներին, որոնց թիւը ամեն քաղաքում հասնում է 1—3-ը. մինչդեռ ացդ բանը ընկերութիւնը գործադրում է բաւականին ուշ, ացն էլ երբ սկսում են քննել բանւորի զժբաղդութեան տեսակը:

Սակայն ացնպէս թէ ացնպէս, ընկերութիւնը միշտ աշխատում է բաւարարութիւն տալ ապահովագրածին, և ձգտում է որ և է

պրետենզիա չյարուցանել իր գործունէութեան դէմ, որը կարող է վատ հետեւանքների հասցնել և տարաձայնութիւնների առիթ տալ ի փնաս ընկերութեան շահերի:

Մինչև այժմ, չնայած ընկերութեան մի քանի խիստ կանոններին, չէ եղել մի դէպք, որ դժբաղդ դէպքերից համագումար ապահովադրող մի գործարանատէր անբաւարար համարած լինէր ընկերութեան որոշումը և որոշման համաձայն վարձատրութիւնը: Չնայած որ Ռուսաստանում բազմաթիւ գործարանատէրեր ապահովացրած են իրանց բանւորներին, ստատիստիկայից երևում է, որ, թերևս մասամբ շնորհիւ ընկերութեան աշակրջութեան, դժբաղդ դէպքեր քիչ են եղել և եղածներն էլ լիովին բաւարարութիւն են ստացել: Մեզ մօտ կոլկասում—Նորէլ եղբայրները, Կասպեան-Սեւծովեան նաւթային և առևտրական ընկերութիւնը (Ռոտշիլդ) թէ Բազում և թէ Բաթումում ապահովացրել են իրանց բանւորներին. այնուհետև գալիս են մի շարք գործարանատէրեր, ինչպէս օրինակ Բաթումում Ռիլներ, Մովիանովներ, Քիթիսում կաշեգործարանատէր Ադելխանով, Բաքում Փաղիեւ, Լէյբովիչ, Բէլոստոցկի, Գալպերին (նաւթային գործարաններ), Տէր-Սարգիսով, Տրետեակով, Պլեցեր, Ալզիկովիչ (շինութիւնների կապալառուներ) և այլն և այլն, սոքա ամենքն էլ ապահովացրած ունեն իրանց բանւորներին: Ուրախալի է լսել, որ թուրք Գատաշլներն անգամ իրանց նաւերի գործավարներին այս տարի ապահովացրած են դժբաղդ դէպքերից: Եւ իրաւ, տուրքը մեծ արդիւնաբերութիւնների համար խոշոր դուժար չի կազմում. բայց խրախուսել բանւորներին և նիւթապէս և բարոյապէս—դա իսկական արդիւնաբերի նշանաբանը պէտք է համարւի:

Այժմ էլ մի քանի խօսք պետական վերահսկողութեան մասին:

Մեր վերև առաջ բերած կանոնադրութեան կէտերը, ինչպէս ցիշել էինք, հաստատուած և վաւերացրած են ներքին գործերի և ֆինանսների նախարարներից, հետեւապէս ընկերութիւնը պարտաւորւած է իր կողմից անշեղ կերպով ղեկավարել հաստատուած կանոնադրութիւնով. հակառակ դէպքում նա պատասխանատու է և օրէնքի և ապահովագրողի առաջ: Սա արդէն ինքն ըստ ինքեան մի պարտաւորեցուցիչ կոնտրոլ է, որից շեղւելով ապահովագրական ըն-

կերութիւնը անկասկած պիտի տուժէ իր կլէնտներէց բարոյապէս և իր շահերի տեսակէտից՝ նիւթապէս:

Ինչ վերաբերում է պետական կոնտրոլին, պէտք է խոստովանուած, որ նա շատ թույլ է կատարել մինչև այժմ: Այդ կոնտրոլը (եթէ կարելի է կոնտրոլ անւանել) կայանում է նրանում, որ ընկերութիւնը ամեն տարւայ վերջը աւարտելով իր տարւայ հաշիւը, անմիջապէս 3 տպագրած օրինակներ է ներկայացնում վերոյիշեալ երկու նախարարներին քննելու համար: Այդտեղ մանրամասնաբար ցուցակագրուած են մի տարւայ ընկերութեան մուտք ու ելքը, վնաս ու օգուտը, պետական տուրքի քանակութիւնը (казенная пошлина) դժբաղդութիւնից առաջացած բոլոր դէպքերը և վարձատրութիւնը, վերջապէս նշանակուած է և այն, թէ ինչ գումարի է ընկերութիւնը փոխանցել ապահովագրութիւններ մի այլ ապահովագրական ընկերութեան մէջ և այլն:

Այս տարի յուլիսի 1-ից, արդէն պետական վերահսկողութիւնը կը գործադրէ լիակատար կերպով և կը մտնի մի նոր նորմաի մէջ:

Ընկերութեան ամեն մի քաջը, ամեն մի նոր օպերացիան կը քննելի պետութիւնից նշանակուած մի յատուկ կոմմիսսիայի կողմից:

Եւ ահա այս մի ցանկալի երևոյթ պէտք է համարել:

Այստեղ մենք առաջ ենք բերում տարիքների ցուցակը, որով ապահովագրողը կարող է իմանալ թէ, 1000 ռուբլի տարեկան վարձագնի համար, որքան տուրք է նշանակուած, եթէ ապահովագրողը ցանկանում է բազմապատկման սխտեմով ապահովագրել իւր բանւորներին:

Գործարանները, վտանգի աստիճանների համաձայն բաժանուած են հետևեալ դասակարգերի:

- I. Վ. լ. մ. ա. գ. ր. ա. կ. ան գ. ր. ծ. ա. ան ե. ր., ծ. խ. ա. խ. ո. տ. լ. Ֆ. ա. բ. ր. ի. կ. ան ե. ր., ձեռնոցների գործարաններ, գ. լ. խ. ա. ր. կ. ն. ե. ր. ի. ա. ր. հ. ե. ս. տ. ա. ն. ո. ց. ն. ե. ր. և այլն:
- II. Գործարաններ, դիպակների, թաւիշի, գորգերի, ժամագործների և այլն:
- III. Հայելիների գործարաններ, կաշեգործարաններ, կազմարարներ, պանրագործարաններ, տպարաններ և այլն:
- IV. Ասեղների քորոցների, սալինձի, միներալեան ջրերի, պաստառի գործարաններ և այլն:
- V. Օճառի, ապակեայ, պարանների, քացախի գործարաններ:
- VI. Ալաբաստրեան Ֆաբրիկաներ, աղիւսի, արձձի գործարաններ, շաքարի, կարէմեքենաների գործարաններ, դարբնանոցներ, զինագործարաններ և այլն:
- VII. Խմիչքի, նաւթային, գործարաններ, նաւթահանքեր, մեխանիկական արհեստանոցներ և այլն:
- VIII. Զրադացներ, երկաթի ձուլարաններ, քարտաշներ, որմնադիրներ, կաթսադործարաններ, մեխանիկական-չուղունէ գործարաններ, լուցկիների, բենզինի գործարաններ:
- IX. Սղոցարաններ, դարբնանոցներ և այլն:
- X. Կամուրջների կառուցանումն, նաւագործարաններ (верфи), սղոցարաններ (VIII և IX) և այլն:
- XI. Շոքեհաւեր, շոքեմեքենաների գործարաններ և այլն:
- XII. Հանքեր անտրացիտի, երկաթուղային շինութիւններ, քարէածխային հանքեր, պղնձի հանքեր, աղահանքեր և այլն:

Մի քանի դէպքեր վարձատրութեան, որը վճարել է ապահովացրածներին „Россиа“ ընկերութիւնը և որը քաղում ենք ընկերութեան առանձին գրքոյկներով հրատարակած բրոշիւրներից:

1) Որմնադիրը երկրորդ հարկից ընկնելով ստացել է ծանր ֆևաներ և վերջը վախճանւել—վարձատրութ. նորա աջրիին 2.900 ռ.

2) Առաջագործը բանելով Պ.-ի գործարանում ընկել է կողորից և ջարդել գանգը—վարձատրութիւն ընտանիքին 1.700 ռ.:

3) Մեխանիկոս Վ. ճախարակի վրայ բանելով կօրեւ է աջ ձեռքի ցուցամատը—վարձատրութիւն 200 ռուբլի:

4) Փականագործը բանելով Թ.-ի թիթեղեայ արկղների գործարանում, մի սաստիկ հարւածի ժամանակ թռչում է երկաթի կտոր և կպչելով ողնաշարին՝ վնասում է մէջքը—վարձատ. 510 ռ.

5) Մշակը քար կտրելու ժամանակ գլորւում է ցած ուղի տակի փխրուն հողից և մեռնում—ընտանիքին վարձատր. 930 ռ.:

6) Բանւորը Շ. Բ. Լ. թելի գործարանում բանելու ժամանակը ընկնում է անիւի տակ և ջսխախւում—վարձատր. 1.600 ռ.

7) Բանւորը բրդեայ գործարանում բռնւում է բուրդ ծեծող երկաթեայ ձողից և մեռնում—վարձատրութիւն 1.500 ռուբլի:

8) Մշակը սպրանք կրելու ժամանակ գլորւում է նաւի ռախտակամածից և ընկնում մեքենայական բաժինը ու ջարդւում: վարձատրութիւն ծնողներին 420 ռուբլի:

9) Բանւորը Գ. Ն.-ի կաթսայագործարանում, նաւի վրայ բանելու ժամանակ ընկնում է ջուրը ու խեղտւում—վարձատրութիւն ընտանիքին 770 ռուբլի:

10) Արհեստաւորը ցէմէնտի գործարանում ընկնում է ցէմէնտի վառարանը և այրւում—վարձատրութիւն ընտանիքին 1.400 ռ.:

11) Բ.-ի նաւթահորի վրա բանող արւեստաւորը, ընկնելով վիշկայից, կտրւում է ձախ ոտի մեծ մասը—վարձատր. 420 ռուբլի:

12) Ատաղձագործը շոքէսզոցարանում ռախտակի ահագին կրծքին հարւածից մեռնում է և ստանում է ընտանիքը 2.200 ռ. վարձատրութիւն:

13) Բանւորը տպարանում բռնւում է կաշւէ փոկից (ремень) և ջախջախւում անիւի մէջ—վարձատրութիւն ընտանիքին 400 ռ.

14) Դարբինը (молотобойец) ջախջախւում է ձախ ձեռքի թաթը (кисть) շոքէ մուրճի (поровой молот) տակ, վարձ. 1000 ռ.

15) Կին բանւորը, ասեղի գործարանում, լամպարի պայթուցից այրւում է և ստանում է ծանր վէրքեր, որին հետևում է մահ. վարձատրութիւն ծնողներին 900 ռուբլի, և այլն և այլն:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

ԼԵՒՈՆԵԱՆ Գ. Զ. — «Հայ աշուղներ». Հրատ. «Շիրակ» գրավաճառա-
նոցի. 1892, 151 էջ, զինը 30 կոպ. in¹/8:

Ո՞վ չէ տեսել արդեօք Հալաստա
նում և Կովկասի ու մինչև անգամ
Ռուսաստանի հալաբնակ քաղաքնե-
րում թափառող մեծ մասամբ երկու
աչքով կուր, վտիտ ու թուլակազմ,
խռպոտ ձալնով հալ աշուղին. Աչքե-
րի կուրությունը պատճառ է եղել
աշուղի լսողութեան և չոչափելիքի
զգալարանների և փշոզութեան ու
երեսակալութեան զարգացման. Նրա
նուրբ մատներն արագ խաղում են
երաժշտական գործիքի վրա. նա
չուտով ըմբռնում է և երկար ժամա-
նակ փչում է երգերն ու եղանակ-
ները. նա ինքը չօրինում է երգեր,
ինքը սաղացնում է նրանց եղանակ
և ինքը երգում ու նւագում է ալդ
երգը. Այսպիսով աշուղը մեզ ներկա-
լացնում է իբրև մի կատարեալ ար-
տիստ օրնաստանի հին բազմոցնե-
րի նման, իբրև բանաստեղծ, կոմպո-
զիտոր և երաժիշտ:

Աշուղի երգը դարերի ընթաց-
քում մեր ժողովրդի մտաւոր, գրա-
կանական-երաժշտական սնունդի ա-

մենագլխաւոր աղբիւրներից մէկն է
եղել. Ալդ երգը—սկզբները մեծ մա-
սամբ կրօնական—ներբողական և
խրատական, իսկ հիմա՝ ազգային—
առաջադիմական ուղղութեամբ մեծ
դեր է կատարել մեր ժողովրդի կրօ-
նական-ազգային ինքնաճանաչու-
թեան գործում: Առաջ աշուղն եր-
գում էր թուրքերէն, բայց նրա եր-
գի հերոսները՝ աշուղի փոքր «օխտն
անւանի Մշու Սուլթան սուրբ Կա-
րապետը», Լուսաւորին ու Աստու-
ծածինն աւելի խոր են մտել ժողո-
ղովրդի ուղեղում, քան մեր տէրտէր-
ների մեծ մասամբ անմիտ ու ան-
կապ քարոզներն, մեր շարականների
մայթանքների խրթին իմաստները,
իսկ հիմա, երբ աշուղն երգում է հա-
լերէն և ազգային ու ժամանակին
լարմար բովանդակութեամբ երգեր,
ով չէ տեսել թէ ինչպիսի ոգևորու-
թեամբ, ինչպիսի լափշտակութեամբ
լսում է նրան ժողովուրդը: Ո՞վ կա-
րողէ ուրանալ, որ մեր ժողովրդական
երգիչն աւելի է առաջադիմել, քան

քահանայանք:

Աշտուղների երգերը հիմա արդէն տալած բազմաթիւ օրինակներով շրջում են ժողովրդի մէջ և ժողովուրդն երգում է նրանց: Տարաբաղաբար մեր բանասէրներից մէկն է գուրոս եկեղ միալն (Հանդուղեալ Կէտրդ Հախւեղեղեանը), որ հետաքրքրել է նրանցով և աւել է լուրջ քննադատութիւն նրանցից մէկի—Սպեկաթ-Նովալի մոտին, անմահացրել է նրան և հետաքրքրել նրանով ուսս օտարազգի բանաստեղծներին և բանասէրներին ¹⁾;

Պ. Գ. Լեոնեանը ցանկացել է ի մի հաւաքել հայերի մէջ գործող բոլոր (sic!) անցեալ ու ներկա աշուղները մասին կենսագրական տեղեկութիւնները և նրանց երգերից մի մի հատ, որպէս զի ընթերցողներին ճշակ տալ նրանց արտադրութիւնների տեսակի և ուժեղութեան մասին: Մէջ բերած 225 աշուղների կէսից աւելին վիշտով է միայն աշուղներով, մնացածների մասին դրուում են կենսագրական կարճ տեղեկութիւններ, որանցից մեծ մասն առասպելական բնաւորութիւն է կրում: Մէջ բերած երգերից շատերը չեն բնորոշում ձեռնիակին: Աշուղներ

քի կենսագրութիւններն սկսել է պրն. Լեոնեանը ժամանակագրական կարգով, բայց հէնց սկզբից չիօրթել է ալդ կարգը, օրինակ՝ Սաքեաթ-Նովա-լին առաջ է դրել Գոստի աշուլից, այն ինչ վերջինս առաջ էր Սաքեաթ-Նովալից և նրա ուսուցիչն էր: Շատ աշուղներին պարելու ժամանակը սը-խալ է որոշում, օրինակ՝ Շամչի-Մել-քօի մասին ասում է, որ նա բնակե-ւում էր «1740-ական թւականնե-րին»: Ապացոյց որ նա ապրում էր 1790-ական թւականներին և մինչև անգամ XIX դարի սկզբներում, կա-րող է ծառայել նրա՝ Աղա-Մահմադ խանի ձեռքով Թիֆլիսի անբուման նկարագիրն ու ալդ սատիրիկ-բա-նաստեղծի ել-դերում շատ տեղ չիշ-ւող «առլիցէն ու դեսեանիկները»: Մի քանի աշուղներին ոչ կենսա-գրութիւններն է չափնի պ. Լեո-նեանին, ոչ նրանց երգերը, այն ինչ ալդ բաները դժար չէր դտնել: Օրինակ՝ Լազաթ Օղլանի մասին աս-ում է միայն. «որա մասին կենսա-գրական տեղեկութիւններ չեն հասել մեզ, միայն սրա երգերից չափնի է հետեւել կտորը. «մեռնելու օրն քիչ գուղմ վրէս քար ածես ինձ ամա»»: Թիֆլիսում շատերին կարծեմ չափնի կը լինի, որ Լազաթ-Օղլանը, Սաքեաթ-Նովալի ալդ ամենամեծ հե-տեողը, վրացի էր, աճուճը՝ Պէտիկօ (Պետրոս) Բէցիա-չիլի, չափնի է նրա որագիկական մահը—նշանա-ծին ալցեւութեան ժամանակ Ախալ-ցխալի գետում խեղդուելը... Սրա եր-դերից չափնի են «Լնչ գուղէ վար-թըն ձմէկի՝ դու բաց արած ես ինձ ամա» (տաւած) և «Նրնդիլ իմ կրա

1) Ընթերցողների առանձին ուշադրությունն եմ դարձնում ներկա ժամանակի ամենամեծ ուղու բանասերճներից մեկի՝ Я. ПОЛОНСКИЙ-ի լուրածների վրա՝ Սաբաթ-Նոյալի մասին «Кавказ»-ի փոստական թղթականների համարում: Բողածների մեջ մեծ տեղ են բռնում Պոլոնսկու արած թարգմանությունները Սաբաթ Նոյալից:

կըն, կանչում իմ հարս, եմք, էջեար» (անտիպ) և ալլին Մի քանի աշուղների հալերէն երգերը լալտնի չեն պ. Լեոնեանին և նա մէջ է բերում նրանց թուրքերէն երգերը: Օրինակ՝ Քէչիկ-Նովալից մէջ է բերել նրա մի թուրքերէն երգը. ալն ինչ նա լալտնի էր իր հալերէն միս տիկական երգերով: Սրա երգերից թիֆլիսում մի ժամանակ հռչակած են եղել «Փշուր էսպէս ժամանակըն, լուս ու հաւատ, սէր չկալ» (տպած, «Հաքել ես ծիրանին» (Աստածածնի երգը), «Լուս պօթար իշման տիղըն» (Լուսաւորչի և Հոփիսիմեանց պատմութիւնը) և ալլ անտիպ երգերը... Առ հասարակ պ. Լեոնեանը իրան հեռու պիտի պահէր թուրքերէն երգերից և մինչև անգամ նրանց հեղինակներից, եթէ ոչ մենք կարող կը լինէինք մէջ բերել շատ և շատ թուրքերէն և մանաւանդ վրացերէն գրող աշուղների, որոնք պ. Լեոնեանի երեւի մաքուր անգամ չեն անցնել...

Պ. Լեոնեանը «աշուղ» անունը տալիս է նրանց, որոնք պարապում են միաչն աշուղութեամբ, ալլինքն աշուղութիւնը իրանց արհեստ են արել, և ցանկանել է ծանօթացնել միաչն նրանց հետ: Այսպիսով իրան արդարացնում է ալն բանի համար, որ Գիրջինաւէի, Քեանհանի և ալլ «Ղալամ Ղովէրէսի»-ների (գրչով բանաստեղծների) մասին ոչինչ չի ասել, ալն ինչ գրքի ամեն մի երեսի

վրայ պատահում են ալլալիսի անուններ, որոնց համար աշուղութիւնը երկրորդական զբաղմունք է եղել. ալլալիսիների թուում մտել են մինչև անգամ տէրտէրներ և վեղարաւորներ: Գրքի մէջ պատահում են հետաքրքրական, թէպէտ և ոչ բոլորովին նոր տեղեկութիւնների աշուղական կեանքի մասին: Գրքի վերջում «աշուղական երգերի ձևերից և անուններից» 64—83 չիշել է միաչն 31-ը, ալն էլ եղանակն ու չափաբերական կանօններն իրար հետ խառնելով: Առհասարակ թէ գրքի հեղինակը և թէ ինքը գիրքը շատ իսաօ տպաւորութիւն են գործում: Աշուղների մասին լալտնի, տպած կենսագրութիւններից պ. Լեոնեանը բաւարար ամփոփումներ չէ անում, իսկ անլալտների մասին գրած կենսագրական տեղեկութիւնները ցուց են աւելի, որ գրքի հեղինակը ընդունակ չէ քննադատորէն նալել իր գրածքի վրայ: Գիրքը չամենալն դէպս կարող է մի փոքր ծառալութիւն մատուցանել, ալն է իբրեւ թէ ցուցակ տեղեկատու հալ աշուղների մասին, ալն էլ կիսատ կերպով, որովհետև որոշ սխտեմ չկալ անունների դասաւորութեան մէջ—ոչ ժամանակագրական ոչ ալլութեանական կարգ: Գիրքը կաղում է նաև լեզւի կողմից, և շատ տեղ անգրադիտորէն է գըրւած:

Գ. ԱՍՏ.

ԼԵԿԻՔԵՐՔ, ԺԻԻԼ.—Ճանապարհորդութիւն Արարատի վրայ: Պարիզ, 1892 թ.

Voyage au mont Ararat par Jules Leclerque Paris E. Plon Nourit et. C-cie, 1892. Դինն է 4 թր.

Պ. Ժիւլ Լեկլէրք արդէն չափնի է Փրանսիական գրականութեան մէջ իր մի շարք տաղանդաւոր ճանապարհորդական գրածքներով, որոնք գլխաւորապէս վերաբերում են Կովկասին, Պարսկաստանին և Տաճկահայաստանին:

1890 թ.ականին, օգոստոս ամսին մէջ պ. Ժ. Լեկլէրք սկսեց իր ճանապարհորդութիւնը դէպի Արարատի գագաթը, չվախենալով բազմաթիւ վտանգներից, որոնց նա կարող էր հանդիպել ձիւնալին անդունդներում և ահն նախապաշարմունքներից, որ տիրում են սեղական բնակիչ քիւրդերի մէջ, նախապաշարմունքներ, որոնք ամեն մի քաջութիւն արդեւ են հանդիսանում ալը նպատակի իրագործման: Գլխաւորաբար նրան չէ լաջողում իրականացնել իր ծրագիրը, ահն է բարձրանալ սուրբ լեռան գագաթը, չնայելով ահն բոլոր եռանդին որ նա գործ է դնում: Ալը անլաջողութեան գլխաւոր պատճառն է լինում բեռնակիր քիւրդերի ապստամբութիւնը, 4760 մետր բարձրութեան վրայ, մասամբ էլ Ֆիզիքական ահն թուլութիւնը որը նա զգացել է չնորհիւ Երևանի դաշտում տիրող անտանելի տոթին, մինչդեռ սարի վրայ ջերմաչափը ցուց էր տալիս մի քանի աստիճան 0-ից էլ ցած: Հեղինակը անկեղծ կերպով խոստում

վանում է, որ նախապէս չէր պատրաստուել ալըպիտի դէպքերի առաջն առնելու համար:

Ալընու ամենաչնչ համեկով մի չափնի բարձրութեան, համեմատաբար գագաթի բարձրութիւնից ոչ ահնքան էլ ցած (միայն 440 մետր տարածութիւն էր բաժանում նրան գագաթից), նա բաւականում է ալըտեղից ուսումնասիրել «Աւետեաց ախարհը» և վերադառնալ, ինքնիրան միտիթարելով որ գոնէ ողջ և առողջ դուրս է գալիս ալը վայրենի թէ բնութեան և թէ մարդկանց ձեռքից, թեթեւ սրտով և թեթեւ գրպանով, որի պատճառը նրա ուղեկիցների անտահման ազահութիւնն էր, որոնք, ինչպէս ուղում է հաւատացնել հեղինակը, մինչև անգամ պատրաստ էին նրան սպանելու, եթէ նա համարձակէր ընդդիմադրելու ալը վայրենիների պահանջներին:

Ալըքներին տիրում էր մի աւանդութիւն—ալժմ նա էլ կորցրել է իր նշանակութիւնը—եթէ Արարատի գագաթը անմատչելի է մարդկանց, դուրապատճառը լեռան զառիւթները չեն, ինչպէս ասում է հեղինակը, որոնք ընդհանրապէս մատչելի են, ալ կան զանազան կադմակի պատճառներ, օրինակ լաւալի հոսանքների վրալից անցնելը, բարձրութեանց վրալ օդի նստութիւնը, վերջապէս տատիլը

ցուրտը, որը անմիջապէս փոխարինում է արեւադարձի (tropicque) տաքութեան:

Ահա ալն զանազան պալմանները, որոնք միացած կանգնեցնում և չուսահատեցնում են բաղմաթիւ ճանապարհորդներին, որոնք սկսում են իրանց գործը ալդ հռչակած լեռան դաղաթիւն հառնելու մտադրութիւնով: Ահնու ամենալիւ ումանց չափողել է, չնայած խոշընդոտներին՝ բարձրանալ մինչև դաղաթիւ: Պ. Լեկլերք որը իր գրածքի մի զլուխը ամբողջապէս չատկացրել է մասնատրապէս գլխաւոր փորձերի նկարագրութեանը, մասնացոյց է անում պ. Ե. Մարկովի վրայ, որին չափողել է 1888 թւին օգոստոսի մէջ բարձրանալ ս. Սարի գագաթը և ի փշատակ իր ալդ չաղթութեան կանգնացրել է քարէ կոյտերից մի պիրամիդ 5 ոտնաչափ բարձրութեամբ: Գագաթ հասնելու համար նա գործադրել է երկու օր:

Ալդ հետաքրքրական հատորում պ. Լեկլերք չէ սահմանադիակել միայն զանազան պատահարների նկարագրութեամբ: Իր աշխատութեան մեծ մասը նւիրած է Մասիսի բնութեան և կենդանական կեանքի նկարագրութեան: Պակաս գիտական նշանակութիւնները չուեն նրա տաժ տեղեկութիւնները քիւրդ ցեղերի մասին, որոնց նա զխան է սկսած Արաղածից (Allahgaz) մինչև Բաղդատի և Հալէպի շրջակայքը (հիւսիսից հարաւ) և Ուրմիոյ լճից մինչև Անատոլիայի ուրերը (արեւելքից մինչև արեւմուտք):

Նա վերջացնում է իր գիրքը մի հետաքրքրական հալեացքով Հայաստանի և հակական հարցի վրայ: Գիրքը զարդարած է Արարատի գեղեցիկ նկարով, Կովկասի, Վրաստանի և Պարսկաստանի աշխարհագրական քարտեզներով:

Ե. ՄԻՆ.

ՊՐԻՄ, Ֆերդինանդ.—«Երկրագունդը, ծովերը և ցամաքները»: Պարիզ, 1892, գինն է 10 Ֆր.

Priem, Ferdinand.—La Terre, les mers et les continents
Paris S.—B. Boillière, 1892—Prix 10 fr.

Վերջերս լուս տեսան «Բնութեան հրաշալիք» անուն տակ հրատարակուող ժողովածուի երեք հատորը: Ալդ ժողովածուի Ա. հատորը նւիրած է անասունների կեանքին «La vie des animaux—par Sb. Brehm» որը ալմ

հրատարակում է ժողովրդին մատչելի գնով նաև ռուսերէն լեզուով: Երկրորդ հատորը նւիրած է մարդկային ցեղերի «Les Races humaines» նկարագրութեան. վերջապէս վերջի հատորը նւիրած է մեր երկրա-

գնդի Ֆիդիքական նկարագրութեան, թէն մի քանի գլուխներ նւիրւած են երկրագնդի զանազան շրջաններէ բուսականութեան և կենդանիներէ (Ֆլորա և Ֆաունա) նկարագրութեան:

Այս մեծ հատորը, որ զարդարւած է բաղմամբիւ նկարներով, անշուշտ պիտի բռնէ վաղեւուջ տեղ ժողովրդականացրած գիտական գրքերի շարքում: Հեղինակը աշխատել է ոչ թէ զանազան կտորներից կազմած մի անկապ ժողովածու տալ, ինչպէս բնդհանրապէս սովորութիւն է դարձել ժողովրդական ընթերցանութեան համար գրքեր հրատարակողներին մէջ, նրա դրածքը առաջին երեսից մինչև վերջին երեսը կրում է ինքնուրոշութիւն և թողնում է մի ամփոփ տպաւորութիւն: Բացի գրանից ալզ գրւածքից պարզ երևում է որ պ. Պրիմ շարունակ հետևում է իր մասնագիտութեան վերաբերեալ նոր հրատարակող հեղինակութիւններին. նա, եթէ կարելի է ասել, երկրագիտական գիտութեան վերջին խօսքը միայն ժողովրդականացրել է, բացի մի քանի ստատիստիկական տեղեկութիւններից, որոնք արդէն բաւական հին են և սխալ համեմատաբար վերջին հետազոտութիւններին: Չէ կարելի աննկատել թողնել այն պարզ ոճը որով նա պատմում է գիտութեան դժուարին տեղերը:

Առաջի մասում պ. Պրիմ տալիս է մեզ երկրաբանութեան պատմու-

թիւնը, ապա հաջադք է ձգում երկրագնդի և միւս երկնային մարմինների մէջ եղած չարաբերութիւնների վրա, վերջապէս մասնաւորելով իր նիւթը մանրամասն կերպով զրաււում է երկրագնդի զանազան տարրերի, ինչպէս մթնոլորտի, ցամաքների և ծովերի նկարագրութիւն: Ներսով, Հեղինակութեան ահալին մասը նւիրւած է երկրագնդի մակերևութի վրա շարունակ կատարուող փոփոխութիւնների և նրանց բնական պատճառների պարզաբանութեամբ: Շատ մատչելի կերպով բացատրում է թէ ինչպէս ջրի և երկրագնդի կարծր կեղևի տակ ամփոփւած հալւած տարրերի ազդեցութիւնների տակ առաջ են եկել ծովերի անվերջ անդունդները և միւս կողմից ահալին լեռնային չղթաները իրանց ձիւնապատ գագաթներով, Նոյնպէս մանրամասն տեղեկութիւններ են տրւում սառցարանների (լեւհեյք), հրաբուխների և երկրաշարժների մասին: Վերջապէս հեղինակը աչքի է անցնում զանազան ժառուրը, հանքերը և թանկագին քարերը, մասնացուց է անում նրանց բաւաջ գալու պատճառները և մի առ մի ցուց է տալիս նրանց չափութիւնները:

Դարձնում ենք հալ թարգմանիչների ուշադրութիւնը այս գրւածքի վրա, որը կարող է մի շարք ժողովրդական բրոշուրների նիւթ և աղբիւր լինել:

Լ. ՄԻՆ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՆԻՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Դատաստանի ամիս էր այս յունիս ամիսը, դատաստան հասարակաց կարծիքի: Եւ ահեղ էր այդ դատաստանը. բայց ոչ առաջին, ոչ երկրորդ և ոչ երրորդ անգամն է որ հասարակութիւնները զալիս են իրանց քւէն տալու յօղուտ մէկ կուսակցութեան, ընդդէմ միւս կուսակցութեան և ոչ միայն Թիֆլիսում, այլ և Երեւանում, այլ և Շուշիում, այլ և ուրիշ կենդրոններից շատերում: Ումն ենք հաւատում—ահա թէ ինչ հարցին է զալիս պատասխանելու ժողովուրդը ընդհանուր ընտրութիւնների ժամանակ: Նա սցլոտեղ մի կողմն է թողնում մասնաւոր խնդիրները, նա պատասխանում է այս ընդհանուր հարցին—ումն ենք հաւատում, ումն ենք հաւատ ընծայում:

Սա մի հատ հարց է, բայց բազմաբովանդակ է նա: Հասարակաց կեանքում չկայ ոչինչ որ աւելի դժւարութեամբ կարողանայ ձեռք բերել քան բազմանդամ հասարակութիւնների վտանգութիւնը. նոցա հաւատը ձեռք բերելը երբէք մի օրւայ, մի տարւայ գործ չի կարող լինել, նա կարող է արդիւնք լինել երկարամեայ գործունէութեան, մի գործունէութեան, որը իւր ոյժը ցոյց է տւել կեանքի բազմատեսակ պարագաների մէջ, մի գործունէութեան, որը արտայայտւել է խօսքով, գրչով, գործով և ժողովրդի բոլոր խաւերի և բոլոր անհատների քննադատութեանը մատչելի ձևով: Երկար տարիների ընթացքում հասարակութեան բոլոր խաւերը ականատես են եղել երկու ուղղութիւնների մրցմանը, նոքա ժամանակ են ունեցել փորձելու ամեն մէկի օգտակարութիւնը և փնասակարութիւնը: Այդ կռիւն մասնակից են եղել մոլոր, զաղափարի տէր

մարդիկ, հին ու նոր սերունդներից այն ամենքը, ովքեր որ և է չափով կոչումն են զգացել լուսաւորութեան և ժողովրդական բարօրութեան խնդիրներին մերձենալու. և եթէ այսօր ժողովրդի մի սուսար բազմութիւն հաւատով է վերաբերում զէպի մի կուսակցութիւն և իւր անվտանգութիւնն է յայտնում միւսին,—դա ինքն ըստ ինքեան մեր ժամանակայ հայոց կեանքի մէջ յառաջդիմութեան նշանաւոր յաղթութիւններից մէկը և նոյն իսկ գլխաւորը պէտք է համարել. և իբր այդպիսին՝ այդ երեւոյթը ջերմապէս ողջունելու արժանի է բոլոր լուսաւոր մարդկանց կողմից:

Ահա, խնդրի վրայ այս բարձրութիւնից զէպի վար նայելով միայն՝ մարդիկ կարող են լաւ ըմբռնել ողորմելիութիւնը այն ճիւղերի, որ խաւարամիտ, դատարկագորտ և փարիսեցի մարդկանց մահուլը արձակում է յառաջդիմական կուսակցութեան մէկը միւսի վրայ կնկնեող ընտրողական յաղթութիւնների առիթով: Եւ ոչինչ չկայ զարմանալու, եթէ ուղեղով և ոսկրով փտած այդ սերունդը, մի սերունդ, որ իւր ձայնը լսելի է կացուցանում միմիայն շնորհիւ իւր նմանութեանը դատարկ կարասին, ոչինչ չկայ զարմանալու, ասում՝ ենք մենք, եթէ այդ սերունդը ամեն տեսակ արդելքների է ուզում հնարել հասարակաց կարծիքի արտայայտութեան միջոցների դէմ: Բոլոր մութ մարդիկ վախենում են ընտրութիւններից, և մեր յետադէմ մամուլը այսօր ոչ մի բանից աւելի չի վախենում քան եթէ ժողովրդական ընտրութիւններից:

Երբ որ ներկայ ամսւայ հոգաբարձական-ծխական ընտրութիւնների հեռանքների վրայ կը նայէք մի աւելի քան երեսուն տարւայ յառաջդիմական շարժման պատմութեան տեսակից, այն ժամանակ աւելի ևս խորը կը զգաք թէ ինչ մեծած ոգիներից են բղխում յառաջդիմական կուսակցութեան յաղթութիւնների դէմ ուղղած թշնամական բանալիների յղաւոյցներն ու ճշաւոյցները և այն ճիգերը որ նոքա թափում են՝ բծեր և արատներ դրոշմելու այդ ընտրութիւնների բնաւորութեան վրայ... Այդ ամենը հասկանալի է, դոքա խեղդող խաւարամիտների և փարիսեցիների կարծեցեալ փրկութեան միջոցներն են, միջոցներ, սակայն, որոնք երբէք ոչ սքի փրկել չեն կարող: Այլապէս պէտք էր հերքել պատմութիւնը:

Թողած գլխաւորը, թողած այն առողջ ոգին, որը յաջողու-

Թիւնների է տանում՝ յառաջդիմական կուսակցութեանը, Թշնամի բանակները, երբէք չխրատելով ժողովրդի տւած դասերից, աշխատում են արգելք լինել ընտրողական դործին, իսկ երբ, չնայած իրանց տւած խորհուրդներին, ընտրութիւնները այնու ամենայնիւ կատարւում են, նոքա ամեն կերպ աշխատում են արատներ կպցնել եղած ընտրութիւններին, շարունակելով իրանց խնտրիզները ընտրողական դործերի զարգացման և կանոնաւորման դէմ:

Յայտնի է, որ այս վերջին 4—5 տարիներում, երբ Ներսիսեան հոգևոր զպրանոցի հոգաբարձութիւնը կառավարում էր դործերը հակառակ կանոնադրութեան, այսինքն առանց վերընտրւած լինելու, այդքան տարիների ընթացքում այդ բանակների երկու թերթերից և ոչ մէկը չէր պահանջում կանոնադրութեան պահանջների կատարումը: Պահանջում էր այդ միայն յառաջդիմական մամուլը: Բայց ահա այժմ, բարձր հոգևոր կառավարութիւնը յարգելով իւր իսկ սեփական օրէնքը, յարգելով նաև յառաջդիմական մամուլի արդարացի պահանջը, վերջապէս տնօրինում է ընտրութիւնը կատարել: Նև իսկոյն, բոլորովին սուտ տեղից, այդ մամուլը յայտնում է թէ ինքը վաղուց ցանկացել է որ ընտրութիւններ կատարւեն: Նև այդ ասում է նա, անամօթաբար, այսինքն ստաբար, ստախօսելով, քանի որ ամբողջ տարիների ընթացքում նա երբէք այդպիսի բան չէր պահանջել:

Նև այդ մամուլը շարունակում է իւր խաղը, պահանջելով որ ընտրութիւնները դոնէ յետաձգւեն մինչ սեպտեմբեր ամիսը: Նա այդ բանը յայտնում է մամուլի միջոցով, նա այդ կրկնում է աղերսական հեռագիրներով՝ Վեհափառին ուղղած: Բայց հոգևոր կառավարութիւնը, արդէն ճանաչած լինելով այդ կուսակցութեան խրատների և խորհուրդների արժէքը, ըստ արժանեոյն գնահատում է նաև նորա ներկայացուցիչների խնդիրքը, նա մնում է անդրդելի իւր վճռի վրայ. ընտրութիւնները կատարւում են: Նև կատարւում են ոչ այն կանոններով, որ նախօրոք մշակւած էին յետադիմականների ջանքերով, այլ յարմարւելով այն քննադատութիւններին, որոնց ենթարկւեցին այդ «կանոնները» յառաջդիմական մամուլի օրդանների մէջ (տես «Մուրճ» № 4):

Այդպիսով ուրեմն հակառակորդներին չաջողեց ընտրութիւն-

ների մասին բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան հրամանին արգելք լինել. այդ պարտութիւնից յետոյ՝ նոքա պէտք է մի այլ պարտութիւն կրէին, տեսնելով որ այդ ընտրութիւնները պիտի կատարէին ոչ իրանց խորհրդով մշակած կանոններով, այլ այն ձևով որ միակ նպատակաշարմարն է հասարակութեան բոլոր խաւերի կամքը ազատօրէն արտայայտելու համար...

Այդ պարտութիւնները նրանով նշանաւոր էին, որ մէկ կողմից լաւ դաս տրեց նոցա, ովքեր կարծում էին թէ շողորթութութիւններով և ծածուկ միջամտութիւններով հոգևոր իշխանութեան առաջ՝ կարող են չեզոքացնել հասարակութեան յառաջդիմական մասի և մամուլի ազդեցութիւնը. իսկ միւս կողմից հոգևոր իշխանութիւնը մեծ բարոյական վաստակ ունեցաւ, փարատելով հասարակութեան յառաջաւոր մասի և ժողովրդի կասկածները այդ իշխանութեան տրամադրութիւնների մասին:

Մնում էր հակառակորդներին ուրեմն հպատակել և ընտրութիւններին պատրաստել: Եւ մասնակցեցին իրանց ամբողջ ոյժով, եթէ միայն եղածը ոյժ կարելի է համարել: Քայց այժմ անհրաժեշտ էր կերպով ապացուցւած պէտք է համարել որ տեղիս քահանաները, որոնք կազմում են ծխականների, ուրեմն և ընտրողների ցուցակը և որոնց միջից նշանակւում են ընտրողական ժողովների նախագահները, զրեթէ ամենքը պահպանում էին մեր հակառակորդների կողմը: Կա ապացուցւած է բազմաթիւ դէպքերով, որոնք պատահել են զրեթէ բոլոր ընտրողական ժողովներում, և այդ հանդամանքը պակաս լոյս չէ սփռում մեր ժամանակի հոգևորականների կազմի վրայ, հոգևորականների, որոնց ապացուցւած օրինազանցութիւնները և չկամութիւնները համբար էին կազմում մեր հակառակ բանակների լրագրական խարդախութիւնների հետ: Այդ զեղծումները եղել են 1) կեղծ անուններ մտցնել ընտրողական ցուցակների մէջ և այդ կեղծ անուններով ձայն տալը ոչ ծխականներին (տասնեակ դէպքեր ս. Նշան եկեղեցում, յունիսի 3-ի վերընտրութեան ժամանակ): 2) Ոչ բոլոր ծխականներին ժողովին մասնակցելու հրաւիրատուն ուղարկելը, զիտենալով որ այդ հրաւիրւած ծխականները յառաջդիմականների կուսակից են (դէպք Զրկիսնեց եկեղեցու առաջին ընտրութիւններին, յունիսի 19-ին, ուր

քահանաներից ձկնի ծխականները հրաւիրւած չէին), 3) հրաւիրատոմներ ուղարկելը յառաջդիմականներին յայտնի կերպով համակրող ծխական ընտանիքների աջն անդամների անուններով, որոնք բացակայ են Քիֆլիսից և արդելելով որ նոյն ընտանիքների Քիֆլիսում ներկայ և չափահաս անդամները մասնակցեն, առարկելով թէ ընտրողական ցուցակում գրւած է ընտանիքի այլ անդամի անունը. (իմ աչքի առաջ կատարւած չորս դէպք Մողնու վերընտրութեան ժամանակ յուլիս 3-ին ¹⁾). 4) ընտրութիւնների օրը, ս. պատարադի ժամանակ, սուրբ բեմից քահանայի կողմից ընտրողական քարոզ կարդալը, թելադրելով ժողովրդին ընտրել այս ու այն (նոր-գարական) թեկնածուներին և անէծքով սպառնալը եթէ ձայն տան միւսներին (յառաջդիմականներին): Ղէսլքը պատահել է Զորաբաշի եկեղեցում:

Անկարելի է մի առ մի թւել բոլոր այն միջոցները, որ գործադրւած էին հոգևորականների կողմից յաղթութիւնը ապահովելու համար չետադէմ բռնակներին: Չանց չէր առնւած նաև ընտրութիւններից միայն մի կամ մի քանի օր առաջ իրանց հնազանդ նոր ծխականներ զրել տալը (բազմաթիւ դէպքեր Լուսաւորչայ եկեղեցում) կամ իրանց հնազանդ կարծւած նոր ծխականներ զրել տալը (նոյնպէս բազմաթիւ դէպքեր Էջմիածնեցոց եկեղեցում):

Մի քանի եկեղեցիներում նախագահող քահանաները, նկատելով որ յաղթութիւնը յառաջդիմականների կողմն է, պատրւականեր են որոնել նիստը փակելու ընտրութիւնը առանց հետևանքի թողնելու համար (դէպք Էջմիածնեցոց եկեղեցում, յունիսի 19-ին ²⁾):

¹⁾ Ի պահանջելն հարկի կարող ենք ներկայացնել այդ ապօրինի կերպով մերժւածների անուն-ազգանունները:

²⁾ Մի այլ դէպք, իմ աչքով տեսածը. Մողնու վերընտրութիւններին, յուլիսի 3-ին, հալը Նախագահը, սկսելով ընտրողական թերթիկները կարդալ և հէնց առաջին թերթիկի վրայ կարդալով ի թիւս երեք անուններ ի մի ոչ-ծխականի անուն, ասաց թէ «Նիստը փակում եմ»: Նիստը սակաւն չփակւեց ժողովականների բողոքի պատճառով, որոնք հասկացրին թէ նախագահի պարտքն է բոլոր թերթիկները կարդալ, ընտրութեան հետևանքները արձանագրել և արձանագրութիւնը ներկայացնել

Թէ ինչպէս էր իրան պահում հակառակ մամուլը ընտրութիւնների ժամանակ, ինչ միջոցների էր դիմում իւր հակառակ կուսակցութեան վրայ արատներ դրոշմելու, այդ ամենը մենք մի կողմն ենք թողնում, մանաւանդ որ զորանով նորա վաստակածը ոչինչ էր և ընդհանուրի արհամարհանքը նորա բաժինը եղաւ: Այդպիսի ստոր միջոցներով թերեւս կարողանային հակառակ բանակները մի բան վաստակել, եթէ միայն ժողովրդի ձայների մեծամասնութիւնը ճիշտը չլինէր. թերեւս զեղծումները կարողանային մեծ դեր կատարել, եթէ մօտաւորապէս հաւասար բանակներ իրար հանդէպ կանգնած լինէին, և եթէ խնդիր վճռողը ամեն եկեղեցում մի քանի հոգով մեծամասնութիւնը լինէր: Սակայն այդ այդպէս չէ, և ոչ մի կունստշտիւկ, ոչ մի զեղծում չէր կարող դիմանալ ձայների այն առաւելութեան հանդէպ, որ բարեբախտաբար վաստակել է յառաջդիմական կուսակցութիւնը, և վաստակել է «հալալ աշխատանքով»:

Մեր ընթերցողների առջևն ենք դնում մի ցուցակ, որի մէջ նշանակւած են, թէ ամեն մի եկեղեցում, որ կուսակցութեան թեկնածուներից ամենից շատ ստացածը որքան ձայն է ստացել: Պաշտօնական աղբիւրներից քաղած չլինելով, այդ թւանշանները սակայն մօտաւորապէս ճիշդ պատկեր են ներկայացնում ¹⁾:

* Վանքի մայր եկեղ. յառաջդ. 103, պահպ. 70

* Մոզնու ս. Գէորգ եկ. ²⁾ » 101 » 78

սրբ. առաջնորդին, որին և պատկանում է առաջին ինստանցիայում վճռել թէ, կանոնների համաձայն, ոչ-ծխականները ընտրելի են թէ ոչ:

¹⁾ Ատողով նշանակւած եկեղեցիների անուանները ցույց են տալիս որ միայն յառաջդիմականների թեկնածուներն են անցել. մինչևս (—) նշանակւածները՝ որ միայն պահպանողականներ են անցկացել. նշան չունեցողները՝ որ ընտրւածների մէջ կան երկու կուսակցութիւնների պատկանողներ:

²⁾ Դա իսկ և իսկ այն եկեղեցին է, որի ծխական Արքար Յովհաննիսեանը, «Արձագանքի» խմբագիրը, վերջին ժամանակներս երկու անգամ ընտրողական Զարգ կրեւուց լիտու, ալս անգամ չէր համարձակւել ոչ դնել իւր թեկնածութիւնը և ոչ իսկ երեւալ ընտրողական ժողովում, ոչ 19 ին չունիսի, ոչ 3 ին չունիսի, իւր հոգու համար միսթարութիւն որո.

Զիզրաշէն	»	55	»	60
* Կաթողիկէ ս. Գէորգ	»	117	»	43
* Քամոցենց	»	66	»	15
— Բեթղէհեմ ս. Ասուածածն.	»	10 (?)	»	37
Ս. Սարգիս	»	35	»	35
* Ս. Մինաս	»	45	»	4
* Լշմիածնեցոց	»	117	»	43
* Նորաշէն	»	50	»	24
* Շամքոռեցոց ս. Ասուածն.	»	69	»	20
— Զորարաշի	»	17	»	35
* Ս. Նշան	»	68	»	29
* Հրեշտակապետաց	»	41	»	3
— Ս. Լուսաւորիչ	»	20 ¹⁾		33
Վերայի ս. Խաչ	»	20 (?)		20 (?)
— Զուղուրէթ	»	5 (?)		20 (?)
— Կուկիոյ ս. Ածածն.	»	9		30
Թանգոցենց ս. Ածածն.	»	30 (?)		30 (?)
* Նաւթլուղի	»	38	»	1
* Ս. Կարապետ	»	89	»	26
* Քարափի ս. Գէորգ	»	17	»	—
Զրկինենց	»	36	»	33
		1158	»	689

Նկատեցէք որ պահպանողականները կարողացել են յաջողութիւն ունենալ միմիայն համեմատապէս սակաւ ընտրողներ ունեցող եկեղեցիներում, իսկ երկրորդ, որ աւելի նշանակութիւն ունի, յառաջդիմականները բոլոր եկեղեցիներում ունեցել են առ առաւելն 1158 ձայն, պահպանողականները առ առաւելն 689 ձայն, ուրիմն առաջինները ունեցել են մօտ 63⁰/₀, երկրորդները 37⁰/₀ բոլոր ընտրողների, եթէ հաշի առնելու չլինէնք այն սակաւաթիւ ընտ-

նելով «Մուրճի» խմբագրի ծխախոտի պատմութեան մէջ, իբր արժանի նիւթ «Արձագանքի» որոտընդոտ հրապարակախօսութեան !

¹⁾ Զառաջիմականները, թւով մօտ 20 հոգի չմասնակցեցին :

րողներին, որոնք իրանց ձայները տւել են կուսակցական թեկնածուների ցուցակներից դուրս անձերին ¹⁾։

Եւրեմի, չնայած որ արտաքին հանգամանքները ամբողջապէս յօգուտ պահպանողականների են ներգործել, Ֆակտը մնում է Ֆակտ, որ ընտրողների ահագին մեծամասնութիւնը յառաջդիմականների կողմն է եղել և դեռ աւելի քան այդ եղաւ 1893 թւականի ընտրութիւններին, տեղակալութեան օրերով, և կամ կաթողիկոսական թեմական պատգամաւորի ընտրութիւններին 1892 թւականին։

Ահա մերկ իրողութիւնը, ահա և ասպցոյցը այն բանի, որ յառաջդիմականների յաղթութիւնները առանձնակի երևոյթ չեն, այլ օրդանապէս կապած են հասարակաց կարծիքի վարճացման հետ։ Արագրական սուտերը, չափազանցութիւնները, Ֆակտերի աղաւաղումները, անւանարկութեան փորձերը, հեղաթիւրութիւնները և այլ և այլ կեղծիքները, — թող այժմ համոզւեն որ լուրջ և շիտակ մամուլին հետևողների վրայ ոչ միայն ներգործութիւն չեն կարողացել անել, այլ ընդհակառակը՝ աճեցրել են յառաջդիմականների ազդեցութիւնը։

Եւ այդ՝ մեծ բարոյական մխիթարութիւն է և գրաւական յառաջդիմութեան նաև այսուհետև։

ԱՌԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ

¹⁾ Ինչպէս որ կան սակաւաթիւ ընտրողներ, որոնք իրանց քւէն տւել են ամեն մի կուսակցութեան առաջին կանդիդատներին, նույնպէս էլ եղել են ընտրողներ, որոնք աւել են իրանց քւէն կուսակցական թեկնածուներից դուրս անձերին։ Աղալիսով առաջինների թիւը մօտաւորապէս հաւասար ընդունելով երկրորդներին, կը ստանանք որ թիֆլիսի բոլոր եկեղեցիներում ընտրութեան մասնակցածների թիւը եղած է 1158+689 կամ շուրջ 1850 հոգի և ոչ աւելի։

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Մ. ՄԵԼԻՔՈՒՄԵԱՆՅՈՒ

ՄԵՂՐԻ ԳԻՒՂԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սրենեայ Գեներալ գաւառի գիւղերից մէկն է Մեղրին։ Գաւառը ալժմ «Գիւնէլ-մահալ» պարսկերէն անունն է կրում։ Գիւնէլ մահալի 23 գիւղերից ամենամեծն է Մեղրին, որը ունի երկու հարիւր տուն հալ բնակիչներ։ Հին ժամանակ Մեղրին երեք թաղերի էր բաժանւած՝ Մեծ թաղ, Միջին թաղ և Փոքր-թաղ։ Ներկայումս միայն Միջին և Փոքր թաղերն են մնացել, որոնց մէջ տեղաւորւած են բնակիչները։ Մեղրիում և սահմաններում կան չէն և աւերակ եկեղեցիներ, որոնցից մի քանիսի մօտ կան գիւղերի աւերակներ։ Միջին թաղը (ալժմ Մեծ-թաղ է կոչւում) մի ձորի մէջ է երեք կողմից պատած բարձր սարերով, որոնց դազաթերի վրա հին ժամանակից մնացել են եօթը բուրգեր, որոնց մէջ մի ժամանակ ապաստանում է հղել Մեղրիի ժողովուրդը Պարսից արիւնհեղուծ իւններից ազատ մնալու համար։ Փոքր-թաղը չինւած է մի սարի լանջի վրա։ Երկու թաղերի գիւղքն էլ զառիւլւ է։ Տները չինւած են ալնքան մօտ, որ մէկի տանիքը միւսի համար բակի տեղ է ծառայում։ Ուղիղ փողոցներ չկան, ծուռն են և նեղ։ Տեղ տեղ ալնքան նեղ են, որ երկու մարդ իրար հանդէպ զալուց մէկը ստիպւած է լինում լետ դառնալ, եթէ չի ուզում պատերին քսւել։ Փողոցները անմաքուր են։ Այս ու ալն տեղ պատահում են սասկած հաւերի և կատուների դիակներ և ուրիշ շատ աղտեղութիւններ։ Տները առանց բակերի են և չինւած լինելով գոմերի նկատման, որոնք տարաւ ընթացքում չեն մաքրւում, չի կարւում գիւղից զարչահատութիւնը, որ շատ է մեծւում բնակիչների առողջութեանը։ Մաքրութեան վրա վերահսկողներ չկան։ Մտաւաճառները ամենալն աղատութեամբ իրանց մտացու կենդանիները մորթում են գիւղի հրապարակում, արիւնը և փորոտիքը թափում ուր հասնում է, որից նոջնպէս զարչահատութիւն է բարձրանում, մանաւանդ տաք եղանակին։ Մեղրիի օդը և ջուրը առողջարար չեն։ Ամեն տարի անպակաս են զանազան հիւանդութիւններ, որոնցից Մեղրեցուն աւելի մտերիւմ են ջերմախտն ու աչքի ցաւը, որոնք

գարնան վերջերից մինչև աշնան վերջերն են տևում.—Մեծ և փոքր թագերում երկու հատ եկեղեցիներ կան՝ Ս. Աստածածնի և Յովհաննու-Մկրտչի։ Ս. Աստածածնին Մեծ-թաղումն է, որը վկայում է գիւղի վաղեմի փառքը։ Նա չինւած է բաւական ընդարձակ և բարձր. ներսի կողմից մի մասը ներկւած է զանազան գոյներով։ Գմբէթը շատ բարձր է և չինւած է թրծած աղիւսից։ Զարդարանքի և անօթների կողմից աղքատ է, բայց ունի մի քանի հազար ուռբլի դրամագլուխ, որ բաժանւած է գիւղացիներին տոկոսով։

Մեղրին ունի մի եկեղեցական-ծխական երկդասեան դպրոց, որ հիմնւած է 1882 թւին։ Դպրոցում ուսանում են երկու թաղերի ութ տարեկանից վեր բոլոր երեխաները երեք ուսուցչի դասաւանդութեամբ։ Նրկու տարի է, որ տղայաց բաժանմունքին կից բացւած է և օրիորդաց բաժանմունք, որտեղ սովորում են գիւղի օրիորդների մի փոքր մասը միայն մի ուսուցչուհու դաստիարակութեամբ։ Մեր ուսումնարանում ուսումը սահմանափակ է տրւում. սովորեցնում են շատ առարկաներ, բայց բոլորն էլ թերի, աջնպէս որ ուսումնարանի դասընթացքը անցնելուց լետոյ աշակերտը շատ քիչ մտաւոր պաշար է հաւաքում իր գլխի մէջ, որը շուտով մոռանում է։ Ուսումնարանը ունի և մի գրադարան, որը չէ ծառայում իր նպատակին։ Գրադարանի գրքերը խնամքով պահւում են պահարանի մէջ, երեկ չփչանալու համար։ Ամառային արձակուրդներին աշակերտները բոլորովին կտրւած են ուսումնարանից և ուսուցիչներից, և որովհետեւ գրքեր չեն տալիս, նրանց ընթերցանութեամբ պարասուելու չեն սովորեցնում, ալդ պատճառով ուսումը չէ ունենում նրանց վրա։ Այն ազդեցութիւնը ինչ որ սպասւում է, որով ուսումնարանը չէ արդարացնում մեր հասարակութեան նրա վրա։ Ղրած լուսերը, որը իր փրկութիւնը միայն ուսումնարանից է սպասում։

Ուսումնարանին չատկացրած են մի քանի հողերից, արօտատեղերից, հասարակական կշռից և մոմավաճառութիւնից ստացւած արդիւնքները։ Ուսումնարանը ունի և մի քանի մանր աղբիւրներ։ Մեր ուսումնարանի տնտեսական դրութիւնը թէև ապահով չէ, բայց և աջնպէս նա կարողացել է, տարիների ընթացքում խնայողութիւն դործ գնելով անհրաժեշտ ծախքերի մէջ, մի փոքր դրամագլուխ կազմել, որը ալժամ բաժանւած է հասարակութեան մէջ տոկոսով։

Մեղրին ունի երեք քահանայ, երկուսը Մեծ և մէկը փոքր-թաղում։ «Օրինակելի» է Մեծ-թաղի երկու քահանաների վարմունքը։ Նրանք ոչ մի կերպ չեն հաշտւում իրար հետ։ Նրանցից մէկը ճեմարանաւարտ է, միւսը «իւր նման»։ Քահանաների կամ տիրացուների մօտ իր կրթութիւնը առած։ Զարմանալի է, որ ով ուրիշ միջոցներով չի կարողանում իր ասորութեամբ զտնել, ձեռք է մեկնում քահանայութեան աստիճանին։ Մեր երկ-

րորդ քահանան էլ ամեն միջոց փորձել և որոշել է, որ միայն քահանա-
լութիւնը կապահովացնէ իր վիճակը: ԳԺԼար չէ ուրեմն հասկանալ թէ
որքան է օգտուում ժողովուրդը աղբյւրի քահանաներից... Բայց չեղեցալ,
խօսքս մեր դիւղի մասին է:

Մեզրիի հասարակութիւնը նիւթականապէս աննախաճեղի, մինչև
անգամ ամենաողորմելի դրութեան մէջ է: Նրանք բոլորը, առանց բացա-
ռութեան, պարագլուում են երկրագործութեամբ, մասամբ էլ շերամապա-
հութեամբ և աղեկգործութեամբ: Երկրագործութեան համար նրանք շատ
քիչ հող ունին, որ ընկած է երկու թաղերի միջով հոսող գետի աջ ու
ձախ ափերին: Յանքսը բամբակն է, որի մշակութիւնը ծանր աշխատանք-
ների է պահանջում: Գարունը բացւելուն պէս Մեզրեցին առնում է իր
ղործիքները և արտերի ու աղիների ետևից է ընկնում: Նա կարկատում
է փուլ եկած պտտերը, հանում է առուները, աւելորդ ծառերն ու բույսերն
է կտրատում, ցախերն է հաւաքում, վարում է, ցանում է և ալն: Աղ-
բոլորը անում է նա իր միակ լոյս—բամբակի արդիւնքը չաջողացնելու
համար: Բայց ճրքան է նրան չաջողում աղի: Ամբողջ գիւղում միայն եր-
կու-երեք տներ կան, որոնց արդիւնքը կը բաւականացնէ նրանց ծախքե-
րին, եթէ լաւ տնտեսութեամբ գործադրեն: Ընդհանրապէս վերցրած Մեզ-
րեցիներից ոչ մէկը չի վերցնում ալնքան արդիւնք, որով կարողանար իր
ամենամանրամեջտ կտրիքները հոգար Հողը ալն չէ մնացել, ինչ որ եղել
է շատ տարիներ առաջ, (երբ ժողովուրդը համեմատաբար քիչ է եղել) ալ
պակասել է: Արտերի միջով հոսող գետը վերջին տարիներում դարնանը
չաճախ մեծ հեղեղներ է բերում և, որովհետև արտերի և գետի դիրքը հա-
ւասար է, չեղւելով իր ընթացքից հեղեղում է շատ արտեր և տեղը լցնում
անթիւ մեծ ու փոքր քարերով: Տարեցտարի աւերւելով ալժմ մի սրտա-
շարժ տեսարան է բացւել վարկահողերի մէջ: Մի քանի տարի առաջ
կանաչին տուղ արտերի տեղ ալժմ միայն քարեր են երևում, որոնց մաք-
րելու համար Մեզրեցին ոչ ժամանակ և ոչ կարողութիւն ունի: Միւս
կողմից հողը ամեն տարի վարւելով բոլորովին ուժից ընկել է և չի տա-
լիս ալն արդիւնքը, ինչ որ մի քանի տարի առաջ էր տալիս: Վարձես
բնութիւնը դէմ է դրել իր պատահաճները Մեզրեցիներին բոլորովին աղ-
քատացնելու համար: Ամեն տարի չարունակում են տեղական բարբառով
«չիրա» և «ափաթ» կոչող բամբակի հիւանդութիւնները, որոնք քիչ չեն
մնասում երկրագործին: Շիրան մի ալնալիսի չտակութիւն ունի, որ բամ-
բակի բույսի վրայ երեւալուց ճնշում է նրան և արդելում աճելու: Չիրան
բույսի վրայ երևում է բարձր կաշող հիւթի նման անթիւ մանր մանր դե-
ռուներով, որոնք մոծակի փոքր տեսակին են նմանում: Ափաթը ալն
չտակութիւնն ունի, որ նրանով հիւանդացող բամբակաբույսի տերեւները,
ծաղիկները և զեռահաս կոկոնները թափւում են, և շատ անգամ բոյսը

չորանում է: Այդ հիւանդութիւնների դէմ Մեղրեցիք ոչ մի միջոց գործ չեն դնում:

Ամեն տարի Մեղրեցիք իրանց անասունների աղբը արտերն են տանում հողը պարարտացնելու համար, որով կարողանում են պահպանել հողի քիչ թէ չատ արդիւնաւէտութիւնը: Զրի առատութիւնը նույնպէս մեծ դեր է կատարում հողի արդիւնաբերութեան մէջ: Ամառը շաքաթական երկու անգամ արտերը ջրում են:

Շերամպահութիւնը կարելի է ասել չաջող արդիւնք է տալիս, բայց թթենիների քշութեան պատճառով մեծ քանակութիւն չէ ստացւում: Ագգեգործութեամբ պարապւում են միայն տնային պէտքերի համար գինի ստանալու համար:

Մեղրիի հողը շատ պտղատու է: Խնձորի, տանձի, դեղձի, ծիրանի, սալորի, թթի, նռան, սերկելիլի, կեռասի, բալի, թզի, ընկուզի շատ ընտիր տեսակները կան, որոնք առատ բերք են տալիս: Նուաճ երբեմն լինում է երեք ֆունտ ծանրութեամբ, դեղձ մի և անկի ֆունտ ծանրութեամբ: Պարտէզի մրգերից սեխը, ձմերուկը և վարունգը առատութեամբ են ստացւում: Պտուղները չեն ծախւում, այլ շուալլութեամբ ուտում են, որոնք աւելացնում են ջերմախտի հիւանդութիւնը: Մեղրեցուն հազարուոր ծախքերի համար փող բերողը միայն բամբակն է, որը շատ քիչ քանակութեամբ է ստացւում հող չլինելու պատճառով: Ընդհանուր աղքատութիւն է տիրում գիւղի մէջ: Բնակիչների մեծ մասը պարտքերով է ծանրաբեռնւած, որոնցից ազատւելու ոչ մի միջոց չէ մնացել: Աղքատ դասակարգը տարեցտարի զրկւած է իր հողերից, որոնք հարուստների ձեռն են անցնում պարտքերի և ծանր տոկոսների տեղ: Վերջիններս ժողովրդեան «աչք են տալիս լոյս չեն տալիս»: Նրանք իրանց հանգստութեան համար իրանց հողերը, որոնցից մի ալնալիս օգուտ չէ ստացւում, իրանք չեն վարում, այլ տալիս են աղքատներին, որոնք աշխատում են առանց վարձատրւելու: Աղքատը վերցնում է հարստի հողը, վարում է, ցանում, պահում-պահպանում, տալիս լիսին ստացւած արդիւնքի կէսը ստանալու համար, բայց տեսնենք թիւ է մնում նրան: Նրան հարկաւոր է փող իր ընտանիքը կերակրելու մինչև բամբակի հունձը, և նա դիմում է իր պարտնին: Վերջինս տալիս է նրան մի գումար ալն պայմանով, որ բամբակը հաւաքելուց լիսող աղքատը իր մասը նրան տալ, որի համար նա տալիս է բամբակի իսկական գինի կէսը: Աղքատը շատ էլ ուղում է չտալ, բայց ընկճւում է կարիքի առաջ և ակամազ համաձայնւում: Այդպէս շատերը զուր բամբակը արտից չհաւաքած՝ ուտում են նրան, իսկ տարեկան լիս ստիպւած են լինում դարձեալ պարտնին կամ նրա նման մէկին դիմել մուրհակով պարտք վերցնելու: Շատ հարուստներ աղքատիսով պարտական են դարձել շատերին և նրանցից լիսել միակ աշտը կամ ալիւն: Աղքատ

դասակարգը աչնքան խղճալի դրութեան մէջ է, որ իւր հոգսերի մէջ ընկղմած՝ բոլորովին խորթացել է, և հասարակական ոչ մի խնդրին չի խառնուում.— ըսկի նրա կարծիքը հարցնող էլ չկալ։ Առաքարէզը դարձեալ հարուստներին է մնում իրանց շահերի համաձայն կարգադրել ամեն բան։

Մեղրեցիք ցորեն չեն ցանում, ալ ուրիշ գիւղացիներից են առնում, որոնք իրանք բերում են Մեղրի և հասարակական կշռով ծախում։ Հարուստը ալդտեղ էլ է խոչնդոտ հանդիսանում աղքատին։ Վերջինս մօտենում է ցորեն ծախողներին, հարցնում է ցորենի գինը, պատասխան է տալով, որ բոլոր ցորենը միասին ծախած է մի մարդու։ «Ո՞վ է ալդ մարդը, որ բոլորը գնել է—մտածում է աղքատը—Տէր Աստած, ինչ դրութեամբ մի քանի ուսուրի ևս դտել ընտանիքիս համար հաց առնելու, աչն էլ չեն թողնում»։ շուրջը նաեւում ասում է նա. բաւց նրա վրալ ուշադրութիւն դարձնող չկալ. «էլի ալդ անգութներից մէկը կը լինի» կրկնում է ինքն իրան և խոր հառաչում։ Ալդպէս աղքատ դասակարգը շատ անգամ ալդպիսի հանգամանքների հանգիպելով, ստիպւած է լինում հարստից առնել իրան հարկաւոր ցորենը աւելի թանգ գնով։ Հարուստների մէջ սովորութիւն է դարձել ալդ։ Շատ անգամ նրանք վերատերով ցորեն ծախողների առաջն են դնում և աչնտեղ առնում ցորենը, իսկ լետու թանգ գնով աղքատներին ծախում։ Ալդպիսի հանգամանքներից աչն է առաջացել, որ Մեղրեցիք նախանձում են միմեանց չաջողութեանը և ուրախաւում միմեանց դժբաղդութեանը, որովհետեւ աղքատը իւր հարեան հարստից օգտի փոխարէն մնաս է կրում։

Ասացինք, որ Մեղրեցին ծանր աշխատանքներ է կրում բամբակի մշակութեան մէջ. բաւց իւր դառը քրտինքով ստացած բամակը նա կարողանում է արդեօք լաւ դնով ծախել։ Մեղրեցիների մէջ չկալ միութիւն, մէկը միւսի հետ կապ ունենալ չի սւղում, ամեն մէկը ստանձնացած է իւր գործը տեսնում, և միմեանց ջգրու բամբակի գինը է ժանացնում են շուտ ծախելու համար։ Նրանք իրանց մնասում են առանց ալդ հասկանալու։ Վերջին տարիներում գիւղի տանուտէրը կամենալով հասարակութեան շահերի պաշտպան հանդիսանալ, չալտարարում է մի ալդպիսի բան. «Ո՞վ ոք համարձակել տանուտէրի որոշած գնից պակասով ծախել իւր բամբակը, կենթարկել տուգանքի»։ Շատ բարի. դովելի գործ։ Բաւց արդեօք ալդպիսի չալտարարութիւն անելուց լետու ինչ միջոցներ է տրում աղքատ դասակարգին, որի ալդրուտի միակ չուը իւր բամբակն է, և որը չծախել չի կարող։ Նթէ, հարկաւոր է մտածել հասարակութեան բերքը լաւ գնով ծախելու, հարկաւոր է և նոյն հասարակութեան դրութեամբը հետաքրքել, եթէ ոչ դուրս չը գալ, որ պ. տանուտէրը ալդպիսի չալտարարութեամբ կամենում է իւր բամբակի գինը բարձրացնել։ Հոգ չէ, կասն, թող պարտք վեր առնեն հարուստներից, թող քիչ էլ տոկոս աան։

թող իրանց աչքի լուս մխակ արտը կամ աչքին գրաւ դնեն: Ա՛խ աչդ անգութները... որտեղ չեն նեղում աղքատ դասակարգին:

Ենչպէս ասացի, մեր եկեղեցին և ուսումնարանը իրանց փողերը բաժանել են ժողովրդին: Աչդ փողերի համար ժողովուրդը տալիս է 12 տոկոս: Գալիս է հաշւետեսութեան օրը, կարդացում են պարտականների անունները: Գուրս է գալիս, որ բոլորն էլ որոշ չափով պարտք ունեն, բացառութիւն չեն կազմում և հարուստները: Երբ որ բոլորի անունները լսում է աղքատը, դարմանում է տեսնելով, որ մնալ ինքը չէ որ պարտք ունի, նա իրա անւան հետ լսում է և հարստի անունը, որի պարտքը աւելի շատ է քան իրանը. ինքն իրան հարց է տալիս՝ «Լիբախուր ինչո՞ւ պետք է պարտք ունենալ, չէ որ նա հաղարներով ցրել է ինձ նմաններին, որոնցից մեծ տոկոսներ է ստանում», մինչև անգամ բալետական կարեկցութիւն է զգում դէպի ալնալիսին: Բալց խարւում է: Խեղճը չգիտէ, որ նոյն գումարը, որը հարստի անւան դէմ է գրւած, և որ նա վերցրել է 12 տոկոսով, հէնց իրան կամ իր նման մէկին տւած է 20—24 տոկոսով: Աչդ աչկա՞ս է, աչո: Մեր հարուստները աշխատանքի աչդ աղբւրին էլ են դտել, և ի՞նչ կասէք, որ շատ անգամ եկեղեցական կամ ուսումնարանական փողից աղատ գումար չի լինում դիմող աղքատին տալու համար, շատ անգամ էլ ուղղակի մերժւում են. իսկ հարուստները հեշտութեամբ կարողանում են հարկւրներ վերցնել ուրիշին տալ:

Ապրուստի ամեն միջոցից զրկւած լինելով, մեղրեցիները սկսել են պանդխտել օտար քաղաքներ, ծառայութեան մէջ մտնել և ծանր աշխատանքներով փող աշխատել իրանց պարտքերը տալու և ապրուստը հոգալու համար. բալց ի՞նչ կը լինի մի ժողովրդի զրութիւնը, որը ի՛ր բաղղը պանդխտութեան մէջ է որոնում:

Տեսեսական աղքատն անապահով դրութեան մէջ լինելուց չհաղ, Մեղրեցիներին հարկաւոր է չափաւորել իրանց ծախքերը, բալց զրանք աչդ չեն անում: Շռալութիւնը և փարթամութիւնը ընդհանրացած է: Նիթէ մինչև ալժմ բաւականանում էին հասարակ չիթէ հագուստներով, ալժմ չալն ու մետաքսն են չիթի տեղը բռնել. իրանց հայրերին անձանօթ ոսկէ մատանիները, ապարանջանները և օղերն են լուս ընկել, տրեխ ու մաշիկները պապղռն կօշիկներին են փոխւել, բրդէ ձեռագործ չուխաները մահուգէ կտորներին են տեղ տւել, կաւէ և պղնձէ ամանեղէնները լախճապակիալ և ձեռապակեալ ամանների են փոխւել, փալտէ հասարակ գդալները արծաթէ են դարձել, և ալ հաղար ու մի փոփոխութիւններ, որոնք նրանց մեծամեծ պարտքերի տակ են դրել: Կանանց մէջ արդէն ընդունւում է եւրոպական փետրաղարդ գլխարկներ ծածկել: Հաւանական է, որ շուտով կորսէան ու տիւրնիւրն էլ մէջ կընկնեն, որովհետև Մեղրեցիք հա-

ւատարիմ հետևողներ են «քաղաքներում հնացած, բալց իրանց համար ղեռնոր» մողակին:

Եթէ կը շարունակէ մեղրեցիների աշխատանքը ղրութիւնը և անտարբերութիւնը, չոյս կալ, որ կարճ ժամանակում նրանք պարտքերով ամենահարուստը կը լինեն: Աստուած ինքը մի բարեփոխութիւն մտցնի նրանց մէջ, եթէ ոչ կորած են:

Վաղնոց հարկաւոր էր մեղրեցիներին դիմել կառավարութեանը և հողը առատ մի տեղ ստանալ բնակիչների մի մասը տեղափոխելու համար, որպէս զի մնացածին կարելի լինէր բաւականացնել եղած հողով:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՍԵՒ ԾՈՎԻ ԱՓԵՐԻՑ

Յ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

III

Դեռ էլի չարունակում է հալը գաղթել իր հայրենիքից. մի գլուխ չոր գաղթականներ են գալիս Անատոլիական ասիերից դէպի մեր Վովկա-սեան ավերը:

Եթէ ճիշդ է մասամբ, որ այս վերջին տարիներս եկողների գաղթե-լու պատճառներից մէկն էլ, դուրսէ իրանցից առաջ եկած, իրանց միւս հայրենակիցների գալն և նրանց տնտեսական ապահովութեան մասին հայրենիքում տարածւած լուրերն են, բաւց և աչնպէս չի կարելի ընդու-նել որ աչնքան մարդիկ, հարկւրաւոր ընտանիքներ միևնոյն ալդ լուրերից լափշտակւած՝ տունը տեղը ձգած, օտարութեան և պանդխտութեան զիմեն, էլ երբէք հայրենիքը չդառնալու մտքով: Միթէ աչնքան հեշտ է անցով-մուցով անել աչն ամենը, ինչ որ աչնքան խոր և անջնջելի կերպով տպաւորւած է մարդու սրտի մէջ, Հայրենիքի սէրը աչնքան էլ վերացա-կան գաղափար չէ, ինչքան գուցէ իբրև գաղափար կարող է նա շատերին երևալ: Իսկ գիւղացու, իսկ երկրագործի համար հօ ալդ սէրը արդէն կար-ծէք բնական երեւոյթ լինի. աչնքան մօտիկ է նրա սրտին: Այստեղ է իր տունը, միակ տեղն է, ուր նրան սիրում ցաւակցում են և ուր մտնելիս՝ մի առ ժամանակ գտնէ մոռանում է իր քաշած գառնութիւններն ու մխի-թարում է իր կոտրած սիրտը: Այստեղ է և իր հողը, որ նրա հայրերի աշ-խարհի բոլոր տարրերի մէջ գուցէ միակն է, որ չէ հարստահարում, չէ թաւ-նում նրան, չէ խլում նրանից նրա արդար աշխատանքը: Միթէ դրանից չետոյ կարծող է նա դրանցից բաժանուել: Իսկ ձիգ դարերն հօ աւելի են սըր-լագործել նրա ալդ սէրը դէպի իր սրտի սիրած աշխարհը, դէպի իր հա-րենիքը: Գարեւր ընթացքում հայրենի երկրի սէրը ծոր-ծոր կաթել է նրա սրտում, քաղցր ու անմոռանելի չիշտութիւններ թողնելով նրա սրտի խորերում և նրան անքակտ ու անբաժան կերպով կապելով իր մալը երկ-

րի հետ... Եթէ մի մեծ պատճառ չլինէր, եթէ մի թշառութիւն չլինէր, ո՞վ կը թողնէր իր տունն ու տեղը, իր մայրենի երկիրը ու կը ընկնէր օտարութիւն: Ինչքան որ հալի համար տուած են, թէ բաղդախնդիր է, արկածախնդիր ոգի կալ նրա մէջ—բայց դա սուտ է, հաւատալու բան չէ: Ցաւ չունենար, թշառութիւն չլինէր, նա երբէք չէր գաղթի իր երկրից: Անցէք, ման եկէք Ան ծովի անբողջ կովկասեան ավերով. տեսէք թէ ինչ կիմանաք. չեմ կարծում, թէ գտնէք մէկին, որ կարօտով չլինէր իր հայրենիքը, իր ծնած տեղը: Մէկը իր չափնի երկրի աղբիւրներն է գոլում, միւսը գեղեցկութիւնը, մի ուրիշը իրանց տեղի բարձր լեռնատուն ու առողջ գիրքը: Ինչ ասեմ, ամեն մէկի սրտի մէջ մի բան կալ մնացած, որ աչքան խոր ու անջնջելի տալաւորութիւն է թողել նրանում, որ երկար տարիներից չետու, նոյն իսկ լաւ տեղերում ընկնելուց ու նիւթապէս լաւ վիճակի մէջ լինելուց չետու անգամ,—էլի չիւտում է, մտքիցը չէ գնում: Թշառութիւնն է, որ նրան բերում է օտար ավերք. թէ չէ միթէ նա աչքան շուտ կը մոռանար նրան, կը հեռանար իր երկրից: Դժբաղդաբար հայրենի երկրի թշառութիւնը կալ ու կալ վերջ չունի: Հալը գըլուխը կորցրել է նեղութիւններից. էլ հայրենի երկրի ոչ մի չիւղութիւն, ոչ մի չիւտակ ու սրբութիւն չէ կարողանում նրան կանգնեցնել: Համբերութիւնը հասած, ինքնամոռացութեան մէջ օտար ավերքն է գլխում— իր և իր մօտիկների կիանքը թշառութիւնից ու մօտալուտ կորուստից փրկելու համար...

Անցեալ տարի, նոյեմբերի 19-ին, ինձ պատահեցան նորեկ հալ գաղթականների մի ուրիշ խումբ, որ, ինչպէս աչա տարւած միւս բոլոր եկտրները, սլանք էլ Տրապիզոնի մօտակալ հալ գիւղերից էին գաղթել: Բացի մէկ տնից, որ Մալա գիւղից էր, մնացածներից ամենքն էլ Տրապիզոնի գաւառակի Աղուբօ գիւղի եկեղեցու մօտիկ տեղերից էին եկել: Թուով նրանք 70 հոգի էին, չհաշուելով մի քանի մանր երեխաներին. իրանց հաշուով՝ 12 տուն:

Դեռ ամենը չէին դուրս եկել, որ նրանց ճաւաղը ես տեսալ նաւահանգստում, ծովի վրայ: Դրանք եկել էին առաքառտաւոր նաւով և ամբողջ 5 օր նրանց հրաման չէին տւել ավի գոլու գալու: Թիւրքիայում տիրող խռիւրալի պատճառով՝ նրանց ենթարկել էին կարանտինի: Ծիւրով էր ճաւաղը տաշէղի նման Ան ծովի կատաղի ակիքների վրայ. մէջը աչքան մարդիկ, մանր երեխաներ, համարեա իրար վրայ էին նստել. լիքը, լիքն էր նաւակը: Դիչերը բացօդեալ, ծովի վրայ. աչն էլ տնւոր գաղթականներ և մանաւանդ որ ծովն էլ աչն օրերը հանգիստ չէր: Հասկանալի է, թէ ինչ կը լինէր աղ խեղճերի դրութիւնը...

Կրկնում եմ՝ որ հալոթնիքում ցաւ ու նեղութիւն չունեցողը երբէք աչնքան անդուզն ու համարձակ չէր վարւի իր կեանքի հետ, որ նրան աղպէս անփութ ու անհոգ կերպով ցրտին ու ծովին մատնէր: Թշուառութիւնը, հալոթնիքի մեծ թշուառութիւնն է, որ նրան աղ չուսահատութեան է հասցրել: Դա քաջութիւնն չէ. համարեա ձմեռ ժամանակը բաց երկնքի տակ, աչն էլ ալեկոծ ծովի վրալ օրեր ու գիշերներ անցկացնել: Սւ բաւական չէ, որ աղ տանջանքն իրանք քաշին, դեռ էլի համարձակեն սիրտ ունենալ աղ ցուրտ ու կատաղած բնութեանը իրանց մատղաշ որդոց էլ մատնել:

Վերջապէս հինգերորդ օրը, նոյեմբերի 19-ին, երեկոյեան դէմ, նրանց ենթարկում են անստահանութեան, մանրամասն մէկ-մէկ հետներն բերած բաներն էլ քանդելով ու սրսկելով անտաջինջ դեղով: Անստահանութիւնը վերջացնելուն պէս, նրանց դուրս են հանում ափը, բաց չեն թողնում հեռանալ: Աչն գիշերը նրանց հրամայում են մնալ ափին և ոչ մի տեղ չգնալ մինչև լուսանալը: Աղ գիշերն էլ աղպէս ևն անցկացնում ափին, էլի բացօդեալ, պահնորդներով շրջապատւած: Պէտք է ասել, որ տեղական կառավարութեան հրամանով աղ գիշերը նրանց բաւական խնամք են ցուց տալիս պահնորդները, ամբողջ գիշերը կրակը վառ են պահում, որ չմրսն փոքրերը: Կառավարութիւնը առաջարկում է նրանց գնալ Ծէրէլտալի կողմերը, աշխատելով համոզել նրանց, որ աչն տեղ լաւ կը լինի նրանց համար, հալեր չառ կան, եկեղեցի, քահանայ կուսենան, պակասութիւն չեն տեսնի, իրանց հալոթնակիրցները նրանց կօգնեն, տեղն էլ բարձր է, օդը լաւ և աչն: Խակ գաղթականներն աչնքան չէին ուղում աղ կողմերը գնալ. նրանք աւելի ուղում էին մնալ Սուխում քաղաքի մօտիկ, իրանց ծանօթ, իրանց գաւառից եկած հալ գաղթականների մօտ, քան Ծէրէլտալում, ուր նրանց կողմերից եկողները քիչ են: Կառավարութիւնը կրկնում է, որ անպատճառ Ծէրէլտալի կողմերը գնան, համոզելով նրանց՝ որ իրանց ուղած տեղը աչնքան լաւ չէ, ճանապարհ էլ չունի, դեռ կալ մէջտեղը, միշտ չի անցնի և աչն: Վերջապէս նրանց թուլ է տալիս մի 5—6 օրով գնալ իրանց ուղած կողմերը—Սուխումին մօտիկ, Տրապիզոնի մօտերքից եկած հալ գաղթականների գիւղերը և ապա աչնտեղից անպատճառ Ծէրէլտալի կողմերը գնալ: Միւս օրը առաւօտեան պահնորդներով նրանց ճանապարհ զրկն նրանց ուղած տեղերը: Առ ալթմ նրանցից Ծէրէլտալի կողմերը միաչն երկու տուն եկաւ. մնացածները ցրեւ են Սուխումին մօտիկ հալ գաղթաչէնները:

Ինչքան ևս կարողացալ խմանալ, գաղթականները խեղճ մարդիկ էին. շատերը նաւի գին անգամ չունէին. չգիտէին որտեղից տան ճանապարհի ծախսը: Անստահանութեան համար տրւած վճարն էլ նաւավարից էին սուել ու տել:

Նորեկ հալ գաղթականների ասելով, իրանցից չեսող շատերն են գալու: Եթէ հաւատանք նրանց՝ արդէն 100 տուն գալու վրայ են: Հէնց իրանց տաներէց քահանայի համար ասում էին, որ ճա էլ է գալու դարնան, մալխին. ընտանիքն արդէն ղրկել էր նրանց հետ: Երևում է, որ մեծ շարժում կալ հայրենիքում: Թշուառութիւնն ալնքան է ծանրացել խեղճ ժողովրդի վրայ, որ ամեն մարդ օր առաջ փախչելու և զլուխն ազատելու է աշխատում:

Գաղթականութեանը քիչ չէ նպաստում և ալն հանգամանքը, որ կառավարութիւնը չէ արգելում և չէ կանգնեցնում նրանց ալգ շարժումը և տներով հայրենիքից համարեա անդարձ կորչելն ու հեռանալը:

Վերջին տեղեկութիւնների համեմատ, ալժմ Թիւրքիայում ընտանիքով գաղթելու թուլտուութիւն կալ: Ով ուզում է կարող է գաղթել ու անցագիր ստանալ: Վերջին եկողները ամենքն էլ անցագրով են: մինչդեռ նրանցից առաջ՝ էլի նրանց կողմերից եկած հալ գաղթականներից մի քանիսը կամ փախչելով էին եկել կամ կեղծ անցագրով. ալն ժամանակները Թիւրքիայից ընտանիքով գաղթելու համար անցագիր չէին տալիս: Այսօր երևում է, որ թուլտուութիւն կալ, անցագիր տալիս են: Մարդ չի հանկանում, թէ ալգ ինչ խաղ է, որ անում է կառավարութիւնը խեղճ ժողովրդի զլխին: Արեւի է ասել, թէ տարին ալնքան եղանակ չունի, ինչքան ալգ թուլտութեան կարգադրութիւնը: Ահա լսում ես, որ կառավարութիւնը բոլորովին արգելել է Թիւրքիայից ընտանիքով գաղթելը: մէկ էլ չանկարծ լուր է գալիս, որ կարգադրութիւնը փոխել է, արգելքը վերցրել են և գաղթելը թուլատուած է: Եւ ալգ խաղը կրկնում է երբեմն տարին մի քանի անգամ:

Իսկապէս ալգ արգելքից ու թուլտութիւնից, ինչպէս երևում է, հայրենիքին ու ժողովրդին ոչ միայն մի օգուտ չէ լինում, որովհետեւ երկու դէպքումն էլ գաղթողներ անսակաս են լինում հայրենիքից, ալ կարող եմ ասել, որ արգելքների ժամանակ, երբ անցագիր չեն տալիս գաղթել ուզողներին, ժողովրդի ցաւերի վրայ մի նոր ցաւ էլ է աւելանում: Ո՛ւմ չալտնի չէ, թէ ինչ նշանակութիւն ունի Թիւրքիայում ալն կամ ալն օրէնքն ու կարգադրութիւնը:

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՓՈՔՐ-ԱՍԻԱՅՈՒՄ .

Գերմանիան անդադար զբաղւում է գաղթականութեան խնդրով, նամանաւանդ Վերջին ժամանակներում: Այս խնդիրը չարուցեց մեծ հետաքրքրութիւն թէ մամուլի մէջ և թէ պաշտօնական շրջաններում: Արազը իսաւոր շարժառիթը աչն էր, որ Հիւս. Ամերիկան սկսեց զժառանգեն զօտար գաղթող ազգերի մուտքը դէպի իր երկիրը: Եւսկ եւրոպական ազգերից ամենից շատ գաղթողը հանդիսանում է Գերմանիան, որի արագ աճող ազգաբնակչութեան աւելորդը մեծ մասամբ դէպ իրան էր քաշում Հիւս. Ամերիկան: Վիճակագրական տեղեկութիւնից երևում է, որ 1882 թւից մինչ 1891 թ. բոլոր գերմանական գաղթողների քանակութիւնը հասել էր 1,237,000: Սրանցից աչ տասն տարեաչ ժամանակում 1,135,000 հոգի գաղթել էին Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, 20,379 հոգի դէպի Բրազիլիա և 18,360 հոգի դէպի աչ ամերիկական հարաւային երկիրներ, իսկ մնացած մասը գաղթել էր Ասիա, Աւստրալիա և Աֆրիկա:

Յառաչ բերած թւերից տեսնում ենք, որ Գերմանիայից գաղթում են տարեկան աւելի քան 100,000 հոգի: Արդարեւ սա մի խոշոր թիւ է, որպէս զի Գերմանիան լրջօրէն մտածի աչսպիսի մի գաղթական հոսանք դէպի աչ տեղեր ուղղելու համար, քանի որ Ամերիկան իւր դռները վակում է օտար ազգերի ներմուծութեանը:

Գերմանիան համարեա թէ դտած է համարում աչն տեղերը, ուր գերմանական գաղթականութիւնները կը կարողանալին հաստատուել: Աչն երկիրներից, որոնք ներկայացնում են զանազան առաւելութիւններ գերմանական գաղթականութիւնների համար, ամենից շատ երևում է Գերմանիային փոքր-Ասիան: Արդէն 1888 թւին գերմանացիք սկսեցին փոքր-Ասիայի հիւսիս-արեւմտեան կողմերում երկաթուղի կառուցանել: Երկաթէ ճանապարհի գիծը սկսում է Բոսֆորի ափերից մինչև Անգորա: Աչ ճանապարհը կառուցանելու համար կազմեց մի ընկերութիւն 36 միլլիոն մարկ դրամով, որ մասակարարում էր Բերլինում գտնուող գերմանական բանկը: Յիշած երկաթէ գիծը աչնչափ արդիւնաւէտ երեաց, որ գերմանացիք աչժամ մտադիր են դարձեալ նորանոր ճիւղեր աւելցնել: Երկաթէ ճա-

Նապարհներ կառուցանելուց չեսու՜ղ՝ գերմանացիք լաւ ծանօթացան փոքր-Ասիայի ալդ կողմերի կլիմայի և արդիւնաբերութեան հետ: Աչքի ընկնող արդիւնքներն են՝ ցորենը, ալծէ մաղը, բուրդը, փաշտեղէնը և ալն, որոնցից 1892 թւին Անգորայի երկաթէ զծի վրայով անցել է մօտ 3,473,000 միլլիոն մարկի (1,736,500 ռուբլի ալծմեալ կուրսով) արտահանական ապրանք: Արտահանող ապրանքների շարքում վիշելու է դեղին սաթը (քեհ-բիբար), որից Ներոսպոլում շինում են ծխախոդեր (մոնդղստով): Միայն մի տարում—1884 թւին—արդիւնահանւել է քեհիբար մօտ 400,000 ռուբլու:

Աչքի առաջ ունենալով փոքր-Ասիայի երկրագործական հարստութիւնները, որոնք ինելացի տնտեսութեամբ կարող կը լինէին տասնապատկւել, չալտնի բան է, որ գերմանացիք մեծ ուշք պիտի դարձնէին ալծման մշակ և անխնամ թողած ալն երկրի վրայ, որ հնումը ալնքան մեծ համբաւ էր վաշելում իր առևտրականութեամբ և արդիւնաբերութեամբ:

Գերմանացիների համար նշանաւոր խնդիրը միայն նրանում է կալանում թէ ինչ է պահանջում, որպէս զի գերմանական գաղթականութիւնը փոքր-Ասիայում հաստատ հիմքերի վրայ դնել և իր քաղաքակրթական դերը կատարի: Համարեա թէ ամեն մարդ հասկանում է թէ ինչպիսի պայմաններ են հարկաւոր, երբոր խնդիրը փոքր-Ասիայում նորանոր քաղաքակիրթ գործեր ստեղծելու մասին է: Աչդ կարևոր պահանջը վերաբերում է հասարակական և տնտեսական կատարեալ ապահովութեանը, որից տաճկաց փոքր-Ասիայում բնակւող քաղաքակիրթ քրիստոնեալ տարրը զուրկ է շնորհիւ չերքէզների և ալ աւաղակաբարոյ տարրերի ասպատակութիւնների և չափաւորումների: Ալդ ամեն ինչ տապալող և աւերիչ հանգամանքը ստիպում է նոյն իսկ գերմանացիներին պահանջել իրանց ապագալ գաղթական համալնքների հաստատ բնակութեան համար՝ սեփական վարչութիւն, սեփական հարկատուութիւն և սեփական դատաստանատուն: Առանց ալս, գոյութեան համար հիմնական, պայմանների, կարծում է նորերս լոյս տեսած մի գերմանական բրոշիւրի ¹⁾ հեղինակը, անկարելի կը լինէր փոքր-Ասիայում գերմանական գաղթականութիւններ հիմնել: Թէեւ, աւելցնում է նա, հիւսիսային փոքր-Ասիայի գաղթելու չար մար կողմերում տեղ տեղ, նամանաւանդ քաղաքներում, լոյներ և հալեր կան, սակայն սրանք ալդ տեղերում հողագործութեամբ չեն զբաղւում: Նրանք, առաւելապէս հալերը, ընդունակ և ճարպիկ սեղանա-

¹⁾ «Կարելի է արդեօք գերմանական գաղթականութիւնը մղել դէպի փոքր-Ասիա», Գոքտոր Է. Օլմանի: (Տես «Մուրճ», 1894 № 1, էջ 166): Հրատարակութիւն պր. Ֆիլիսովի և Վատտեմբախի:

Ist es möglich die deutsche Auswanderung nach Kleinasien abzu-
lenken, von Dr. E. Oehlmann.

տէրեր և առևտրականներ են, աչնպէս որ հողագործութիւնը դարձեալ անխնամ և անտէր զրութեան մէջ է գտնուում: Սա մի իրողութիւն է, որ անհերքելի է: Նմանապէս չի կարելի վիճել Փոքր Ասիայում ի բնէ անտի բնակող քրիստոնեաների հողագործական ընդունակութեան և տոկոս-նութեան մասին, եթէ միայն սրանք էլ վաղելէին աչն օրինական ապա-հովութիւնը, որ գերմանացիք պահանջում են իրանց ապագայ դաղթակա-նութիւնների համար: Բայց աչքաթող անել աչս վերջին հանգամանքը Փոքր-Ասիայի քրիստոնեաչ բնակիչների վերաբերմամբ՝ մեզ չատ անար-դար է թւում, համանաւանոյ որ Փոքր Ասիայի քրիստոնեաները օտար չեն գերմանական քաղաքակրթութեանը, որին նրանք չատ չուտով են ըն-տելանում և չարմարում:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԱՐՏԱՍԱՅՄԱՆԵԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

ԿԱՐՆՑԻ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

ԿԱՐՆՑՆ ԼԻՈՆՈՒՄ

Յունիսի 23-ին էր (մեր տոմարով 11-ին) որ Ֆրանսիական Հանրապետութեան նախագահ պ. Կարնո ուղևորեց Պարիզից Լիոն, ուղեկցութեամբ մինիստրների խորհրդի նախագահ և միաժամանակ ներքին գործերի մինիստր Շարլ Գիպիւլի, գեներալ Բորլուսի, գնդապետներ Շամուանի և Դալտոէնի, նաւապետ Մարեն-Դարբելի և պ. Տրանչո'ի։ Ուղևորութիւնը կատարեց Գիժոնի, Մակոնի միջով։ Գիժոնում համեստ ընդունելութիւն եղաւ տեղական իշխանութիւնների կողմից նոյն իսկ երկաթուղու կալարանում։ Ողջոյններից չետոյ, տեղական իշխանութիւնները դաշխիճից լիտ քաշեցին, թողնելով նախագահին միաջակ իւր զինւորական ուղու հետ, որը Գիժոնի դարնիզոնումն է ծառալում, իւր ամուսնացած աղջկա՝ հետ (տիկին Կիւնիսէ-Կարնո), և փեսայի և թոռան հետ որ մի փոքրիկ աղջիկ է։ Կարնոն չի ծածկում իւր ուրախութիւնը որ իւրաքանչեւ մէջ է։

Կարնոն ալցելում էր Լիոնը երկրորդ անգամ իւր նախագահութեան օրերով։ առաջին անգամ ալցելութիւնը եղաւ 1888-ին։ Այս երկրորդ անգամը ալցելութեան առիթ տուոյն էր Լիոնի արդիւնահանդէսը։ Լիոնի ժողովրդից ստացած ընդունելութիւնը չափազանց ջերմ էր, չնայած որ Լիոնի ազգաբնակիւթիւնը սառնութեան համբաւ ունի։ Լիոն հասաւ երկուշաբթի ժամ 6-ից քառորդ անց։ Սէնտ-Ֆուա ամրոցից արձակում են թնդանօթի 101 հարած ըստ կանոնի։ Քաղաքապետիւր առաջնորդում է դէպի գաշխիճը ուր ժողոված էին Ռոն նահանգի սենատորներն ու պատգամաւորը։ Սոցա հետ միանում են նոցա ընկերակիցները ալ նահանգներից։

Քաղաքապետիւր սղջոյնի խօսքերն է արտասանում, որին պատասխանում է նախագահը։ Ապա նստում է չորս ձիերով լծած լանդօն։ Նւագում է զինւորական երաժշտութիւնը, զօրքերը ներկայացնում են հրապանները։ Կեցցէ Հանրապետութիւն, կեցցէ Կարնո! ձաջներով դղրդում է

օղը՝ Լանդօի՝ առջևից գնում է ձիաւոր ժանդարմների մի կէս դասակ և կիրաւորները մի էսկադրոն։ Ամբողջ ճանապարհին՝ կաշարանից մինչ նահանգապետի (պրեֆեկտ) տունը երկու կողմից շարւած է զօրքը՝ Տները՝ զայդարւած են զրոշակներով, շատ տեղ չափազանց վարթամ կերպով։

Վնացքը հասնում է քաղաքալին տան։ Գահլիճում կարճ ճառ է արտասանում քաղաքապետը, որին պատասխանում է նախագահը։ Քաղաքապետը ներկայացնում է և ընծաւում նրան Լիոնի քաղաքալին վարչութեան նոր տպած մի մենադրութիւն շքեղ կազմով։ Ապա նախագահը դուրս է գալիս բալկոն՝ ժողովրդին ողջունելու։ Նրա ժշտութիւնը ածում է Մարտէլէզ։

Ժամ 7¹/₂ նախագահը ուղևորւում է նահանգապետի տունը, ուր տեղի է ունենում մի մտերմական ճաշ տաանակ հոգով։

Հետեւալ օրը, չունիսի 24 ին առաւօտը նւիրեց ընդունելութիւն ներին՝ կազմակերպւած մարմիններին և ալ և ալ ընկերութիւններին։

Ընդունելութիւնները սկսելուց առաջ և ալն լույսին երբ սկսեցին ներկայանալ բարձրաստիճան իշխանութիւնները, Կարնօն, մեքձեցաւ Ռոնի պրեֆեկտ (նահանգապետ) Ռիւօին և լաւանելով իւր մեծ դոնձակութիւնը նորա անցեալից՝ չնորհեց նորան կոմանդորի վոդապատ։

Ընդունելութիւնները տեղին երկուս ու կէս ժամ։ Այդ ամբողջ ժամանակ նախագահի կողքին կանգնած էին առաջին մինիստր Դիպիւլին, ղեներալ Բորիւս, իւր զինւորական տան օֆիցէրները, 14-րդ կորպուսի հրամանատար զեներալ Վուազէն, Ռոնի պրեֆեկտը, Ռոնի սենատորներն ու պատգամաւորները ¹⁾։ քաղաքութեամբ մի սոցիալիստ պատգամաւորի։

Նախագահը հերթով ընդունեց՝ նահանգական ընդհանուր խորհուրդը և դաւառական խորհուրդը (ընմաստ), Լիոնի քաղաքալին վարչութիւնը, Լիոնի համալսարանի պրոֆեսորներին, բողոքի ատենանը, օտար պետութիւնների հիւպատոսներին (որոնց անունից խօսեց Խալիւպի հիւպատոս Պ. Բասսօ), ապա գիմնազիալի ուսուցիչները, Լիոնի առևտրականներին ներկայացուցչութիւնը, Լիոնի արքեպիսկոպոսը, ռեֆորմական եկեղեցու կոնսիստորիալի նախագահը, իարալեական կոնսիստորիալի նախագահ Լիոնի մեծ ռաբբին, 14-րդ գնդի օֆիցերները և Ռոնի նահանգի քաղաքապետները, նոտարների ներկայացուցչութիւնը, (որի առիթով չիչեցրին որ Կարնօն պապի հալը նոտար էր) և վերջապէս նահանգի ուսումնարանների ուսուցիչները։

Նրկար կը լինէր առաջ բերել ամեն մէկ պատգամաւորութեան արտասանած խօսքերը և նախագահի պատասխանները։ Ամեն տեղ սակաւն արտաբայտում էր նւիրւածութիւն Հանրապետութեան։

¹⁾ Ալիսինքն Սենատի և Պատգամաւորների ժողովի (Պարլիւման) ալն անդամները, որոնք ընտրւած են Ռոնի նահանգում։

Կարնօն ասլա ոտորագրեց պատուէ նշաններն արժանացողներն ցուցակը: Նախագահը, բացի դուրանից, չնորհեց 25 պատուէ մեդալներ հին բանտրներին և որոնց ներկայացրել էր վաճառականութեան մինիստրութիւնը, և երկու տասնեակ մեդալներ՝ ուրիշ մինիստրութիւններէ:

Նախաճաշին հրաւիրւած էին նաեւ մտերմականները, ինչպէս և նախորդ օրուայ երեկոյեան:

Ժամ երկուսին նախագահը աչցելից Արդիւնահանդէսը, ուր մնաց մինչ երեկոյ:

Ժամ 7-ին երեկոյեան տրւեց մեծ ճաշ 1100 հոգու Բորսալում, Գեսերտի ժամանակ կենաց առաջարկեց քաղաքագլուխ պ. Գալըտոն, որին պատասխանեց Կարնօն բաւականին երկար ճառով, որը աւագ պիտի մնար Կարնօի քաղաքական կտակը...

Պատրաստեցին գնալու Մեծ-Թատրոնը, ուր պիտի տրէր հանդիսաւոր ներկայացում: Պիտի խաղալին Ռասինի՛ն «Անդրամարք» ողբերգութիւնը:

Լիոն, 25 չունիսի.

Ո Ճ Ւ Ր Ը

Խնջուքը վերջացել էր երէկ երեկոյեան 9-ից 10 լուսէ անց: Աւիտան պատրաստել էր թատրոնը ուղեորւելու, ուր տրւում էր հանդիսաւոր ներկայացում նախագահի պատէին:

Պր. Կարնօն բռնել էր իւր տեղը առաջին կառքի մէջ: Նա հասել էր Palais du Commerce-ի Ֆասսադի կէսը: Ամբոխի կողմից ուղեորւած ողջոյնների առարկայ էր, և նա պատասխանում էր, որպէս միշտ, ամենաշնորհալի կերպով, աջ ձեռքով շնորհակալութիւններ անելով և ձախ ձեռքից գլխարկով ողջունելով, երբ մի ոմն առաջ վազեց դէպի նախագահի լանդօն (կառքը) և արագութեամբ թռաւ աստիճանի վրայ. Լանդօն կանգ առաւ... և ամենքը տեսան որ նախագահը թեքւեց մէջքի վրայ. դէմքը զոռնատուց, աչքերը հուպ եկան:

Լանդօի մէջ Կարնօի կողքին նստած պրեֆեկտ (նահանգապետ) Ռիւօն բռունցքի խիտ հարւածով գլորեց ներքե տճրագործին, որը օդ տրւելով չփաթկեցին, անցաւ լանդօի շուրջը առջևից և հանդէպի կողմն անցնելով, աշխատեց ամբոխի առաջին շարքը կարելով՝ «Խառնել ամբոխի մէջ: Բաց ալ չաջողեց նրան: Ամբոխը, սկզբում շճած պատահած դէպքից, հասկացաւ թէ բանը ինչու՞ն է, չարձակեց վրան և նրան տեղն ու տեղը պիտի խեղդէր, եթէ ոտտիկանակոն պահապանները չչրջապատէին և չպաշտպանէին նորան ժողովրդի կատաղութիւնից:

Լուեցին ձախեր — շանրապետութեան նախագահը ատենատառի (ոճիր) զոհ դնաց! Կաշտեով խփեցին նորան?

Ոճրագործը գուցէ ոստիկանների ձեռքից էլ փախչել կարողանար, եթէ նոցա չըջապատէին Լիոնի խորհրդարանի ձիաւոր պահապանները։ Այդ ձեռով նորան տարան հասցրին ոստիկանատուն։

Ոճրագործը մի երիտասարդ է քսաներկու տարեկան, առանց մորուսի, գզգզած։ Նա հագած է բրդից դուզ չոր կաթնախառն սուրճի գույնով, նոյն գույնի էլ կոսիկն էր հագնւած։

Պահապանների մէջ, որոնք նորան տանում են, նա գնում է գլուխը իջեցրած, ինչպէս եթէ ուզում լինի ըստելից օգտակ փախչելու համար։

Կարնօին, լանդօի մէջ, ուր նստել էին պրեֆեկտը և գեներալ Բորիուս, բերում են պրեֆեկտուրը ¹⁾։ Կռիւց գալիս են ալ կառքեր, ուր տեղ են գրաւել մինիստրները և ալլը։

Նախագահը ձգւած է լանդօի մէջքի բարձերի վրայ, աչքերը հանգած։ Փիլիսի և բրիւկի գոտիի կոճակները բացւած են։ Շապկի, որի վրայից պոկւած է Պատու լեգեոնի մեծ ժապաւէնը ծածանում է ղուրսը, որը արեան մեծ բծով։

Ոչ ոք չգիտէր թէ նախագահը մեռած է թէ դեռ կենդանի է։

Գեներալ Բորիուս, պրեֆեկտը, քաղաքագլուխը, թիկնապահները մեծ դժարութեամբ կառքից դուրս են բերում նախագահին, տանում նախագահով և սանդուխքներով մինչ առաջին հարկը։

Հ Ո Վ Ն Ի Ա Ր Ք Ը

Նորան պառկեցնում են աչի մահճակալի վրայ, ուր նա անց էր կացրել նախնիթաց դիշերը, Դոքտոր Գալըտոնը տալիս է առաջին խնամքները։ Նշարանում ներկալ էին՝ մինիստրներ Գիւպիւլի (մինիստրների խորհրդի նախագահ), նորա եղբայրը, գեներալ Բորիուս, նախագահի գինւորական տան օֆիցերները, և մինիստր Բիւրդօ, պրեֆեկտ Ռիւօ, Գրաւիէ, Ռոսսէնգ, Սալւետա և «Թան» լրագրի թղթակիցը։

Դոքտոր Գալըտոնին օգնութիւն են գալիս դոքտորներ՝ Օլլիէ, Պոնտէ, Լէպլին, Մատտին-Կուտալին և ալլը։

Արագ կերպով զննելուց շտապ՝ վճռում է մի օպերացիա անել։ Դոքտոր Պոնտէ անմիջապէս սկսում է վէրքը բանալ։ Մի վէրք բացեց 12 սանտիմետր երկարութեամբ և ութ սանտիմետր լայնութեամբ։ Պողպատի դործիքով կտրելիս (incision) Կարնօն ուշքի է գալիս և որոշ ծալնով տնում է։ «Օհ, դոքտոր, դուք ինձ ցաւեցնում էք»։

Վէրքը բացելով և հետադատելով երևում է որ եթէ աղիքները զերծ են մնացել, լեարդի (սև ջիգարը) առջևի ծալը վնասուած է։

¹⁾ Պրեֆեկտ Նչանակում է նահանգապետ, պրեֆեկտուր—նահանգապետի տուն։

Կարնօն, բոլոր բժիշկների ասելով՝ ամենածանր դրուժեաճ մէջ է, որը լուսի տեղիք չի տալիս նամանաւանդ որ վախ են կրում թէ ներքին արիւնհոսութիւն կը լինի:

Երբ օպերացիան վերջացաւ և ներքին արիւնհոսութիւնը դադարեցրին, զոքտորներ Պոնսէ, Օլլիէ, Գալլոտոն և Մանօ պատուիրեցին կատարեալ հանգստութիւն և մինչ ալդ ժամանակ սենեկում եղող բոլոր անձերը քաշեցին մի հարեան սենեակ: Մնացին միայն գեներալ Բորիուս, զինւորական տան օֆիցէրները և պ. Տրանչօ:

Սենեակի մուտքերը խտուրթեամբ պահպանւած են:

Ժամ 11 և կէսին արիւնհոսութիւնը, որ մի առ. րոպէ դադարել էր, նորից սկսում է դանդաղ կերպով: Լեարդը երևում է թէ սննդազանց է եղած (հիպերտրոֆիա):

«Եթէ արիւնհոսութիւնը շարունակւի, ասացին բժիշկները, պիտի փորձել վճռողական օպերացիա անել: Պիտի որոնել, որովայնը բացելով, ճիշդ աչն կէտը, որից արիւնը հոսում է, որ արմատապէս դադարեցնել եթէ կարելի է:

Բաց ալ թուլ լուսն էլ շուտով կորաւ:

Կարնօն չատ լաւ զգում էր իւր դրութիւնը. նա երկու անգամ ասաց. Je m'en vais! (ես մեռնում եմ). և ալդ միջոցին բժ. Պոնսէ'ն, որի անձնւիրութիւնը հրաշալի էր, կռացաւ դէպի Կարնօն և ասաց նրան. «Ձեր բարեկամները աչնտեղ են, պարոն նախագահ:

Կարնօն, հաղիւ լսելի ձայնով պատասխանեց.

«Նա շատ ուրախ եմ, որ նոքա ներկալ են» (J'ai suis bien heureux de leur présence):

Ալդ էին նորա վերջին խօսքերը: Մի քանի ակնթարթից չետոյ սիրտը ալ ևս չէր բախում, և կէս գիշերից 45 րոպէ անց նա վերջին շունչը փչեց:

Հանրապետութեան նախագահը մեռաւ երկաթէ մահճակալի վրայ, սենեակի երկու պատուհանների մէջ տեղում, պատուոյ մահճակալի ստորոտում:

Նախագահը ընդունեց վերջին օժուճն (ըստ սովորութեան կաթուղիկների) Կուլէ արքեպիսկոպոսի ձեռքով, վերջին րոպէին:

Կարնօի հօրեղբոր որդին, Սիմոն Կարնօ, որ Կոտ դ'Օրի մի համալսարանի մէր (քաղաքագլուխ) է, և նորա քույրը, եկել էին Լիոն տօների առիթով: Երբ նոքա խմացան ոճիւրի մասին, գնացին մի ազգականից սեղեկութիւն ստանալու, և որպէս զի նախագահի զգացմունքը չուզւի, նոցա ներս թողին վերջին րոպէին միայն, արքեպիսկոպոսի հետ միասին:

Ոճրադուրժը խրել էր սուրը նախագահի մարմնի մէջ մինչև կոթը: Նա ինքն էր հանել դաշտնը վերքից և զյեղ էր նորան փողոցը փախչելիս:

Ոստիկանութեան մօտակալ բաժնից հրամանի համաձայն՝ նորան տեղափոխում են կառքի մէջ մի ալ «ուչատով», ուր ոստիկանութեան կոմիտար կուզէն սկսում է առաջին քննութիւնը:

— Ինչպէս է ձեր անունը ?

— Իմ անունն է Կազերիօ Ջիօլաննի Սանտօ:

— Ուրեմն դուք իտալացի էք, ինչպէս երևում է նաև ձեր արտասանութիւնից, Գուք ֆրանսիական բնիկութիւն չէք ընդունել:

— Ոչ, պարոն, ես ֆրանսիացուի եմ միայն մի քանի ժամանակից ի վեր:

— Որտեղ էք ծնւել:

Ես ծնւել եմ Մոնտեպերն, Միլանի պրովինցիայում: Ես 22 տարեկան եմ:

Ոճրագործը զժառուրթեամբ է ֆրանսերէն խօսում: Վերջապէս հասկանում են որ նա եղել է Սեթ (Cette) քաղաքում:

— Ես գնացել էի Սեթ գործ ձարելու: Որովհետև չգտալ՝ ես ոտով գնացի Պարիզ. փող չունէի տոմսով գնելու համար: Մի քանի օր է որ թողել եմ Պարիզը Լիւն գալու համար: Ես մոտձեցի թէ արդիւնահանդէսին գործ կը ձարւէր:

Թէ ինչու իր ոճիւրը գործեց, ալդ մասին չի պատասխանում, ասելով թէ դատաւորների առաջ միայն կը խօսի: Սակայն նա ընդունում է որ ոճիւր գործողը ինքն է:

Ապա հրամայում են շորերը հանել և խուզարկել: Գտնում են վրան կաշւէ կարնէտ, որի մէջ մի քանի թերթիկներ: Ապա գտնում են որմնագիր բանւորի տետր, վրան նշանակւած «Պարիզ, 15 չունիսի»: Գտնում են մի ամերիկական խիւղու գործի ու զրպանի մի դանոյ, որպէս նաև մի կտոր հաց:

Ապա հարցեր են տրւում երկու վկաներին: Առաջինը, ոմն Բատիստ Դոմերպ, 60 տարեկան, գետնից բարձրացրել էր դաշտնը, որով խփել էր Կազերիօն. երկրորդը՝ ոստիկանութեան պահապան է, որը ոճրագործին ընդունել էր ինսպեկտոր Դիւբուաից, որը ուղեկցում էր նախագահին:

Փամ տասին գալիս են ոստիկանութեան բիւրօն Ռոնի պրեֆեկտ Փոչիէ և գլխաւոր դատախազ Ալբրիեն Դիպրիպի: Ուզում են նորից սկսել հարցաքննութիւնը, բայց մեծ է լինում զժառուրթիւնը թշուառակտն՝ ֆրանսերէն չիմանալուն պատճառով:

Փամ 11-ին ոճրագործին ուղարկում են դատարանը, աջնտել պահելու համար:

Մ Ե Մ Թ Ա Տ Ր Ո Ն Ո Ւ Մ

Հէնց որ Հանրապ. նախագահին պառկեցնում են իւր մահճակալի վրայ, Ռոնի պրեֆեկտ պ. Ռիւօ շտապեց մեծ թատրոնը, ուր Լիւն քա-

ղաքի հրաւիրածները, լսած չլինելով սպանութեան մասին, սպասում էին Կարնո'ի գալու։ Դաշլիճը սակաւն սկսում է աղմուկել, երբ լուրեր են հասնում եղելութեան մասին։ Կանաչք սարսափի աղաղակներ են բարձրացնում, բալց մի մասը հասարակութեան խաղաղ է, չհաւատալով լուրերին։ Բալց և աւելիս բոլոր պաշտօնական անձերը թողնում են թատրոնը՝ տեղեկութիւններ և տեղից ընկնելով։

Թատրոնի մուտքերի առաջ, որ փալուռն լուսաւորւած էին, անցուղարձը անհնարին է դառնում։

ժամ 9¹/₂ Հանրապետութեան հրապարակի խորքում երևում է մի լանդօ, որ քարշում են ձիերը գալուով։ Դա Ռիւօ'ն է երկու ուղեկիցներ և հետ։

Ամբոլը, կարծելով թէ դա նախագահական զնացքի սկիզբն է, ահալին աղաղակ է բարձրացնում՝ «Կեցցէ Կարնո! Կեցցէ Հանրապետութիւնը!» Բալց լանդօ'ի աջ դռնից պ. Շողէչ, ձախից՝ պ. Ռիւօ, ուստիկ լուզած աղ տեսարանից, պատասխանում են. «Մի բղաւէք, Հանրապետ. նախագահը զոհ է գնացել ոճրագործի»։

Ջարհուրելի արձագանք գտան ալդ խօսքերը ամբոլի մէջ։ Ամեն կողմից լսում են վրէժխնդրութեան և անէծքի ձայներ։

Ռիւօ և Շողէչ մտնում են թատրոնի աչի օթեակը որ պատրաստւած էր նախագահի համար։ Ամենքը տեղներից վեր են կենում։ Ռիւօ'ն միակ մօտենում է օթեակի եզրին, և նա ասում է, ձայնը ընդհատելով դառն հեկեկանքով, — պարոններ, Հանրապետութեան պ. նախագահը սպանւեց։

Դաշլիճում կատաղութիւն է պալթում։ «Ո՛ր մահ, վրէժխնդրութիւն!» բղաւում են հանդիսատեսները։

Ռիւօն շարունակում է.

«Հանրապետութեան փողոցում... մի թշուառական պ. Կարնո'ն խնդիրք տալու պատրակով, մօտեցաւ լանդօ'ին և խփեց նրան դաշտով...»

Մի երկրորդ անգամ Ռիւօ'ին ընդհատում են զարթոթի ձայներով։

«Իմ պաշտօնը աւելի ծանր մի դարձրէք։ Մենք թողինք պ. Կարնո'ին բռնիքների ձեռքում։ Դուք հասկանում էք որ այս հանգամանքներում, ախրութիւնը ամենքի սրտերում լինելով, աւտօրաւ ներկայացումը բոլորովին վերջացած է»։

Հանդիսականները ևս են քաշում չմած և գնում են ամբոլին չափենելու սարսափելի լուրը։

ՆԵՐԱԶՆՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բռնիքները Կարնո'ի մահւան մասին կազմեցին արձանագրութիւն այս կերպ.

Ներքոյ ստորագրեալ բժշկականութեան զօրութիւնը կատարեցին սպոր Հանրապետութեան պ. Նախագահի Ներազննութիւնը: Նորա գտան հետեւեալ վնասումները:

Վէրքը գտնուում էր անսխալապէս աջ կողմի ներքին կողերի տակ, երեք սանտիմէտր հեռու սրակերպ կցածից (appendice xiphoidé): Նորա չափսն էր 20-ից մինչ 25 միլլիմէտր, և դաշտնը, ներս խրելով, կատարեալապէս մաս մաս էր արել համապատասխանող կողի կոճակը (cartillage costal):

Դաշտի սուրբ խրել էր լերդի ձախ բլթակը (lobe) առկախից կապից (ligament suspenseur) մտաւորապէս 5-ից մինչ 6 միլլիմէտր հեռու: Նա ծակել է օրդանը ձախից դէպի աջ և վերելից ներքին, իւր ընթացքում վիրաւորելով մեծ երակը (veine porte) որ նա բացել է երկու տեղերում: Վէրքի երկարութիւնը լերդի միջում է 11 մինչ 12 սանտիմէտր:

Ներքնաթաղանթի միջի արիւնհոսութիւնը (hémorragie intra péritonéale), որ անպալման մահառիթ է, եղած է հետեւանք երակի աջ կրկնակի ծակելուն:

Լիոն, 25 լունիսի 1894 թ.

Դոքտորներ՝ Լակասպէն, Անրի Աուտալէն, Օլլիէ, Ռեքատէլ, Պանտէ, Միշէլ Գանդոլֆ, Ֆարրո:

ՅՈՅՅՆՐ ԻՏԱԼԱՅԻՆԵՐԻ ԴԷՄ

Լիոն, 25 լունիս.

Նախագահին սպանելու մասին լուրը արագութեամբ տարածեց քաղաքում: Պրեֆեկտուրի առաջ բաղմամբիւ խմբեր են հաւաքում: Նոյնը լրագիրների խմբագրութիւնների առաջ, որտեղից լուրերի են սպասում: Լուրը տարածում է սպանողի խաւացի լինելու մասին: Բնազդմամբ, առանց հաշի, կատաղութեան մի զգացմունք է ծագում: Փողովրդական մի շարժում է առաջ դալիս սատարի կատաղութեամբ, որ ծանր հետեւանքների է հասցնում: Խմբեր են կազմում, որոնք ձաղներ են բարձրացնում խաւացիների դէմ, որոնք շատ բաղմամբիւ են Լիոնում:

Այս հանգամանքներում մի հոտարակ կազմը բառական էր՝ վառօդը բռնկեցնելու համար: Ժամ 10-ին իսահակ Վաղատի կաֆէտնում, որ մի խաւացու էր պատկանում, Հանրապետութեան միողոցում, տերրասի վրա նստած մի լաճախորդ, լսելով սպանողի խաւացի լինելը, լանկարծ ոտի է կանգնում և բղաւում «գլորւի խաւիան» (A bas l'Italie!): Կաֆէտան մի ծառայող, նոյնպէս խաւացի, որ մօտն էր կանգնած, վերցնում է գարեջրի մի բաժակ և գցում լաճախորդի վրա: Յաճախորդները

տեսնելով ազգ, մի անգամից ոտի են կանգնում և ամեն կողմից ձայներ են լսում «Կորչեն խաղացիք! Կեցցէ ֆրանսիա! Կեցցէ Կարնո!»: Բաժակները ու շիշերը օդն են թռչում, տեսարանը աննկարագրելի է: Դրսի ամբոխը խառնում է լաճախորդների հետ, պատուհանների ապակիները ջարդւում են աթոռների և տաբուրէտների հարձակներով, հալելիները հազար կտոր են լինում, դռները կտրատւում, և նոյն ձայները շարունակւում են՝ «Կորչին խաղացիք! Ի մահ ոճրագործներին!» Կաֆէտան ծառայողները, զաւրովթի ալս պալթումի առաջ, փախուստ են տալիս և թողնում կաֆէտունը լաճախորդների և ամբոխի ձեռքում:

Բայց ամբոխի մէջ մի հակառակ շարժում է նկատւում—վազելով ոտսկանութեան ազէնտներն են դալիս: Ոչ առանց ջանքերի՝ նոքա հաւաքում են դրսում ընկած ամեն տեսակ կտորտանքները և կաֆէտունը դատարկում մարդկանցից:

Խաղաղութիւնը կարծես վերականգնւեց. ազէնտները, իմանալով որ ալլ փողոցներում նոյնպէս անկարգութիւններ են պատահել, վազում են աշտեղ, թողնելով միայն մի քանի հոգի: Յուցեր անողները սակաւն, նորից խմբւում են, նորից լարձակւում են կաֆէտան վրա և վերջնականապէս ամեն ինչ քանդում: Առաջին հարկի ընդարձակ դահլիճները, որպէս նաև շոկոլադի խանութը, որ նաւում է Bat—d' Argent փողոցին, կատարելապէս աւերւում են, ջահեր, սշտանակներ, բրոնզեր, սաղսեղէնը—բոլորը ջարդատւում է:

Միայն գիշերաւա ժամ մէկին կիրասիրների մի էսկադրոն և ինֆանտերիալի մի վաշտ տեղն է հասնում կարգը վերականգնելու համար:

Նման տեսարաններ կրկնւում են շատ ուրիշ փողոցներում: Ժամ 11¹/₂-ին մի մեծ ամբոխ հաւաքւել էր խաղիալի հիւպատոսարանի առաջ, փողոց դը Լա Բառ: Մի խումբ մարդիկ արդէն ղօռել էին գուռը ներս խուժելու համար, երբ ոտսկանութեան ազէնտները ժամանակին վրա հասան տունը պաշտպանելու համար: Հիւպատոս պ. Բասսո, վերցնել տեղ հիւպատոսարանից իւր երկրի դրօշակը, և դորանով լուգմունքը խաղաղեց: Անու ամենաչնիւ ինֆատերիալի մի վաշտ զօրք բռնած էր փողոցը ամբողջ գիշերը: Երբ անցնում էս ալս փողոցով, կարծես Լիոնը պաշարման մէջ է:

Անու ամենաչնիւ ցուցեր անողները իրանց կատաղութիւնը դարձրին ալլ հիմնարկութիւնների վրա որ պատկանում էին կամ ըստ երեւութին պատկանում էին խաղացիներին: Անպիտով աւերւեցին ի միջի ալլով կաֆէտները ֆիլիպ Կաղատի'ի, Մասերնի'ի, Մատոսի'ի, չնաժամ որ ալլ պարոնները ֆրանսիականութիւն են ընդունած և միայն անունները խաղական են:

Նկան ալսօր, 25 (13) լուսիսի երկու ձերականութիւններ. մէկը,

լսելով սպանման լուրը, բացագանչել էր՝ «Շատ լաւ է արել»։ Այդ խօսքեր լսողները իսկոյն բռնել են ճորան և չանձնել ոստիկանութեան։ Մի ալ ոմն բղաւել էր Ալեքսէ անարխիս (անիշխանականութիւն)։

Ախոն, 26 լունիսի.

Ախուեց շարժում Ֆրանսիայում հաստատուած խաղաղիւների դէմ։ Աթէ չատերը մասնակցեցին ալդ շարժմանը հայրենասիրութեան վիրաւորած զգացմունքից, մեծ թւով մարդկանց խմբեր մասնակցեցին Նաե միմիաւն կողոպտտի համար։ Կողոպտում էին խաղաղիւների տներն ու խանութները կամ կրակ տալիս կահ կարասիքը, թէ քաղաքի միջում և թէ արւարձաններում։

Ոստիկանութիւնը անբաւարար լինելով՝ նահանգապետը օգնութեան է դիմում տեղական գաւառիչոյնին։ Ախուում են բազմաթիւ ձեռքակալութիւններ։ Կալանաւորածներին հարցաքննում են ձեռաց։ Ապա կազմում է Նահանգապետի մօտ խորհուրդ, բաղկացած Նահանգապետից և տեղական կամ չրջակա զօրքերի հրամատարներից։ Որոշում է անպիտի պլան. քաղաքը բաժանել փողոցներով կազմած եռանկիւնների, ինֆանտերիան կը բռնի փողոցների մուտքերը, հեծեւազօրը կը չրջի փողոցը և չետ կը մղի ամբոխը, որը աւալիսով կը սղմի հեծեւազօրի և ինֆանտերիալի մէջ. ալդ միջոցին ոստիկանները կը կալանաւորեն բոլոր կառկածաւորներին, իսկ միւսներին կը թողնեն որ անցնեն։ Պլանը իրագործւեց շատ արագ, գեներալ Լիլիէրի ղեկավարութեամբ։ Հեծեւազօրը փողոցի լաւնութեամբ առաջ է գնում. ամբոխը, տեսնելով ալդ, չետ ու չետ է քաշում և վազում փողոցի միւս ծաւրով փախչելու, առանց կասկածելու թէ երկու կողմից էլ բռնւած է. փողոցի միւս ծաւրը հասնելով տեսնում է որ ինֆանտերիան բռնել է մուտքը. անհնարին է զօրքի շարքերը կտրել անցնել. ամբոխը ստիպւած կանգ է առնում։ Անմեղները դուռում են, աղաչում որ թողնեն անցնելու։ Անկարելի է. հրամանը կտրական է՝ ոչ ոք չթողնել։ Վալիս են ոստիկանութեան ագէնտները, քննում են ամեն մէկին, դատում են արագ, նախած թէ ամեն մէկը ինչպէս է իրան պահում կամ «ինչ ուէիս» է ցոյց տալիս. անմեղ դատաւորներին բաց են թողնում, իսկ կասկածաւորներին պահում են։

Ալդ կալանաւորներին շարում են փողոցի մի կողմը, ապա չորս շարքի բաժանում, և ուղեկցութեամբ ոստիկանների և հեծեւազօրքի տանում են Նահանգապետի տան ուղղութեամբ։ Նոյնը կատարում է բազմաթիւ ալ փողոցներում։ Հասնելով Նահանգապետի տունը, մանիֆիստատները (աղմուկ հանողներ և անկարգութիւն անողներ) չափում են իրանց անուն աղգանունը։ Քննում են. եթէ տւած բացատրութիւնները բաւարար են — բաց են թողնում, իսկ եթէ մի որ և է թէկուզ ամենաչին մի նշա-

նից երևում է թէ մասնակցել է անկարգութեանը, աչն ժամանակ սկսում են աւելի մօտիկուց հարցաքննել: Արեան կաթիլ, պատուած շորեր—և արդէն բաւական է որ կալանաւորւի ու, հալգա, դէպի բանտը:

Թէ որքան արագ կատարեց այդ դործը, բաւական է ասել որ քաղաքի բաժիններից մէկում (la Guillotière) երեկոյան ժամ 7-ից մինչ 9 ալդ ձեռով բանտարկեցին 500 հոգի:

Կուրս Գամբետտայից և Մոնէլ փողոցից գալով մենք տեսնում ենք ժամ 8-ին տանում են 150 հոգու, որոնց բռնել են միանգամից. դռքա մանրիֆետատողեր են և զեռ աւելի վատ. մէկի վրա տեսնում ենք գողացած ապրանք, սարդինի տուփեր, կոնսերւներ, մոնաւանդ ճրագի մոմեր, Միւսների մօտ տեսնում ենք զէնքեր, զանակներ, զաշտոններ, լեցրած ռետլերներ, երկուսը հրացաններ ունէին: Մէկի մօտ կեռ գանակ էր և նոր սրած, և խոտովանում էր թէ ձիերի ետի ոտների զամարները կտրելու համար է վերցրել և ցինկաբար ասում էր թէ արդէն առիթ է ունեցել օգտուելու իւր զէնքից, և իրօք՝ նա արիւնոտ էր:

Ձեռք առած եռանդուն միջոցները առողջ հետեանք ունեցան և երեկոն անցաւ շատ խաղաղ: Բաւց չարագործներին հալածելու գործը սղնու ամենայնիւ չարունակում է, և չաջողութեամբ:

Մի միջնադէպ. ժամ 9-ին, Գիլլոտէր մասում, մի 55 տարեկան մարդ, վաճառական, հալհուում է Լարնօին. նորան զէն են չալտում կաֆէտնից, ուր նա գտնւում էր. աչն ժամանակ նա հանում է իւր ձեռափէտնից, ուր նա արձակւելով սրճատան հիւրերից մէկի վրա՝ խորում է փորի ներքեւ: Նորան տանում են պրեֆեկտուրը (նահանգապետի տուն). խուլարկում են շորերը և գտնում մի ամբողջ արսեճալ՝ Լքցրած ռետլէր, նոր սրած գանակ թաշկինակի մէջ փաթաթած, և իւր ձեռնաւախտը սրով, երկու պորտմոնէ են գտնում, որոնցից մէկի մէջ 200 ֆրանկ, միւսում 22 ֆրանկ:

Երկու օրալ մէջ (26-ին և 27-ին) կալանաւորւածները թիւը 1500-ից աւելի է:

Լիոն, 27-ին (15) չունիտի:

Քաղաքային խորհուրդը կարեոր նիստ ունեցաւ: Քաղաքապետի մի քանի խօսքերից վետոյ, խորհուրդը (դումա) վճռեց ամբողջապէս ներկայանալ Պարիզի չուղարկաւորութիւններին: Մի ուղերձ կը գրւի և չատուկ պատգամատրների ձեռքով կը ներկայացնւի տիկին Լարնօին:

Խորհուրդը վճռում է իւր արխիւների մէջ արձանագրել Լարնօի ալցելութեան նպատակը և նորա վերջին ճառը ամբողջապէս:

Մէրը (քաղաքապետը) չախնում է որ ստացել է բաղմամբիւ հեռագիրներ խալական քաղաքների խորհրդարաններից, որոնց և պատասխաններ էին ուղարկել:

Նա կարգում է Լիոնի խաղական կոլոնիայի ուղարկած այս թուղթը:

«Լիոնի խաղական կոլոնիան, խորը զգած ահն գարշելի ոճիրից, որին զոհ եղաւ Հանրապետութեան նախագահը, և որի կատարողն է մի մոլեգին որ անարժան է խաղացու. անուշին, ընդունում է ամենաջերմ մասնակցութիւն Ֆրանսիայի սուգի մէջ, որը հարւածել է իւր սրտի մէջ այդ անուղղելի կորուստով, և լսւածում է իւր զգացմունքները խոր համակրութեան և համերաշխութեան Ֆրանսիական ազգի հետ»:

Մէրը շեշտում է Ֆրանսիային խաղիկի կողմից տւած տխուր համակրութիւնների գրաւականների վրայ: Ապա շօշափում է նա Լիոնում պատահած անկարգութիւնների խնդիրը, պախարակելով անկարգութիւն անողներին և լուս լսւածում որ նոքա չեն փախչիլ արդարադատութեան աչքից:

Վերջը Մէրը առաջարկում է մասնակցել Lyon républicain թերթի բացած ստորագրութեանը՝ Կարնօին արձան կանգնեցնելու համար և իւր ձեռքը վերցնել արձան կանգնեցնելու գործը:

Լիոն քաղաքի կողմից խորհրդարանը ստորագրում է առաջին անգամ 10.000 Ֆրանկ: Ապա վճռում է տօնական ուրախութիւններ չկատարել չուլիսի 14-ին, որ Ֆրանսիացոց ազգային տօնն է, նորա տեղը կը լինի մի հալոնաստիական տօն, որ կը կատարւի Կարնօի անուշով կոչով հրապարակի վրայ արձան կանգնեցնելու սկզբնաւորութեան աւթի-թով, 50.000 Ֆրանկը, որ նախահաշւում որոշւած էր չուլիսի 14-ը տօնելու համար, կը բաժանւի աղքատներին:

Ո Ճ Ր Ա Գ Ո Ր Ծ Ը

Լիոն, 28 (16) չուլիսի, առաւօտ:

Ոճրագործ Կազերիօ ղեկեղւած է Սուրբ Պաւլոս բանտում, խուց № 42, առաջին չարկում: Կահաւորութիւնը բաղկացած է մի դաշտալին մահճակալից, մի աթոռից, մի սեղանից, լացարանից և ձորձակալից (չոր կախելու համար): Կազերիօն պահպանւում է բանտալին երկու պահապանների աչքի առաջ: Նա իւրան բռնում է մի տեսակ անզգալ կերպով և կարծես չի զգում իւր կատարած ոճիրի ահագնութիւնը: Նորա խելքը շատ սահմանափակ է երևում, իսկ կրթութիւնը — զէրօ: Նորա անդիտութիւնը Ֆրանսերէն լեզւի իսկական է և ոչ չինծու, ինչպէս առաջ կարծում էին. բայց հասկանում է, երբ կարճ նախադասութիւններով են խօսում:

Կազերիօն հանգիստ քնում է ամբողջ գիշերը և ցերեկաւ մի մասը: Նա մեծ ախորժակով ուտում է: Նա չի ծխում: Ոճրագործը ամենեկին չի հետաքրքրւում իւր գործի ընթացքի մասին:

Այլ հեռագիր, 28 (14) լուլիսի:

Կաղերիօն երէկ դուրս բերեց բանտից ժամ 1-ին կէսօրից չետող և տարւեց դատարանը քննութեան ենթարկուելու համար: Քննիչ դատաւոր պ. Բենուա, որ զբաղած էր Կարնօի դիակի զննութեամբ, եկաւ պրեֆեկտուրից ժամ 4-ին և խօսուիչ հրամայեց բերել մեղադրողին:

— Ասացէք, Կաղերիօ, ինչու ուզեցիք դուք սպանել Հանրապետութեան նախագահին? Դուք նորան ճանաչում էիք? Տրտնուիչ ունէիք նորա դէմ?

— Ոչ, պատասխանում է Կաղերիօ: Դա մի բռնակալ էր. ես դորա համար սպանեցի նորան:

— Ինչու սպանեցիք նորան?

— Ես ալի կ'ասեմ երդեալների դատարանում (jury): Նա կը հասկանայ շարժառիթը, որ ինձ ալիպէս գործելու տրիպեց: Ես իմ պատճառները կ'ասեմ:

— Ունէք արդեօք ոճիրի ընկերներ:

— Ոչ, ես գործեցի մեղակ, առանց դրդումի:

— Լիտնում ում և իցէ ճանաչում էք, Կաղեր ունէք ախտեղ?

— Ոչ մի: Ես չեմ ճանաչում քաղաքը, Բալց ես բանեւ եմ ոչ հեռու ախտեղից, Վիեննում, մի հացագործի մօտ, մի տարի կը լինի:

— Ինչպէս խփեցիք պ. Կարնօին?

— Ես առանջ գնացի, դէնը հրելով մի կիւրասիրի ձին: Ես իմ դաշտինը բացել էի թեքիս մէջ: Բաւական էր որ ձեռքս բարձրացնէի: Ես նշան դրեցի փորի տակը և ձեռքս իջեցրի, աղաղակելով՝ «Կեցցէ անխիւսանութիւն»! Ամբոխը շարձակեց վրաս, ինձ գետին գլորեց և ծեծեց: Ոստիկանները ինձ տարան ոստիկանատուն:

— Դուք շարունակում էք ասել թէ ոճիրի ընկերներ չէք ունեցել?

— Այո: Բալց ի դէպ, նախագահը մեռաւ:

Պ. Բենուա'ն չի պատասխանում: Կաղերիօն կարծես մտածեց, որ իւր դոնը մեռաւ և չի ծածկում իւր գոհութիւնը: Նա ժպտում է և բարձրացնելով ձեռքը, խփելու ձև է անում:

Հարց ու փորձը տեղի մինչ ժամ 8: Բանը դժւարանում է նրանով, որ թէև ֆրանսերէն հասկանում է Կաղերիօն, բալց շատ դժւարութեամբ է խօսում:

Հեռագիր Մոնպելիէից, 27-ին (15) յուն.

Անխիւսանական Լարրի, որի հետ Կաղերիօն Մոնպելիէում անց է կացրել շաբաթեալ կէսօրից չետուն, ալի առաւօտ ձեռքակալեց, Մոնպելիէից չորս կիլոմետր հեռաւորութեամբ:

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԹԵՐԹԸ

Ֆրանսիայի պաշտոնական „Journal officiel“ թերթը, չունիսի 25 ի համարում, իւր պաշտոնական մասում լալտարարելով կոնգրէսի մասին նախագահ ընտրելու համար, իւր ոչ-պաշտոնական մասում ալս կերպ է լալտարարում Հանրապետութեան նախագահի մահը:

Ոչ-պաշտոնական մաս:

Մինիստրները խորհրդի նախագահը, ներքին գործերի և դաւանութիւնների մինիստրը, հետեեալ հեռագիրն է ուղարկած պ.պ. մինիստրներին, պպ. նախագահներին Սենատի և պատգամաւորների ժողովի, Պարլիլի զինւորական կառավարչին, պրեֆեկտներին, ենթ-պրեֆեկտներին և Ալլի-րիալի կառավարչապետին:

Լիոն, 24 չունիսի,

10 ժամ 35 րոպէ երեկոյեան:

Հանրապետութեան նախագահը խիւեւ է դաշտնի մի հարւածով ճա-
նապարհին Chambre de Commerce-ից դէպի մեծ թատրոնը: Ոճրագործը իսկոյն ձեռքակալւեց. նա բռնած ունէր մի ձեռքում աղերսաղիր և միւսում մի դաշտն:

Նախագահը անմիջապէս տարւեց պրեֆեկտուրը, ուր նա շրջապատւած է Լիոնի նշանաւորագոյն բժիշկներով:

Այս տխուր փորձութեան մէջ, կառավարութիւնը Ֆրանսիալին մաս-
նակից է անում իւր մաղթութիւններին Հանրապետութեան նախագահի համար:

Խորհրդի նախագահ, ներքին և դաւանութիւնների մինիստր

Շ. Դիպլիւի:

Մի երկրորդ հեռագիր բերում է տխուր լուրը Հանրապետութեան
նախագահի մահւան կէս գիշերից 35 րոպէ անց:

Միւս կողմից Հատասի գործակալութիւնը հաղորդում է մեզ հետե-
ւեալ դոկումէնտները:

Ներքին գործերի մինիստրը ուղարկել է գիշերս հետեեալ հեռագիրը
Արժիրիալի կառավարչապետին, պրեֆեկտներին և ենթ-պրեֆեկտներին:

Յաւով տեղեկացնում ենք ձեզ մահը Հանրապետութեան պր. նա-
խագահի, որը վախճանւեց կէս գիշերից երեսուն և հինգ րոպէ անց:

Վիպլլոմատիական մարմնի անդամները անմիջապէս տեղեկացրած են
արտաքին գործերի մինիստրի խնամքով:

Պր. Կաղիմիր Պերիէ հետեւեալ հեռագիրն է ուղարկել պ. Դիպլււիին:

Պարիզ, 25 չունիսի, գիշերուալ ժամ 12 և 1/2:

Պր. Շարլ Դիպլււիին, մինիստրների խորհրդի նախագահին, Լիոնի սլոնֆեկտուր:

Պատգամաւորների ժողովի նախագահը խորը լուզմունքով իմանում է ալիքան տիտուր լուրը գարչելի ոճիւրի որ գործւած է Հանրապետութեան նախագահի դէմ և որը վշտացնելու է ժողովուրդին որպէս ամբողջ ֆրանսիային:

Նա խնդրում է կառավարութեանը ներկայացնել Հանրապետութեան պ. նախագահին իւր ամենավառ բաղձանքները:

Կաղիմիր Պերիէ:

Կառավարութեան բոլոր անդամները առանձին-առանձին ուղարկեցին ցաւակցութեան հեռագիրներ տիկին Կարնօին:

Լուսաւորութեան մինիստրը հեռագրերով տեղեկացրեց նախագահի մահւան մասին իւր դեպարտամենտի բոլոր կառավարիչներին և ակադեմիաների բոլոր ռեկտորներին:

Բոլոր ռեկտորները լուսաւորութեան մինիստրին հեռագիրներ ուղարկեցին տիկին Կարնօին իրանց և ակադեմիական ալ պաշտօնեաների խորը ցաւակցութիւնը խոսնելու համար:

Օ Տ Ա Ր Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

Կարնօի սպանումը տհազին արձագանք գտաւ ամբողջ կուլտուրական աշխարհքում, բոլոր պետութիւնների կառավարութիւնները շտապիցին իրանց ցաւակցութիւնը խոսնել: Մենք աշտեղ զնում ենք միայն մի քանիսը ալի հեռագիրներից, որոնք առանձին կարևորութիւն են ներկայացնում:

Պրն. Ռեաման, իտալիալի դեսպանը, 25-ին չունիսի գիշերուալ ժամ 1 ին եկաւ ներքին գործոց մինիստրութիւնը, բաւց ալիք լուսնին պ. Շարլ Դիպլււին Լիոնից դեռ չէր ժամանած Պարիզ:

Պրն. Կրիսպին, իտալական մինիստրների խորհրդի նախագահը, ուղարկել է Տիկին Կարնօին միտիթարութեան մի անձնական հեռագիր:

Միւս կողմից ահա հեռագիրը որ Կրիսպին ուղարկել է Լիոնի իտալական հիւպատոս պ. Բատտօին:

Հում, 25 չունիսի, 9 ժամ 15 րոպէ:

Կոմմանդոր Բատտո, ընդհանուր հիւպատոս իտալիալի, Լիոն:

ես ուղարկեցի նորին գերազանցութիւն Ռեմանին այս հեռագիրը.

«Սաստիկ լուռած՝ առնելով լուրը զարհուրելի ոճիւրի որը Ֆրանսիայից խլեց նորա առաջին պաշտօնեային, իսկ խաւիալիդ մի բարեկամի, ես խնդրում եմ ձեզ արտապաշտել նորին գերազանցութիւն պրն. Շ. Դիւպիւլի իմ խորը վշտի և զարհուրանքի զգացումները, որոնցով տողորւած է թագաւորի կառավարութիւնը և որին միանում է ամբողջ խաւախան ազգը: Աւելցրէ՛ք անձնական միջթարանքներին ջերմ արտապաշտութիւնը, որովհետեւ ես միացած եմ եղել այդ համեստ մարդու հետ ոչ միայն հիացմունքով, այլ և անկեղծ բարեկամութեամբ: Ոճրադործները հալոյնիք չունեն, և հէնց նոքա են առաջինները հալոյնիք չճանաչող, որոնց մենք տեսնում ենք որ ամբողջ Եւրոպան լքցրել են իրանց զարհուրելի ոճիւրներով: «Ֆրանսիան որպէս խաւիան չի ուզում տեսնել սպանողի մէջ այլ ինչ եթէ ոչ մարդկութեան թշնամու:»

«Կրիսպի»

Վերջապէս խաւիալի արտաքին գործերի մինիստրը ուղարկել է խաւիալի դեսպանին Պարիզում հետեւեալ հեռագիրը.

Հում, 25 լունիսի: 1894

«Մենք իմանում ենք ամենախորը ցաւով սպանումը մի ազգի պետի, որը ամբողջ խաւիալում կը չարուցանի խորը սոսկումն սպանիչի դէմ որ անարժան է խաւիալի անւանը: Այն վալրիկներն երբ Նորին Մեծութեան գլխութեանն եմ հասցնում սոսկալի ոճիւրի մասին լուրը, դուք պէտք է անմիջապէս միջնորդ հանդիսանաք Հանրապետութեան կառավարութեան առաջ աչն զգացմունքների համար, որոնք թագաւորինը և մեր ամբողջ երկրինն են:»

Բլանկ

Պ. Ֆոն Միւնստեր, Վերմանալի դեսպանը, լուր ստանալուն պէս, ուղարկեց տիկին Կարնոին հետեւեալ հեռագիրը.

Տիկին Կարնո, Լիոնում.

«Ես տեղեկանում եմ ամենախորը ցաւով աչն մեծ վշտի մասին որ ձեզ հասցրած է և սրտի խորքից, Տիկին, ուղարկում եմ ձեզ վկայութիւնը իմ ամենաջերմ համակրութեան և հաւատարիմ չիշատակի որ ես միշտ կը պահպանեմ դէպի աղնիւ հանդուցեալը:»

«Իմ աղջիկը միանում է լուրի սրտով իմ զգացմունքներին:»

Կոմս դը Միւնստեր

Կ/Լ, 25 լունիսի, 10 ժամ, 56 րոպէ.

Կոմս ֆոն Միւնստէր. Պարիզ.

Բարեհաճեցէք արտապատել Ֆրանսիական կառավարութեանը թէ որքան ես զաւրացած եմ գարշելի սպանութիւնից որին զոհ է եղած Համարապետութեան նախագահը, որին ես աչքքան բարձր գնահատում էի, և բարեհաճեցէք ասել որ ես ի բոլոր սրտէ ամենաջերմ կերպով մասնակցում եմ Ֆրանսիական ազգի վշտին:

Ստորագրած է՝ Վ.Լէհէմ Կ. Թ. 1):

Կ/Լ.

Տիկին Կարնօ, Պարիզ.

Կալսրուհին և ես խորը զգացւած ենք սարսափելի լուրից որ գալիս է մեզ Լիոնից: Հաւատացած եղէք, Տիկին, որ մեր ամբողջ համակրութիւնը և մեր զգացումները ներկայ րոպէին Ձեզ հետ են և Ձեր ընտանիքի հետ:

Տալ Աստուած Ձեզ կարողութիւն աչս սարսափելի հարւածը կրելու համար:

Արժանի իւր մեծ անունին՝ պ. Կարնօն մեռաւ որպէս զինուորական տեսչի գաշտի վրայ:

Վ.Լէհէմ Կ. Թ.

Ռուսաց դեսպանատուն, Պարիզ.

«Բարեհաճեցէք Ֆրանսիական կառավարութեան որպէս նաև Տիկին Կարնօ՝ ի առաջ թարգման լինել մեր անկեղծ ցաւակցութեան և ջերմ համակրութեան համար, որով մենք միանում ենք Ֆրանսիային հասցրած սուղին:

«Կալսրը, լինելով ճանապարհի վրայ դէպի Բօրկի, ես հեռագրով խորհն ներկայացրի տխուր լուրը Նորին Մեծութեան»:

Գիրս

Տիկին Կարնօ, Պարիզ.

«Խորը զգածւած ոճիրի լուրից, կալսրուհին և ես, մենք ձեզ չախնում ենք մեր ամենախորը տխրասանքները և մենք ձեզ հաւատացնում ենք աչք ջերմ մասնակցութեան մասին որ մենք ընդունում ենք ձեզ դիպած դժբաղդութեան մէջ և որը ամբողջ Ֆրանսիան սուգի մէջ է դրում:

Ալէքսանդր

1) Ալլանքն Կալսր—Թագաւոր:

Խոտալական դեռսպանը Պարիզում ստացել է բազմաթիւ հեռագիրներ Խոտալիւից, որոնք լաւատնում են իրանց կատաղի զաւրուի՞թը Կարնօի սպանութեան առթիւ: Խոտալիւում լուզմունքը մեծ է և ամենքը միաձայն պախարակում են սպանողին:

ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

Ահագին բաղնուիւն պատգամաւորների ժողովում լունխի 25-ին: Բալլը չնալած քաղաքական հալեացքների տարբերութեան, ամենքի վրա հաւասարապէս նկատում է թէ տխրութեան և թէ զաւրուի՞թի զգացմունք:

Այդ զգացմունքը մանաւանդ արտաբայուեց ժողովի նախագահի մըտնելով, երբ ժողովը մի անգամից ոտի կանգնեց, առանց որ ալք մասին նախապատրաստութիւն եղած լինէր, և նոյնն արաւ լսելու համար Շարլ Գիպլիւլի՝ հեռագիրը, և Կազիմիր-Պերիէի ճառը:

Նխտին ներկայ են բոլոր մինիստրները, բացի Գիպլիւլից: Նրբ նախագահը բարձրանում է դէպի բաղկաթուը՝ ժողովը ոտի է կանգնում և Կազիմիր-Պերիէն կարդում է մինիստրների խորհրդի նախագահի հեռագիրը:

Պարոն նախագահ.

Կառավարութիւնը խորը ցաւով լաւատնում է պատգամաւորների ժողովին Հանրապետութեան նախագահի մահը:

Պրն. Կարնօն վախճանեց այս դիչեր Լիոնում զազրելի ատենտատի հետեանքներից, որին նա զոհ եղաւ Բորսալի պալատից դուրս գալիս:

Ֆրանսիան, ապշած այս գարշելի չանցանքից, ամեն կողմնից ներկայանում է կառավարութեանը իւր լուզմունքը և ցաւը:

Նա ողբում է Հանրապետութեան նախագահի անձի մէջ օրինաւոր պաշտօնեալին, չիտակ քաղաքացուն, որը եօթ տարի շարունակ կրել է պատուի և հաւատարմութեամբ աղգալին դրօշակը և ներշնչել Ներոպալին զգացումների որոնք մխիթարութիւն են մեզ համար այն անազորոյն փորձութեան մէջ որի միջով մինք ալժամ անցնում ենք:

Հանրապետութիւնը պահպանում է իւր նախագահի վիշտաւեր: Նա ուղարկում է իւր տխուր համակրութեան վկայութիւնը նորա ընտանիքին որ ողբում է և որը նորա պէս արժանի է Ֆրանսիայի անւանը:

Ամբողջ երկիրը կը միանալ զաւրուի՞թի աչի շարժմանը, որ Լիոնի սպանութիւնը լաւուցանում է կառավարութեան և աղգալին ներկայացուցչութեան ծոցում:

Բարեհաճեցէք ընդունել և ալն:

Շարլ Գիպլիւլի:

Ժողովը, կանգնած, լսում է այս ընթերցումը կրօնական լուծութեան մէջ:

Ապա կազմիր-Պերիէ արտասանում է.

«Ֆրանսիան և ժողովը կը միանան մինիստրներին խորհրդի նախագահին խօսքերին: Նորա առգործած են տնօրէնութեան զգացումով ի դիմաց մի գարշելի սպանութեան որը հարածում է Հանրապետութեան նախագահին պատուի դաշտում, իւր սահմանադրական պարտաւորութիւնների կատարման միջոցին:

Ժամ է ամփոփելու: Յարգանքով խոնարհենք այս գերեզմանի առաջ ուր աչնքան ստեղծի հանգամանքների մէջ անհետանում է մի կեանք, որը մի դաս է և մի օրինակ, որովհետեւ նա կազմած է ներւա-ծութիւնից հարկների և Հանրապետութեանը:

Ուղղենք մեր սրտերին խորքից պ. Կարնօի ընտանիքին մեր չարգալից համակրութեան վկայութիւնը: Թող մեր միաձայնութիւնը նորա համար իւր յաւերի ամփոփումն լինի:

Մեր ողբացած մեծ քաղաքացուն մեծարած կը լինենք եթէ ասեմք որ Ֆրանսիան մնում է քաջ և ուժեղ, նոյն լուս ազգային աչս սուգի օրը:

Ժողովի նախագահը ապա կարդում է Անատոլի նախագահին հաղորդագրութիւնը, որով նա լաւանում է թէ Ազգային ժողովը ¹⁾ կը հաւաքել չորեքշաբթի, ժամ 1-ին, Վերսալ, Հանրապետութեան նախագահ ընտրելու համար:

Նիստը փակում է:

ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՐՈՒԹԻՆԸ ԼԻՈՆՈՒՄ

Լիոն, 26 (14) լուսիսի

Նրէկ, 25-ին, Հանրապ. նախագահին դիակը թողեց Լիոնը նոյն ժամին, որ նշանակած էր առաջուց Պարիզ վերադառնալու համար: Յուզարկումը կատարեց միևնոյն ճանապարհով, ինչպէս Լիոն դալու ժամանակ: Ամբոխը նոյնքան մեծ էր, որքան չաբաթ օր, երբ Կարնօն Լիոն հասաւ, բաց այլ էր ժողովրդի տեսքը: Բացազանչութիւնները տեղի էին առել սուգի լուծութեան, որ ընդհատում էր կանանց հեկեկանքներով. տղամարդկանցից շատերը նոյնպէս լաց են լինում, և զինւորներ տեսալ որոնք անասելի ջանք էին գործ դնում՝ արտասուէնք չթափելու համար: Զինւորական չարգանքները կատարելապէս նոյն ձևով մատուցեցին ինչպէս կենդանութեան ժամանակ: Բաց զինւորական երաժշտութիւնը, Մարտէլ-էզլի փոխարէն՝ թաղման հանդիսի եղանակներ էր նւագում: և սնով քողարկած թմբուկների ձայները ուրախ տեղ՝ դառել էին խուլ և տխուր:

¹⁾ Աչսպէս է կոչում աչն ժողովը որ կազմում է սենատի և պատգամաւորների ժողովի անդամներից:

Ժամ 5 ից երեկոյեան ահագին բազմութիւն պրեֆեկտուրի առաջ, մալթերի վրայ: Պրեֆեկտուրի վրայից վերցրած են դրօշակները, կարտուշները, որոնք օր առաջ զարդարում էին շինութիւնը: Միաջն գմբէթի վրայ շինած պաւիլիոնը մնում է, բայց ձողի վրայ հազցրած է չղարչի փողապատ:

Իշխանութիւնները գալիս են և բռնում նոցա համար որոշած տեղերը:

Ժամ 5 և 1/2-ին ժամանում է Լիոնի արքեպիսկոպոսը երեք գլխաւոր փոխերէցներով և չրջապաւած իւր խորհրդարանի անդամներով, և կատարում է ննջեցեալի սենեակում:

Ղիակառքը, լծւած չորս ձիերով և հեծւած երկու մարդկանցով, և թնդանօթածիգների մի maréchal de logis գալիս են և բռնում պատուղիւն մօտ: Դամ 6-ին երգում են արքեպիսկոպոսը և իւր գլխաւոր փոխերէցները, ապա դադաղը, որ տանում են ութ հոգի, դնում է զիակառքը: Թէ վերջինս և թէ դադաղը կահաւորւած են ահագին դրօշակի մէջ, երեք գոլնի, մետաքսից, որի վրայ դնում են ձեռաց պատրաստած չքեղ պսակներ:

Գնացքը սկսում է. ձակատը բռնում են՝ քաղաքալին երաժշտութիւնը, պսակներ կրողները, ապա կառքի մէջ արքեպիսկոպոսը և իւր փոխերէցները:

Երբ գնացքը սկսում է, Ֆուրլէր թլրի բարձրութիւնից թնդում է թնգանօթը, որպէս նաև զինւորական փողը և թմբուկները:

Երաժշտութիւնը սկսում է սգոյ մարչը:

Կառքի լեռնից դնում են նախ՝ նախադահի երեք ուղիք՝ Սաղի, Երնէստ և Ֆրանսուա Կարնօ, որոնք Պարիզից առաւօտն էին եկել, առանց իմացած լինելու եղելութիւնը, և Լիւնիս-Կարնօ, նախադահի փեռան: Նոցա տխրութեան վրայ զժւար է նախն անդամ:

Ապա գալիս են զինւորական տան օֆիցերները, գեներալ Բոբիուս, Լիոնի զինւորական կոմանդանտը, 13 երորդ գնդի հրամանատարը, ապեւլացիալի, քաղաքացիական, վաճառականական դատարանների առաջին նախագահները, Լիոնի քաղաքապետը, ռեֆորմական եկեղեցու է իսրայելական կոնսիստորների նախագահները:

Ապա ընթանում են բոլոր աչն իշխանութիւնները և հիմնարկութիւնները ներկայացուցիչները, որոնք ներկայ էին Կարնօի ընդունելութեան ժամանակ: Ընկերութիւնների բազմութիւ պատգամաւորութիւններ վերջացնում են լուղարկատրների շարքերը:

Տխրութիւնը ամենքի գէմքերի վրայ է: Ամբոխը իրան զսպած է պահում: Յույր ամենափառահեղն է որ կարելի է երեւակալել:

Երբ անցնում են աչն փողոցի կողքով, ուր խտրական հիւպատո-

սարաճն է և որը բռնած է զօրքով, իտալիացի հիւպատոս պ. Բոուսո, իւր դռան առջև կանգնած է և վերջին պատրիւն է տալիս նրան, ում օր առաջ աչքքան ջերմութեամբ ողջունում էր:

Նրկաթուղու կալարանում կանգնած է մի ալլ զինուորական նւագախումբ և կիրասիրների երկու էսկադրոն: Գիւսկառքը կանդ է առնում նույն դահլիճի առաջ, ուր շաքաթ օր Կարնօին ընդունել էին, Գազաղը դնում են մի սալոն-վագոն. արքեպիսկոպոսը օրհնում է: Սալոն-վագոնը մտնում են զեներալ Բորիուս, զինւորական տան երկու զնդապետներ ու պ. Տրանչօ, որոնք պիտի հսկեն դազաղը մինչ Փարիզ: Կարնօի որդիքը և փեսան դնում են միանում արկին Կարնօին, որը իւր ամուսնացած աղջկալ և բժ. Պլանչոնի հետ նոր դալիս է պրեֆեկտուրից: Տիկին Կարնօն մտնում է մի լատուկ վագոն, որի փեղկերը ձգած են: Ժամ 7¹/₂-ին կառախումբը շարժում է: Ներկալ եղողները բարևում են վերջին անգամ Կարնօի որդիներին, որոնք ալլ ևս չեն կարողանում արտառուքը պահել:

ԿԱՐՆՕԻ ՄԱՐՄԻՆԷ ՊԱՐԻՋՈՒՄ

Օրը սկսում է լուսանալ: Նրբ տիկին Կարնօն վալր է իջնում, ամենքը լարգանքով վերցնում են գդակները:

Բազի երկու կառքերից միում նստում է տիկին Կարնօ և իւր երեք որդիքը, միւսում՝ զինուորական տան օֆիցերները. ապա գնացքը, բազմաթիւ կառքերով ուղեկցած, շարժում է դէպի Նլիսեան պալատը:

Քիչ ժողովուրդ կալ. ոչ մի ձայն չի արձակում: Ամենքը գլուխները բացում են դիակառքի անցնելու:

Ժամը 4-ից քիչ անց հասնում են Նլիսեան պալատը: Բագում ինֆանտերիալի մի վաշտ շարքով կանգնած է և հրացաններ է ներկայացնում:

Գազաղը տանում են պալատի առաջին հարկի մեծ դահլիճը, որը ամբողջապէս քօղով է պատած: Դահլիճում վառում են մօմեր: Դահլիճի մուտքը խիտ պահպանւած է:

Որչւում է ժողովրի ալցելութեան կապը: Փերթեր են դնում ալցելոնների ստորագրութիւնների համար: Մինչ թաղման օրը ժողովուրդը, խումբ խումբ՝ դալիս է երկրպագութեան: Իրանց պահում են մեծ պատկառանքով:

Կառախումբը հասնում է Պարիզ գիշերալ ժամը 3-ից 12 բոպէ անց: Լիւսնեան կալարանի մեծ դահլիճը ամբողջապէս սև քօղով է ծածկւած: Պատերին կախւած են վահաններ Ը սառուի, Ժամ երեքից մի քանի բոպէ առաջ զնդապետ Կուրդէ-Լապէլուա, նախագահի զինուորական անից, Սէնիս

պրեֆեկտը և ոստիկանութեան պրեֆեկտը հասնում են կալարածը՝ Կարնօի մարմինը ընդունելու համար:

Բազում սպասում էին նախագահութեան երկու կառքեր և մի ղիակառք:

ԹԱՎՄԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յունիսի 26-ին, առաւօտեան, մինիստրները, հաւաքւեցին խորհրդի ներքին գործերի մինիստրութեան մէջ, պ. Շարլ Դիպլիւլի՝ նախագահութեամբ, որոշելու թաղման հանդէսին վերաբերեալ խնդիրները:

Որոշւեց թաղումը կատարել մօտակալ կիւրակի օր, յուլիսի 1-ին. կրօնական ծէսը կը կատարուի Մարիամ Աստածածնալ եկեղեցում (Notre-Dame), թաղումը՝ Պանթէօնում: Մի լատուկ օրէնք կը ներկայացնուի պարլամենտին, լաւտարարելու համար, որ հանգուցեալի թաղման հանդէսը կը լինի ազգային:

Պատերազմական և կողոնխաների մինիստրները նշանակեցին բոլոր զօրքերին, ջամաքի և ծովի, 30 օրւաչ սուգ, սկսած 25 ից լուսինսի:

Նոյնպէս տգանշաններ պիտի կրեն բոլոր պետական պաշտօնեաները՝ իրանց պաշտօնները կատարելու միջոցին:

Մի մասնաժողով նշանակեց թաղման հանդիսի բոլոր մանրամասնութիւնները որոշելու համար: Այդ մասնաժողովը կազմեց այսպէս.

Գնդապետ Շամուան, ներկայացուցիչը տիկին Կարնօի:

Դը Բուրքըրէյ, կառավարիչ արձանագրութեան:

Սենտէր, ներքին գործոց մինիստրի կաբլինէտի և ծառայողների վերատեսուչը:

Ռուժոն, դեղարկատի կառավարիչ:

Հիւլէ, Պարիզ քաղաքի շինութիւնների վերատեսուչ:

Պարիզի զինուորական կառավարչի գլխաւոր շտաբի պետը:

Յուդարկաւորութեան հանդիսի վերատեսուչը:

Վիլլիամսոն, ազգային շարժական կառքերի վերատեսուչը:

Նրաժշտական հեղինակներ (կոմպոզիտոր) Ամբրուազ Թոմա և ՍէնՍանս:

Ճարտարապետներ Շարլ Դարնիէ և Գիլլոմ:

Մոլար, արձանագրութեան գլխաւոր օգնական:

Մինիստրների աղ Նիտտից լետու, խորհրդի նախագահ Շարլ Դիպլիւլի, իւր բոլոր ընկերակիցներով, ուղեորւեց Նիսեան պալատը՝ ներկայացնելու համար տիկին Կարնօին կառավարութեան ցաւակցութեան զղացմունքները:

Տիկին Կարնօ ընդունեց Դիպլիւլիին և արտաքին գործերի մինիստր Հանտոօին և խորհրդի նախագահին խնդրեց շնորհակալութիւն լաւանել իւր ընկերներին ալն համակրութեան համար, որ նորա վկայում են իրան ալդ տիտուր հանգամանքների մէջ:

Այստեղ մենք արդէն կանգ ենք առնում: Թաղումը ինքը այնքան վառահեղ էր, որպէս երբէք եղած չէ Ֆրանսիայում նոյն իսկ:

Ա. Մ. Ն.

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

ՈՒՂԵՐՁ «ՄՈՒՐՃ»-ԻՆ՝ Բաշխանալի ինտելեգենտ արհեստավորներից ութ հոգի ուղարկել են մեզ մի շնորհակալական համակ, որի մէջ նոքա չափոնում են «Մուրճ»-ի խմբագրին իրանց չեւրմ շնորհակալիքը ալն ուշադրութեան համար որ նւիրում է «Մուրճ»-ը իրանց դասակարգի մոռացած շահերին:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի № 7 և 8, ըստ սովորութեան, լոյս կը տեսնեն միացած, օգոստոս ամսի վերջը:

ՅՕԳՈՒՏ ՍՈՎԵԱԼՆԵՐԻ եղած հանգանակութեան երրորդ ցուցակը կը հրատարակենք «Մուրճի» չաջորդ տետրում:

ԱՇԴԳԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲԻ հրաժարականը վերջնականապէս ընդունւած է Սովթանից: Ըստ սահմանադրութեան նոր պատրիարքի ընտրութիւն կատարողը Ազգային ժողովն է, որը սակայն, Աշդգեանի ժամանակ, իրապէս գոյութիւնը կորցրեց: Այդ պատճառով նոր պատրիարքի ընտրութեան խնդիրը երևի հեշտ չի լուծւելու: Իսկ առանց Ազգային ժողովի պատրիարք ընտրելը կը նշանակէր Տաճկա-Հալեբի կողմից հրաժարել իրանց սահմանադրութիւնից առհասարակ:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ: Մեր ընթերցողները «Վամանակից Տեսութեան» մէջ կը կարդան ծխական պատգամաւորների ընտրութիւնների մասին: Յուլիսի 12-ին թեմական սրբազան առաջնորդ Գէորգ եպ. Սուրենեանցի հրաւերքով և նախագահութեամբ կապուցաւ պատգամաւորների նիստը դպրանոցի դահլիճում՝ 12 հոգաբարձու և չորս անհնաւիտիսանորդ ընտրելու համար: Ընտրւած պատգամաւորներից, որ թւով 69 հոգի են, ներկայ եղան 61 հոգի: Թերթիկներով առաջարկւեցին հոգաբարձութեան համար՝ առանձին անձնափոխանորդութեան համար առանձին թեմականներ: Ապա տուփերով առաջարկւածները գաղտնի քվարկութեան ենթարկւեցին, ձայների առաւելութիւն տուցան հետեւեալները:

Հոգաբարձութեան համար.

1. Ալիխանեան Յովհ., հաշտ. դատաւոր . . . 49 սպիտ.
2. Թամամէեան Միքայէլ, առետ. բանկ. կառ. 48 »
3. Սպենդիարեան Յ., փաստ., նախկ. տեսուչ. 46 »
4. Քոչարեան Կարապետ 44 »
5. Մելիք Վարագեօգեան Բալաբէգ, ռեճիսիէ . 44 »
6. Յարութիւնեան Սամսոն, փաստաբան . . 44 »
7. Բալաղեան Սամուէլ, բնագէտ, ուսուցիչ . 43 »
8. Թաղէտեան Յակոբ, մաթեմատ., ուսուցիչ. 43 »
9. Մելիք Աղաբեան Ալեքս., ռեճիսիէ . . . 42 »
10. Բուզղանեան Խաչակ, մեշխան. նախկ. գլուխ 42 »
11. Քալանթար, Ալեքս. խմբագիր. 41 »
12. Լուիս Մելիքեան Յովհ. բժիշկ. 41 »
- (13. Ստեփանեան Կարապետ, բժիշկ 30 սպիտ., 29 սե)

Անճափոխանորդութեան համար՝

1. Աղամալեան Նփրեմ բժիշկ 44 սպիտ.
2. Նդիաղարեան Լևոն, գործարանավար . . . 40 »
3. Տիգրանեան Նաղարէթ, գանձապ. բանկում 39 »
4. Ամիրխանեան Յովսէփ, իրաւաբան 34 »

Այս բոլոր ընտրածները, աչն է 12 առաջինները իբր հոգաբարձու և 4 վերջինները իբր անճափոխանորդներ պատկանում էին չառաջադիմականների ցուցակին: Հակառակ ցուցակից միակ առաւելութիւն ստացողն եղաւ վերը վիշած բժ. Ստեփանեանց, բայց արդէն իբր 13-րորդ. հակառակ ցուցակից միւս քաշարկողները Բաղանդուրեան, Կարապետեան Մկրտիչ ինժինէր, Փրիդոնեանց Գրիգոր և ալլք ստացան 22—26 սպիտակ, աչսինքն քաշարկողների թւի կէսից պակաս:

Մեզ մնում է միայն աւելացնել որ ընտրւած հոգաբարձուները, բացառութեամբ երկուսի, նոցն են, ինչ անցեալ տարւալ (ալժմ բեկանւած) ընտրութիւններին եղաւ: Նորերն են պ. պ. Քոչարեան Կարապետ և բժշ. Լուիս-Մելիքեան, որոնք փոխարինեցին անցեալ տարի ընտրւած իսկ այս տարի ցուցակի մէջ ալ ևս չմտած Ն. Փրիդոնեանցին և փ. Վարագաբարեանցին:

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ ղէպի Ալեքսանդրապոլ, Նրեան, Կարս: Մրադրւած է երկաթուղի անցկացնել մինչ Ալեքսանդրապոլ և Ալեքսանդրապոլից Նրեան և Կարս: Ալեքսանդրապոլից ուղին կամենում են անցկացնել Արիաշալի հովիտով մինչ Մատտարա գետակի Սարգար-աբատեան չորացած դաշտը, չետոջ աջ դաշ-

տուվ ուղին կ'իջնի Սարգար-Աբադ գիւղը և ապա Էջմիածնի վրայ կը տանւի Երեւան, Ալեքսանդրապոլից մինչ Երեւան կը լինի մօտ 150 վերստ, իսկ Թիֆլիսից Երեւան—350 վերստ: Կարսի գիծը կը բաժանւի Ալեքսանդրապոլից 9 վերստի վրայ, Բաղեանդուր գիւղի մօտ, կ'անցնի Արվաշապը կամուրջով, կերթայ Նախ Շորադեալի հարթութեան վրայ մինչ Սպասովկա գիւղը, որի մօտերքում կամուրջ կը չինւի դէպի Կարա-գետի աջ ափը, ապա կ'ուղղւի ալդ գետի ափի բարձր հարթութեան վրայով դէպի Կարս, մինչ քաղաքի շուկայի մասը: Ալդ ճիւղի երկարութիւնն է 70 վերստ, իսկ Թիֆլիսից-Կարս՝ 270 վերստ:

Գիծը Թիֆլիս-Երեւան և Թիֆլիս-Կարս կը պահանջի մօտաւորապէս հաշուով 25 միլլիոն ռուբլի:

ՆԻՒՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ: «Ալադիմիր» շոգենաւի խորտակման զոհ դնացած բաքլաքենակ հանդուցեալ Գրիգոր Թումա-լեանց թողել է 1892 թականին գրած կտակ, որի զօրութեամբ ստանում են 1) Ս. Էջմիածնի տաճարի նորոգութեան համար 10.000 ռ., 2) Գէորգեան ճամբարին 5000 ռ., 3) Շուշու թեմական դպրանոցին 5000 ռ., 4) Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրանոցին 5000 ռ., 5) Բաքւի Մարգարապետական Ընկերութ. 20.000 ռ., 6) Բաքւի «Հռիփսիմեան» օրիորդ. դպրոցին 5000 ռ., 7) Բաքւի Հայուհեաց հաստատուելի ընկերութեանը 5000 ռ., 8) Բաքւում նոր կառուցանելի եկեղեցու օգտին 10.000 ռ., 9) Բաքւի Մարդաս. Ընկ. 10.000 ռ., որի տոկոսով պէտք է պահել Շուշու և Շամախու թեմերում հինգ դպրոց: Ընդամենը 75.000 ռուբլի:

ՀԱՅՈՅ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ ԼՈՆԳՈՆՈՒՄ: Մենք ստացել ենք մի գրութիւն Լոնդոնից, որով մեզ չաշտնում են թէ ալդ քաղաքում հիմնւած է մի հայոց ընթերցարան և որով խնդրում են «Մուրճ»-ից մի օրինակ նւիրել ալդ ընթերցարանին: Ցանկալի էր սակաւն որ ընթերցարանի վարչութիւնը մեզ տեղեկացնէր ընկ. անդամների թւի մասին:

† ԼԵՅԱՐԴ, Հենրի, Սըր Հենրի Լէյարդ վախճանեց 6-ն չունիսի (նոր տոմար). Հանդուցեալը չալտնի անգլիական դիպլոմատ էր, չալտնի ճանապարհորդ Արեւելքի և հնագէտ. հռչակւած էր իւր պեղումներով հին Նինւէի և Բաբելոնի աւերակներում: Վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ նա Անգլիայի դեսպանն էր Կ. Պոլսում (1877-ից մինչ 1880 թ.): Ծնւած էր 1817 թւին:

ՎՐԻՊԱԿ: «Մուրճ» № 5, էջ 809, տող 13-րդ ներքևից տպւած է՝ սպա-

սում եմ ստանալ 1780 ուրբի, ուղիղն է 2780 ու. (ինչպէս ուղիղ տպւած է չաջորդ 810-րդ էջում):

«Էլբերդ» պատմաածքում էջ 694 տող 17 տպւած է հա-
րեց, ուղիղն է չառեց, տող 33 (քան) քանի, էջ 695 տող 2
(աջուլթիւն) աջուլթիւն, էջ 699 տող 2 (հոչերով) պոչերով,
էջ 700 տող 2 (հիսեր) «չիսիր», էջ 705 տող 10 (ապա)
սպա, էջ 710 տող 12 (Ազլիղում) Աչլիղում:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԳՆԵՐ

1. ԳԵՐՏ.—«Խորհուրդներ ինտելիգէնտ մալրերին»: Թարգմ. Ն. Դաւթեանց,
Հրատար. Արօր տպարանի: Բաքու, տպարան Արօր, 1894 թ.,
գինն է 15 կոպէկ:
2. ԱՆԴԵՐՍՆ.—«Անճոռնի բաղիկը, հեքիաթ, շրատ. Թիֆլ. Հր. Ընկ.,
Թիֆլիս, տպ. վրաց Հր. Ընկ., 1894, գինն է 5 կոպ.:
3. ՄԱՆՏԵԳԱՅԱ, Պ.—«Հիւանդ սէր», առողջապահական վէպ: Թարգմ.
Ա. Գ. Դ. Ե., Ալեքսանդրապոլ, տպ. Գ. Սանդեանցի, 1994,
գինն է 40 կոպ.:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Կառնե-Տէրերդ Կոստանի

1894 թ. № 1, 2, 3, 4, 5 և 6:

№ 1

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . . .	5 «Մուրճ»-ը նոր տարեշրջ, շեմքում:
2 ՂԱԶԲԷՅ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԷ . . .	9 Ջորի նահապետ Գոչա:
3 ԼԵՐՄԱՆՏՈՎԻՑ-Ա. ԾԱՏՈՒՐ.	43 Նւէր «Ին» պօղմալին:
4 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ . . .	44 Իմ կեանքի գլխ. զեպքերը (վերջ):
5 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ	58 Լլի նորան (բանաստեղծ):
6 ԲԱԼԱԳԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ . . .	59 Կենդանիների հասարակ. կեանքը:
7 ՊԼԵՉՁԵԼԻՔ-Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	75 Երազ (բանաստեղծ):
8 ՋԱԲԱՐԵԱՆ, ԹԱԹԷՈՍ ԲԺՇ.	78 Բժշկականութ. և հոգեբանութիւն:
9 ԲԱԼԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ . . .	84 Հող. և անձն. իրաւ. հին Հայաստ.
10 ՂԱՐԱՋԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ	101 Բանւորների ապահովաց. խնդիրը:
11 ՖԵԼԻՔՍ	111 Նատուրալիստ և Զուան (վերջ):
12 Մ. Ն.	118 «Մոամբէ»:
13 Ս. Բ.	120 «Հանրամատչելի բնակատեղիւն»:
14 » »	122 «Կովկասի հանքալին ջրերը»:
15 » »	123 Վարեհանդը պարար. միջոցները:
16 ԼՈՒՍԻՆԻ	124 Ժամանակակից Տեսութիւն: — Ռուս
մամուլի հալեացքները ուստական
շահերի մասին Կովկասում:
17 ՄԵՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	127 Կաթողիկոս. անդրանիկ Կոնդակը:
18 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ	133 Դպրոցական խնդիրներ:
19 Ա.	143 Ղարաբաղի թեմ. գալոցը:

- 20 146 Տաճկաստան:
- 21 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ. և ԳԻՏՈՂ. . Նամակներ Խմբագրին:
- 22 ԽՄԲ. Զանազան լուրեր:—«Մուրճի» վիպական մասը:—«Մուրճ» 1893 թ.:—Շովրեան «Արձագանքում»:—Ղ. Աղա-լեանի Յիշատակարանը:—Հայոց Ուսումնական վարչական բեֆորմի խնդիրը:—Շուշւաճ թեմական դպրանոցի հոգաբարձական ընտրու-թիւնները:—Խաւարամիտների քարոզներից նմուշներ:—Միական պատգամաւորների ընտրութիւններ Մարիամեան-Յովնանեան օրիոր-դաց դպրոցի համար:—Թիֆլիսի քաղաքագլուխ:—Բաքւի քաղաքա-գլխի խնդիրը և քաղաքագլխի ընտրութիւնը:—Զմիւռնիայի հայ ըն-թերցարանի 25 ամեակը:—Բաֆֆի ընկերութիւնը:—Կարոցական առողջապահութիւնը:—«Տարազ» պատկերազարդ շաբաթաթերթը:—«Նաւիդ» շաբաթաթերթը:—Հալեբէնի մասնաւոր դասեր:—Նւիրա-բերութիւններ:—Թիֆլիսի III Պատկերահանդէսը:—Պատկերահանդէս Բաքւում:—Ռուս-Գերմանական առևտրական դաշնադրութիւնը:—Кавказский Календарь (Կովկասեան Օրացույց):—Էմանազին գրադա-րան ընթերցարան Հաւլաբարում:—† Բիրոտ:—† Կիւլպէնկեան Յով-հաննէս:—† Տէր-Ստեփանեան աւագ քահանայ Տէր-Ստեփանեան:—Նոր լուս սկսած գրքեր:

№ 2

- 1 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԷ. . . 181 Զորի նահապետ Գոշա:
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. . . 212 Աւերակների վերայ (բանաստ.):
- 3 ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. . . 213 Կենդանիների հասարակ. կեանքը:
- 4 ՆԱՏՈՒԲԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. . . 222 Փառքի տենչը (բանաստեղծ.):
- 5 ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԵՈՍ. . . 224 Բժշկականութ. և հոգեբանութիւն:
- 6 ԱՐԳԱՀԱՏԵԱՆ, Ա. 231 Հրէչը (պատմածք):
- 7 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ. 243 Բանւորն. ապահովաց. խնդիրը:
- 8 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՍԱՐԳԻՍ. 255 Լեզուն և ուղղագրութիւնը:
- 9 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ. 267 Հող. և անձն. իրաւ. հին Հայաստ.
- 10 Ա. Ա. 281 «Թատրոն» հանդէսը:
- 11 Ս. Բ. 283 «Ֆլամմարիոնի աստղաբաշխ»:
- 12 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ. . . 285 Ընտրողական գործ. վտանգումը:
- 13 291 Մի ընկ. սկիզբն ու վախճանը:
- 14 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ, ՖԻԴՈՆ. 308 Նաւթարդիւնաբ. ներկ. վիճակը:
- 15 ՏԷՐԵԱՆ, ՍՏ. 316 Տպաւորութիւններ Գանձակից:
- 16 ԲԱԼԱՂԵԱՆ, Ս. 324 Բնադէտների ժողով Մոսկւայում:
- 17 ԽՄԲ. 328 Զանազան լուրեր:—«Մուրճ» նւի-րողներ:—Գէորգ եպ. Սուրէնեանց:—Վարդապետների ձեռնադրու-

թիւն:—Հալոց Բարեգ. ընկ. կենտրոնի ընդհանուր ժողովը:—Ուսուց-
չական ցենդ:—«Մոամբէ»:—Հալ լրագրութեան հարկերամեակը:—
«Մամուլ»:—Նւիրաբերութիւններ:—Թեմական դպրանոց Ասորիսա-
նի թեմում:—Յօգուտ երեանի և Կարսի նահանգներ: Կարօտեալ-
ներին:—Լեոն Մանուէլեանց իբր դերասան:—Արձան Աբովեանին:—
† Կոշուտ:—Էմիլ Զատէր:—Նոր լոյս տեսած գրքեր:

№ 3

- 1 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . . 339 *** (բանաստեղծ.):
- 2 ՂԱԶԻԷԴ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԷ . . . 340 Զորի նահապետ Գոհա:
- 3 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 258 Խմ բարեկամին (բանաստեղծ.):
- 4 ԿՈՊԷ, ՖՐԱՆՍՈՒԱ 359 Երեսալ-Ջարգարանք (պատմած):
- 5 ԶԱՔՍԵԱՆ, ԹԱԴԵՍՈՒՅ . . . 368 Բժշկականութ. և հոգեբանութիւն:
- 6 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . . 877 Խաւարի բարեկամներին (բան.):
- 7 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . . 378 Գպրոցական նամակներ:
- 8 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ 388 Բանուորներ յապահովաց. խնդիրը:
- 9 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . . 404 Զատիկ (բանաստեղծ.):
- 10 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՍԱՐԳԻՍ † . . . 406 Լեզուն և ուղղագրութիւնը (վերջ):
- 11 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ 413 Հող. և անձն. իրաւ. հին Հայաստ.
- 12 ԳՆՈՒՆԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ 433 «Գև» Լեւոնտովի:
- 13 Ս. Բ. 436 «Կենդանիների կեանքը»:
- 14 Գ. ՎԿԵ 438 «Արիստակէս Լաստիկերցի»:
- 15 ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆ, ՄԿՐՏ. 440 Մովս. Խոր. և «Թուեղեաց երգք»:
- 16 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . . . 445 Քահանայական խնդիրը:
- 17 ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ 450 Կոնդակ սովեալների օգտին:
- 18 Ա. Ա. 457 Յովնան. դպր. հող. ընտրութիւն:
- 19 ՄԱՐԴԱՆԵԱՆ, ՖՐԻԴՈՆ 460 Նաւթարդիւն. ներկալ վիճակը Մ.:
- 20 Շ. 472 Քաղաք. Տեսութիւն:—Գլադստոնի
հրաժարականը:—Իտալիա:
- 21 ԽՄԲ. 488 Զանազ. լուրեր:—Ուղերձ «Մուրճ»-
ին:—«Մուրճ» նւիրողներ:—Նւէրներ Վահագնաւ Կաթողիկոսին:—
Հալոց Հալիկի ծննդեան նոր տարեդարձը:—Տաճկա-Հայաստանից:—
Կաթողիկոսի դիմումը սովեալների և կարօտեալների օգտին:—Կ.
Պոլսի պատրիարք Խորէն արքեպ. Ալեքեանի սպանութեան փորձը:
Երեանի քաղաքագլխի ընտրելը:—Արձատեած քաղաքալին ինք-
նապարտութիւն:—Կուրսեր գիւղական տիրացուների համար:—Փառուսո
Տէր-Մկրտչեան:—Թիֆլիսի Հալոց Հրատարակչական Ընկերութեան
տարեկան ընդհանուր ժողովը:—Հալոց Բարեգործական Ընկերու-
թեան Շուշալ ճիւղ:—Երեանի թեմական դպրանոցի հոգաբարձական

ընտրութիւնները:—Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի ընկերութիւն:—Աղալարովի հողերի վաճառումը:—«Արշէն Երէցի քարոզը» և Արիստակէս եպ. Սեդրակեանի խօսածը:—Սովը Տաճկա-Հալաստանում:—«Մասիս» շաբաթաթերթը:—Վ Երսէս Երաժշտան:—Վ Բրուկ-Սեկար:—Նոր ստացած գրքեր:

ՊԵ

- 1 ԴՈՒՐԲԱՒԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ 507 Որդիական սէր:
- 2 ՇԱՆԹ. 525 Ես պատրանքը սիրեցի (բան):
- 3 ԿՈՐՈՒԵՆԿՕ՛ՒԿ ՎԱՆՅԵԱՆ . 527 Կարմիր Զատկի գիշերը:
- 4 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . 535 Դպրոցական նամակներ:
- 5 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷԲՍԱՆԴՐ. 543 * * (բանաստեղծութիւն).
- 6 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱԿԳԻՍ. . . 544 Հող. և անձն. իրաւ. հին Հալաստ.
- 7 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 558 Րաֆֆի շիրմի մօտ:
- 8 ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ. 560 Բանուոր. ապահ. խնդիրը (վերջ):
- 9 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ . . . 576 Մեծ ձեռնարկ. և բանորոնները:
- 10 Ա. Ա. 587 Երիցեանի «Ամենայն հալոց կաթ. և Կովկասի Հալք XIX-րդ դար»:
- 11 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . 594 Ժամանակ. Տեսութիւն:—Ծխակ. ընտրութ. կանոնադրութիւնը:
- 12 ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ 607 Կոնդակ Աշըղեանին:
- 13 ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ԵՐՈՒԱՆԴ . . . 610 Սովը և գաղթականութիւնը:
- 14 ԱՐՇԷՆ ԵՐԷՅ. 616 Գիւղական քահանայի քարոզը:
- 15 ՍԵԴՐԱԿԵԱՆ, ԱՐԻՍՏ. ԵՊ. . 622 Ո՞վ հաւատաց:
- 16 ՂԱԶ. Մ. 629 Գիւղական քահանան. խնդիրը:
- 17 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ 638 Հալ. սեմինարիան և գիւղ. քահ.:
- 18 Ն., ՕՐՕՐ. 642 Քահ. Ղարաբ. և Պարսկաստան:
- 19 Թ. ԶԵՐՆՈՎ, Ն. 645 Նամակներ՝—Եկատերինոգարից և Եսենթովկից:
- 20 ԽՄԲ. 649 Զանազան լուրեր:—Յօդուտ Տաճկաստանի սովեալների և Երեանի ու Ղարսի նահանգների կարօտեալներին նւիրաբերութիւնները:—Քահանայական խնդիրը:—Կրօնափոխութիւն:—Ծխական հոգաբարձութիւններ Թիֆլիսի թեմում:—Որն է անհիմն (պատասխան «Մշակ»-ին):—Թիֆլ. Հալուհեաց Բար. ընկերութիւն:—Նւիրաբերութիւններ:—Կարա-Մուրզան Թիֆլիսում: Պր. Գ. Ղարաջեանի խօսածը:—Տաճկաստանի բաժանորդներին:—Հալերէն նոր տառերի հարկաւորութիւնը:—«Մուրճ»-ը ձրի կարդացողներին:—Վ Կոմ ֆոն Շակ:—Վ Նիոսչիլի:—Եւալի միւլքի ծախելու մասին:—Նոր լոյս տեսած գրքեր:

№ 5

- 1 ՏՈՒՐԳԵՆԵԻԻՑ-Ա. ԾԱՏՈՒՐ. 667 Արձակ բանաստեղծութիւններ:
- 2 ՀԱՅՆԷՑԻՑ-Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ 675 Երգ (բանաստեղծութ.):
- 3 ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ, Վ. 676 Լուր-դա-լուր (քրդական պոէմա):
- 4 ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆՑ, ԳԱՔՐԻԷԼ 682 Գեղը կանգնի—գերան կը կոտորի:
- 5 ՂԱԶԲԷԳ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԷ . 691 Էլբերդ (պատմած.ք):
- 6 ԼԵՖՈՐ, Գ. 711 Դրօշակ (պատմած.ք):
- 7 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺՇԿ. Վ. . . . 726 Բնական Հիպոթոսիս:
- 8 ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, Ս. 738 Հող. և անձն. իրաւ. Հին-Հայաստանում (վերջ):
- 9 ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ . . . 749 Արծաթի և ոսկու խնդիրը:
- 10 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 756 Բանւ. ապահովացումը Ռուսիայում:
- 11 ԱՍՏ. Գ. 765 «Զոհակ Բիւրասպի Աժդահակ»:
- 12 " " 673 «Հանրամատչելի Բնախօսութիւն»:
- 13 ՎԱՆՅԵԱՆ, ԳՐ. 780 Օրէնք և կազմակերպութիւն:
- 14 ՂԼՏՃԵԱՆ, ԱՐՍԷՆ ՎԱՐԳ. . 792 Քահանաները Ախալք. վիճակում:
- 15 *** 801 Մի բրոշիւրի առիթով I, II, III:
- 16 Շ. 803 Քաղաք. Տես. Կարնո՛ր մահը. Կազմիր Պիրիէ:—Մինիստր. փոփոխ.:
- 17 ԽՄԲ. 804 Զանազան լուրեր:—Սովը:—Յօգուտ ուղեւորների նւէրներ:—Քահանայական խնդիր:—Սիմոն բէջ Մաքսուտ:—Թիֆլիսի նահանգի ազնականների առաջնորդ:—Թիֆլիսի ազնականաց կալածական բանկի ընդհանուր ժողովները:—Պոլսի «Աւետարներ»-ը:—«Արվիկասեան Գիւղատնտեսութիւն շաբաթաթերթը:—Թիֆլ. Քաղաք. Փոխադ. Ապահով. Ընկերութիւն:—Կալւածները Անդրկովկասում:—Ներսէսեան դպրանոցի հոգաբարձական-ծխական պատգամաւորների ընտրութիւնները և «Արձագանքը»:—Կազմալուծութեան խորհուրդներ:—Խոլերա:—Նւիրարերութիւններ:—Նիկոտերա Զիովանի:—Վիլնիւսի Ռոշէր:—Նոր ստացած գրքեր:

№ 6

- 1 ԳԱՔԱՇԻՎԻ 881 Երկըզուն և Քուչէ (պատմած.ք):
- 2 ՇԱՆԹ. 844 Մակուկը (բանաստեղծ.):
- 3 ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ, Վ. 845 Աննա (պատմած.ք):
- 4 Ա.***. 865 Հելէն Կելէր:
- 5 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 886 *** I, II (բանաստեղծ.):
- 6 ԴՈՒՐԲԱԽԵԱՆ, Յ. 888 Սանձարձակ անասուն. զբօսանքը:
- 7 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ . . . 892 Դպրոցական նամակներ:

- 8 ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺՇ. ՎԱՀԱՆ . 901 Բնական Հիպոտիսմ:
- 9 ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ 913 Բանւորն. ապահ. Ռուսաստանում:
- 10 Գ. ԱՍՏ. 924 «Հալ աշուղներ»:
- 11 Ե. ՄԻՆ. 927 «Ճանապարհ. Արարատի վրայ»:
- 12 » » 928 «Երկրագունդ, ծովերը և ցամաք»:
- 13 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ . 930 Ժամանակակից Տեսութիւն:—Յու.
նիսի ընտրութիւնները:
- 14 ՄԵԼՔՈՒՄԵԱՆՅ, Մ. 938 Մեղրի գիւղի դրութիւնը:
- 15 ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅ, Յ. 945 Նամակներ Սև ծովի ափերից:
- 16 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, Գ. 949 Գերմանացիք Փոքր-Ասիայում:
- 17 Ա. Մ. Ն. 952 Արտասահմ. Կարնոի սպանումը:
- 18 ԽՄԲ. 974 Լուրեր: — Ուղերձ «Մուրճ»-ին:—
Աչքիցան պատրիարքի հրաժարականը:—Ներսիսեան դպրանոցի հո-
գաբարձուների ընտրութիւնը:—Երկաթուղի դէպի Ալեքսանդրապոլ,
Երևան և Կարս:—Նւիրաբերութիւններ և կտակներ:—Հայոց ընթեր-
ցարան Լոնդոնում:—† Հենրի Լէյարդ:—Նոր լուս տեսած դրքեր:
- 19 ԽՄԲ. 978 «Մուրճ»-ի բովանդակութ. № 1—6:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՇ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՅԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վաճառում են հետեւեալ գներով

Նշանակած գները անփոփոխ պահպանւելու են մինչեւ վերջը 1895 թ.)

«ՄՈՒՐՇ» 1889 թ. անկազմ.	4 ռ. — 4.
«ՄՈՒՐՇ» 1890 թ. անկազմ.	5 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1891 թ. (սակաւաթիւ) անկազմ.	10 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1892 թ. անկազմ.	9 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1893 թ. անկազմ.	10 » — »

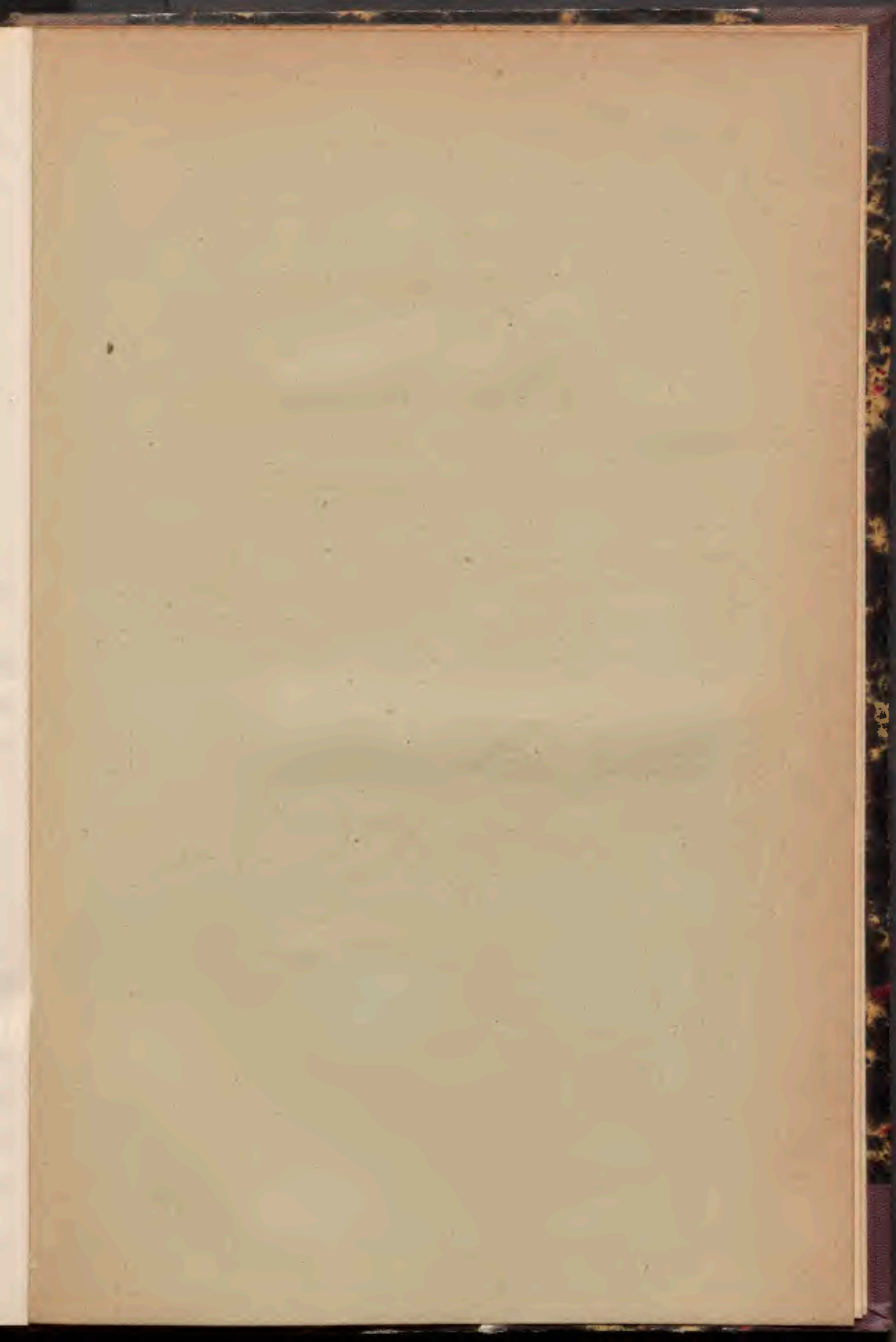
Վ Ճ Ա Ր Ը Կ Ա Ն Խ Ի Կ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկւում է մի-մի ռուբլի
ամեն տարւայ համար:

Կազմի համար վճարւում է վերադիր 60 կոպ. ամեն կիսա-
մեակի համար (այսինքն 1 ռ. 20 կ. ամեն տարւայ հա-
մար):

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

Tiflis, Rédaction de la Revue „Mourtch“.

„У н ђ ђ“

ՔՄ.ՂԱ.ԲԱ.ԿԱՆ — ՀԱՍՍՐԱ.ԿԱ.ԿԱՆ — ԳՐԱ.ԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1894 ԹԻՍՎԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրուեթեան համար դիմել՝

●შეცდომები { Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր դորժակալուծ իւննեբին՝

ԲԱՔՈՒ. — Տալարան «Արօր»:

» 104. Նիկ. Աբրահամեան :

ԷԶՄԻԱԾԻՆ.—Արսէն արեղայ Դլաճեան:

ԲԱԹՈՒՄ.—*պ. Սարգիս Մակարեանց (զրաս. եղբ. Նովեանների):*

ՌՈՍՏՈՎ, Լ ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋՆԻԱՆ.—ԵՀԲ, Պ, Լ Դ. Ունանեաւորներ:

ՇՈՒՇԻ. — 11. Գէորգ Ղարաջեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. — Դ. Գրիստ. Բաշինջադկան, Гостинный дворъ.

ՄԱՐՍԼԵՅԼ. — աղ. Սիմէօն Միրզաչեանց: Rue St. Jacques № 86:

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆՐ Դժճանւում է Թիֆլիս, Վեհապինեան փողոց, տուն № 8

